

UTAZÁS

A BALT-TENGER

VIDÉKEIN.

ÍRTA

HUNFALVY PÁL.

ELSŐ KÖTET.

Monda on nähtud,
viimne on nägemata.
Azaz:
Sok van tudva,
a jõvendõ nines tudva.
Eest kõzmondõis.

PEST, 1871.

KIADJA RÁTH MÓR.

ELŐSZÓ.

A Balttenger vidékein már legrégebb időben három különböző nemzetiség találkozott: a finn, germán és szláv. De mind a germánnak mind a szlávnak csak legéjszakiabb, annak skandináv, ennek litvai-lett ágai, amelyek ősi hitökhöz tovább ragaszkodtak, mint déliebb rokonaik, ütközének először a finnekkel össze. Utóbb a germán nemzetiség déliebb ága, a szászok, keresztül törvén a Balttenger partjait elfoglalt szlávokon, a vendeken, ezeket inkább irtogatják, mintsem térítik. A vendek után a poroszokat, ezek után a letteket s a tenger keleti partjain már országosúlni kezdő déli finneket vagy eszteket éri a térítő hódítás. E közben skandinávok kezdték volt finnek és szlávok közt az orosz hatalmat alapítani, mely a támadó lengyel birodalom keleti szomszéd-

ságában igen gyorsan terjeszkedék. A lengyel és orosz nemcsak határosok, de nemzetiségi rokonok is: azomban amaz a római ez a konstantinápolyi keresztyén egyháznak lesznek hivei. A határbeli vetélkedéshez tehát az egyházi versengés is hozzájárul. A lengyel birodalom szintúgy mint az orosz a Balttenger felé igyekszik, de amazon túl teszen, ezt pedig megelőzi a hirtelen emelkedő svéd hatalom, a mely még gyenge korában magához ölelte volt az éjszaki finneket. Most a svéd a Balttenger ura. Nem sokára az orosz, a lengyel közbevetés által, a némettel is szövetközik a svéd hatalom ellen, a mely még hirtelenebben aláhanyatlik. Az orosz a Balttenger partján építé új fővárosát, s alig mult el egy század, az összes finnséget keríté hatalmába.

A lengyel birodalom elveszte után, a német közvetlen szomszédja lett az orosznak. Vajjon ez új szomszédság mindég barátságos lesz-e? vajjon a keresztyén egyháznak keleti és nyugati szelleme nem lesz-e már egymásnak ellensége, mikor az orosz a némettel áll szemközt? Alig hihetjük, mikor legújabbán is azt kell tapasztalnunk, hogy rokon nem-

zetek közt is, melyeket még vallási külömb-ség sem választ el egymástól, a német és dán között, milyen nagy ellenségesködés támadott!

A nagy változások közben mivé lettek a finnek a tengernek mind éjszaki mind déli tartományaiban? Ezt tudnunk több okból lehet érdekes. Mert először, a finnek nemzeti-ségi rokonaink. A népek története és mai állapota iránt általános az érdeklődés a mi-velt nemzetek közt: hogyan ne érdeklődnénk mi hát rokonaink iránt? Azután, úgy látszik nekem, nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejelett nemzetekre függeszti sovárgó tekintetét; mert könnyebb ám az uras-kodási színt utánozni, mintsem azt eltanúlni, a mi azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is, a melyeknél a lelkiösméretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük. S végre látván, hogy az éjszaki világot megrázó változások között mint ma-radtak fenn a finnek, s mint működnek azon, hogy helyesen kitöltsék a nekik szánt helyet az emberiség történelmében, szinte neki bá-torodhatunk, mikor aggódó pillantást vetünk a titkos jövőre, a melyben az éjszaki nagy

háborúnál még különb és rendítőbb eseményeket sejtünk, melyek hatásától pedig sokan vesztünk is várják. Bízgat a finn közmondás is:

Jumalalla on onnen ohjat,
luojalla lykyn avaimet,
ei katehen kainalossa,
pahan suovan sormen päässä.

Istennél a sors gyepelője,
teremtőnél siker nyitja,
nem irígynek kebelében,
sem rossz ember újja végén.

Magyarország területén sok nemzetiség található, s itt az igények, melyeket a nemzetiségi kérdés magában foglal, szinte hangsúlyosabban nyilatkoznak, mint másutt, mi talán a nagyobb szabadságnak is tulajdonítható. Nemzetiségi kérdés van Esztországban, van Finnországban is, jóllehet a volt és létező viszonyok különbsége szerint, mindenütt más alakú. Ha valakire, bizonyosan reánk nézve tanuságos megfigyelni, mint fejlődik másutt is a nemzetiségi eszme, s mint iparkodik maga felé terelni a társadalom igényeit, a melyek még követelőbbek, mint a törvény.

Távolban is sokról lehet ugyan szerezni tudomást, de az, ha legbővebb is, határozatlan, mint lámpafénynél a színek mivolta: ellenben a személyes tapasztalás, bár mi korlátolt legyen, mégis a napfényhez hasonlít, a mely világosan mutatja a színeket, úgy hogy az-

után arról is biztosabban ítélhetünk, a mit tapasztalásunk nem ért. Azért reményelem, hogy sétálásom a Balti tenger vidékein nem volt felesleges.

Ezekből ugyan Eszt- és Finn-ország tevé fő célomat: de Pétervár, Stockholm és Kopenhága oly lényegesek ama vidékek képében, hogy mellőznöm lehetetlen vala.

Pesten, 1870. télhava 11-kén.

TARTALOM.

I.

Danzigból Rigába. (Lapsz. 3)

Danzig. A német vitézek rendje. Salzai Herman. Eydkuhneni polgármester okoskodásai. Königsberg; Kant; egyetem épülete. Stüler épületei. Wirballen; orosz vasút. Lengyel és Litvaország 1300—1572. Dünaborg.

II.

Rigában. (Lapsz. 28)

Riga. Eszt-, Liv-, Kur-tartományok statisztikai és történelmi körvonalozása. Livország Lengyelországhoz csatlódik. Lengyelország 1572-től fogva. Báthori István hatalmas lengyel király; a jezsuiták barátja. A visszareformálás a svéd vászai nemzetséget juttatja a lengyel királyi székbe. Háboru a svéd és lengyel Vászák között; Livország a svéd hatalom alá kerül. Svéd birtokadományozások és utóbb visszafoglalások (reductio). A nagy éjszaki háboru az Eszt- és Livtartományt Oroszországgal egyesíti. A Kur-hercegség is oroszra lesz. — A három hercegség ethnographiai vázlata; a liv, eszt és lett paraszt szolgál; a német vagy szász ur. A parasztok állapotja 1804-ig és 1819-ig. — Riga városa történetei, alkotmánya; hanzsai város. Rigában nincs eszt elemi iskola.

III.

Rigából Revalba. (Lapsz. 76)

Rigából Revalba. Schirren és Szamarin könyvei. Az orosz újabb politika a Balti tartományok ellen; ezek védelme az orosz politika támadásai ellen. Hapszali kikötő. Nagy Péter nem mint hódított, hanem mint megalkudt tartományokat veszi azokat uralkodása alá. Elmélkedés a lengyel és svéd politikáról a Balti tartományok irányában; vajjon így jár-e majd Oroszország is? Revalba érkezés.

IV.

Dorpatban. (Lapsz. 119)

Aratási kilátás. Hogyan utazik itt az ember. Rövid nyári éj. Eszt monda a Koit és Ämarikról. A dorpat kerület parti része az eszt mondák fészke. Dorpat városának fekvése; történetei. Az eszt nép szabadságának ünnepe. Vanemuine társaság. Az eszt parasztok állapota 1819 után. Sorsukon az 1849. és 1865-ki törvények javítanak. Földbirtokot szereznek. Három napig tart az ünnep. A nép külseje, tanulási szorgalma. Vezeték-nevei nem voltak. Dorpat polgármester.

V.

Vallás. (Lapsz. 160)

A nép vallásos buzgósága. A Nystädti békekötés a Balti tartományokban vallási jogegyenlőséget alapít. Az orosz birodalomban az orthodox egyház uralkodó; a többiek csak tűröttek. Nagy Péter magát az orthodox egyház fejévé teszi. A Balti tartományokban a vallási jogegyenlőség enyészik. Orosz hierarchia hozatik be. Az 1845—46-ki térítések. A kitértek visszakiváncognak. Gróf Bobrinszky körútja és jelentése. Plátón érsek körútja. Némi engedély. Walter, Döbner, Plátón hivatalaikból elmozdítottak.

VI.

Eszt irodalom. (Lapsz. 190)

Eszt nép-mesék. Kreutzwald nem vala Dorpatban. Lydia eszt irónő; a Vizimolnár. Jannsen és az eszt hirlapi irodalom. Mayer Leo. A Dorpati egyetem. Az Eszt T. Társaság gyűjteményei. Vogul evangelium. Az eszt irodalom történeti körrajza. Az Eszt T. Társaság keletkezése és működése. A Kalevi-poeg mondai költemény. Kreutzwald más kiadásai. Wiedemann eszt szótára.

VII.

Fellinen ált Revalba. (Lapsz. 232)

Sz. Iván estéje Dorpatban. Isteni tiszteletre siető kocsik. Szántó-földek kerítései. Pohja küla-i egyház. Ranno kirk-bemenő nép. Fóka-szalonna és zsír. Virtz- vagy Vörts-järv. Az Ema folyó híres. Mese az Emmu- és Virtz-järvről. Neie-külai gazda, épületjei, tartozásai. Fellin. Várakozás Vöhmában. Anni-küla. Kizai parasztok tartozásai. Revalba érkezés.

VIII.

R e v a l. (Lapsz. 259)

Reval és a Kalev-monda. A dánhódítás. A város történetei. Nagy Péter Revalban. A város igazgatása, tisztviselőji. A városi jobbágyok. A város jövedelmei. Népsége. Egyházai. Eszt egyház és isteni tisztelet. Az eszt község statistikai kimutatása. A nagy czimbora háza. A dóm-iskola történetei. Baer Károly Ernő egyik tanítványa és később dicsérője. Az iskolának többféle rendszere. A katonaságra készülöket orosz nyelven tanítják. Az iskola zavara 1854-ben. A Baer jubileumát üli 1864-ben. Baer 1844-ben Regulyról ír. A dómi iskolának mai szerkezete. Az orosz gymnasiumok. A soknyelvűséget sehol sem lehet elkerülni. Katalin völgye. Kosch. Sz.-Brigitta-rom. Remete-féle lakos. Csónakázás hullámos vízen.

IX.

Az esztek régi állapotja. (Lapsz. 300)

A nemzetek történelem előtti korának érdekessége. Lett Henrik mint szemtanu írja a Balt-tartományok hódítását. Milyenek valának az elnyomott lettek a keresztyének iránt? A livek négy kerülete. Ők érzik az első hódító hatást; többször lázadnak. Köztük keletkezik az advocatia, mely hamar megromlik. A keresztyén livek kegyetlenek az esztek ellen. A liv Kaupo hú. Az esztek kerületei; nagyon erősen védelmezik magokat. Eszt Lembit. Kilegund. Maja. Maleva. Nagat = bőrök, mint pénz. Eszt várak. Tharapita. Sorsvetés. A szó-hagyomány. Taara. Ukko. Jumal. Vanemuine. Az emberi nemet óriások előzik meg. Kalev. Kalev fija = Kalevi poeg. A Kalevi poeg mondanak története. Kalev fijának ágyai. A monda csak töredék.

X.

A magyar nyelv rokonsága. (Lapsz. 327)

Az eszt nyelv a finn-nek egyik tájnyelve. A nyelvbeli rokonság határozott jellemű. Csak az eredeti szók dönthetnek. Minden nyelvnek kétféle, belső és külső, története van. A nyelvek változnak. Az ős nyelvnek táji elágazása szüli a rokon nyelveket. A rokonságot egyes szók, azután a grammatikai alakok bizonyítják. Az egyes szók közt a szám-nevek kitűnnek. A magyar nyelv általában a finnekkal, különösen pedig az ugor nyelvekkel rokon. A finn-ugor nyelvű népek mostani és hajdani lakásai. A nyelvekből vont tanúság hiteles történelmi bizonyíték.

XI.

Pétervárott. (Lapsz. 372)

Schiefner. Gózhajói ismeretség. Orosz ezredes, ki a magyar háborúban részt vett. Kronstadt. Néva. Pétervár. A szent képek előtti tisztelgés. Nevszki proszpekt. Bázár. Nyári kert. Császári tud. akadémia. Kunik. Izsák egyháza. Nagy Péter szobra. Séta a Néva szigeteire. Az orosz birodalom hitvallási viszonyai. Felekezetek. Császári gyűjtemények. Nagy Péter háza. Kirándulás a vidékre.

UTAZÁS
A
BALTTENGER VIDÉKEIN.

I.

Danzigból Rigába.

(Danzig. A német vitézek rendje. Salzai Herman. Eydkuhneni polgármester okoskodásai. Königsberg; Kant; egyetem épülete. Stüler épületei. Wirballen; orosz vasút. Lengyel- és Litvaország 1300—1572. Dünaborg.)

A Keleti vagy Balt tenger az európai emberiség történeteiben nem ér föl ugyan a Földközi tengerrel, mégis nagy nyomosságu az éjszaki és keleti országokra nézve, a melyektől Magyarország sorsa is mind a multban függött, mind a közel vagy távol jövőendőben bizonyosan érintetik. Azután reánk nézve hol is lehet szükségesebb ethnographiai tanulmányokat tenni, mint a Balttenger tartományai-
ban? Lehet, hogy egyébre is jó lesz oda utaznom, úgy gondolom vala, s 1869. nyárhava elején Danzigban szállék ki, melyet a XVII. századbeli magyar utazó az akkori magyar irodalommal együtt Danczkának nevezé.

Danczka (lengyelül Gdansk) utczáji meglepők. Azokat nézván az ember színházban képzeli magát, melynek diszitményei a valóságot érik utól. A középkor épületei, a fölfelé csúcsba futó homlokjaikkal s az utczákat keskenyítő feljáróikkal, melyeket kőoroszlányok s más szobrászati művek

I*

diszítenek, úgy vannak meg itt még, mint már Lübekában sincsenek. Egy hanszai városban vagyunk, mely hajdani külsejét megtartotta, mintha még nem akarna vagy nem tudna századunkhoz simulni; de a melyről mindjárt szívesen megvalljuk, hogy jól teszi, ha lehető sokáig annak marad a mi. A Motlau két ága a tulajdonképi várost kelet felől, a Radaune kisebb folyó nyugat-éjszokról veszik körül, melyek azután egyesülve a közel Viszlóba folynak. A tenger és a Viszló adták meg a városnak jelentőségét, amaz a hanszai városokkal kötvén össze s a kereskedést mozdítván elő, ez Lengyelország terményeit hozván ide, az egyetlen kikötő városba, melyen által a nagy ország más országokkal érintkezhetett vala. Odessa után Danzig a legnagyobb gabona-kiviteli hely Európában. A gabona-raktárak az úgynevezett „Speicher“-szigetben vannak, melyekben 2.625,000 mérő (Scheffel) gabona fér el, s a melyekbe se tüzet se gyertyát vinni nem szabad. Nem is lakik senki a szigeten.

Erősség lévén a város azt régi és nagy kapuk diszesítik, milyenek az 1588-ban épült Hohes Thor, az 1612-ben épült Langgassenthor, továbbá a Grünes Thor, Oliva-Thor stb. A Langemarktnak legjelesebb háza a városháza a 14-dik századból, egy 1556-ban elkészült toronnyal, a melybe, sajnálatunkra, nem eresztének föl, mert a lépcsőket építik. Annál nagyobb érdekléssel nézzük a tanácssteremet, melyhez hasonlóról minálunk nem is álmodhatunk, mert a mult századok a török idő

előtt keveset építettek volt, a török idő alatt építésre nem is gondolhattak, a török idő után pedig még azt is elhordták rendesen, a mit a török vagy megkimélt vagy épített vala. Itt gyönyörködhetik a szem a faragványokon, melyek a terem mennyezetét teszik, s a művészies fali faragványokon, a melyeket most, hol valamit pótolni kell, nem birnak utólélni. — A szomszéd Artus- vagy Junkerhofban (a nagy kereskedők háza középkorban, most a tözsde) a magas teremet csudáljuk, melynek bolthajtása négy kárcsu granit-oszlopon nyugszik, s melynek képeit is meg lehet ám nézni. Azonban Danzignak legszebb képe a Mária-egyházban van. Ennek fájdalom, épen nincs tere, mert nagyon közel rakták hozzá az épületeket. Pedig a danzigi Mária-egyház a keleti tenger tartományainak egyik legszebb egyháza, egyúttal, úgy mondják, a legnagyobb evangélikus egyház. Három hajója egyenlő hosszú és magas. Egyik kápolnában egy híres fa-feszület van, melyet a danzigiak Michel Angelo munkájának híresztelnek, s egy más kápolnában egy 1467-ben készült festmény, egy szárnyas nagy oltárlapon, mely az utolsó ítéletet ábrázolja, s Memling műve; s ez a leghiresebb kép Danzigban. 1807-ben a francziák Párisba vitték volt, de a poroszok onnan visszahozták. III. Vilmos király 40,000 tallérral kinalá meg érte a várost, mely azonban nem adá oda. E vers örökíti a kép visszakerülését:

„Als das ew'ge Gericht des Kleinods Räuber ergriffen,
Gab der gerechte Monarch uns das Erkämpfte zurück.“

A János-hegyre az Oliva-kapun keresztül kettős hársfa-sorok visznek, s onnak szép és meszszire érő kilátás van a danczkai termékeny lapályra (Werder), az ellenkező oldalon lévő szép völgyekre, s éjszak-kelet felé a tengerre, mely ott a keskeny hosszú földnyelv (Hela) által kis öblöt képez. Nagyító üvegen látni lehet a vitorlás hajókra emelkedő habokat, melyeken a füstölgő gőzhajók gyorsan keresztül sietnek. De a danczkai hajózási közlekedés a Balt-tenger keleti részeivel nem kedvező nekünk, mi tehát vasúton fogunk tovább menni.

Danczka már 995-ben a pomerellai tartománynak fővárosa lévén, 1310-ben a német rend hatósága alá került. 1454-ben mint szabad város, mely 1335 óta a Hanszához tartozott vala, a lengyel királynak inkább ótalmát mintsem hatalmát ismeré el, s ebben a viszonyban Lengyelország második felosztásáig (1793) maradt meg. Szobieszki János orvosa, az angol Connor Bernard, kitől az azon időbeli Lengyelországnak érdekes leírását olvashatjuk (Beschreibung des Königreichs Polen und Gross-Herzogthums Lithauen, durch D. Bernard Connor, medicum in London, vormals Leib-medicum Königs Johann III. in Polen. Aus d. Engl. übersetzt. Leipzig, 1700). Danczkának különös és kiváltságos viszonyát Lengyelországhoz imígy tünteti ki: „Ha a lengyel király valamely városba megyen, annak lakosai kötelesek neki a város kulcsait átnyújtani, s a ki-

rály maga testőrjeit állithatja a kapukba. Egyedül Danczkának van az a joga, megtartani a város kulcsait, s a király kísérelő hadából csak annyit eresztetni be, a mennyit akar. Egyébben is, ugyanond Connor, Danczkának több szabadsága van, mint a többi lengyel városoknak; az a lengyel nemest is feljebbvitel nélkül halállal büntetheti meg, ha a város területén követett el főbe járó vétket.“

Lengyelország második felosztásakor Danczkát is a porosz király foglalá el. 1807-ben a tilsiti békekötés szabad köztársaságot alkotta belőle, egy francia kormányzó alatt. 1814-ben vissza kerüle Poroszországhoz, melynek most egyik főkereskedő városa és erőssége. 90,500 lakosa német s nagyobb részint evangélikus; a lengyelségnek legkisebb nyoma sincs már, ha volt is egyszer. Csak néhány czimer a kapukon és más épületeken, meg néhány kép a városházán és az Artus-udvarban hirdetik még, hogy Danczka egyszer, még pedig háromszáz évnél tovább, Lengyelországhoz tartozott vala.

Estve felé van, eső esik, az utas szenderedés és fölfölébredés között félfigyellemmel nézegeti a termékeny lapályokat, a melyeken keresztül a vasút megyen Königsberg felé. De a Nogathoz közeledünk, a Viszlónak egy kiszakadó ágához, a melyen által egy jeles híd viszi a vasutat. A hídnak két útja vagy nyílása van; a balpart kapuján a Salzai Hermann nagy rend-mester, a jobb partéban Al-

brecht porosz herceg szobra áll, a porosz tartomány két alapítóját dicsőítvén. Marienburg közel van, mi azonban tovább megyünk, kénytelenek azon látással beérni, a melyet az átsiető gőzkocsi enged. Pedig történelmileg nagyon híres helyen járunk, mely földézi a történetek emlékezetét, a melyet föl-föl keltének a következő tárgyak is. Marienburg a német rendnek székhelye volt, s a német rend szerzeménye a mostani porosz királyság eleje, ha nem is alapja.

A nemzetek történeteit sokféle tényező határozta meg, ezek közt a keresztyenség minden bizonnyal a legdöntőbb vala.

Már a moldvai vagy cseh szlávok, a viszlói vagy lengyel szlávok, meg a deneperi vagy az utóbb úgy nevezett orosz szlávok keresztyének voltak, midőn a Balt-tenger kelet-éjszaki partjain tanyázó poroszok, s az éjszakiabbra nyúló litvaiak még pogány isteneiket imádják vala. A lengyelek tehát a Viszló alsó mellékein csak hamar az ellenséges pogány poroszokba ütköznek; a téritési kísérletek nem boldogulnak, a lengyel hatalom pedig a XII. és XIII. századok folytában az uralkodók osztozkodásai következtében hanyatlik. Egyik lengyel fejedelem, a Maszoviai herceg Konrád, segítséget kerese és találta a német rend vitézeinél.

A német rend, vagy Mária-ispotály német vitézeinek rendje (fratres Hospitalis Mariae Teutonicorum Hierosolymitani) 1190-ben alapítottott bremai és lubekai városbeliek által, a szentföld védel-

mére és a zarándokok ápolására. A pápa és a császár 1191-ben erősíték meg a rendet, melynek vitézei fejr köpönyegen fekete keresztet viseltek. Negyedik mestere Salzai Herman (1210 ólta) II. Fridrik császár által birodalmi taggá és nagymesterrelön, s ő hamar igen nagy tekintélyre és hatalomra emelé a rendet, mely általában kész volt a pogányok ellen Palæstinán kívül is harczolni. II. András magyar király is 1217-ben Erdélyben földterületet, „*terram Borzæ*“, adományozza neki, hogy azt a pogány kúnok ellen biztosítsa. S a német rend Havas-elföldre is (*ultra montes nivium*) kiterjeszté hódításait, a hol is már 1224 tájban a kúnföldön püspökség támad, melynek püspökjét a pápai levelek „*episcopus Cumanorum*“-nak nevezik. De András visszaveszi adományát, a német rend vitézei tehát nem hatnak itt sokáig.

A rendnek nagymestere, a híres Salzai Herman, mint császári követ a lombard városokban forog vala, midőn hozzá a Maszoviai herczeg követsége érkezik, tőle a rend segítségét a pogány poroszok ellen kérni s neki azért a kulmi és löbauri vidékeket adományul ajánlani. Az egyességet a rend és a lengyel herczeg közt a pápa és a császár megerősíték, s Salzai Herman Balk Hermant küldé oda egy csapat vitézzel, kik 1228-ban telepedének meg Maszoviában. A rend 1230-ban kezdi meg a véres, inkább irtó mint térítő, háborut a poroszok ellen, mely 1283-ban a pogányok leigázásával és megkeresztölésével fejeztetik be. A poro-

szok szomszédjai, a litvaiak, gyakran segítik azokat a német vitézek ellen. Így történék, hogy a rend egyszer Ottokart, a hatalmas cseh királyt, segítségre szólította fel, ki elfogadván a meghívást győzedelmes hadjáratot intézte a poroszok és litvaiak ellen, s az alkalommal 1255-ben várat épít, melynek neve azért Königsberg, s mai napig áll fenn a róla így nevezett városban. A rend maga 1274-ben egy más várat épít Mária tiszteletére, s így keletkezett a mai Marienburg (Mária-vár) a Nogat mellett.

Palæstinát visszavevén a szaracénok, a német rend főszéke onnan eleinte Velenczébe, azután Marburgba tétették által. Feuchtwangeni Siegfried nagymester 1306—9. a Marienburgi várat megbővitvén 1309-ben ide tevé által a rend főszékét. Láttuk, hogy 1310-ben Danczkát is elfoglalta. A rend hatalma Kniprode Weinrich nagymester alatt (1351—82) érte el tetőpontját, ki a litvaiakon is győze 1376-ban. Mert a poroszok leigázása után a rend fegyverei a litvaiak ellen fordulának, de nem állandó sikerrel. A litvai fejedelmek a XIV. és XV. századok folytán igen hatalmasok valának. Egyikök, Jagello, ki 1386-ban Ulászló névvel keresztvényé válván, a magyar Lajos király leányával, Hedviggel, a lengyel királyságot nyerte vala el, 1410-ben, az úgynevezett tannenbergi ütközet által iszonyu győzelmet vön a renden, melynek seregéből azon nap állítólag 40,000 ember esett volna el. Ezentul hanyatlik a rend; a lovagok vagy vitézek

ellen mind a városok mind a nemesek fellázadnak, s Ulászló fija, II. Kázmér lengyel király ótalmát keresik; ekkor csatlakozék Danczka is Lengyelországhoz. Az e miatt kigyúlt háboru (1454—1466) úgy végződék, hogy a nagymester Erlichshausen Lajos kénytelen vala a nyugati porosz földet (Danczkával és Marienburggal együtt) általengedni a lengyelnek. Brandenburi Albrecht is, ki 1511-ben lett nagymesterré, szerencsétlen háborut viselvén Zsigmond lengyel király ellen, a keleti porosz földet mint lengyel koronai hűbért, herczegséggé változtatá 1525-ben, s levetvén egyházas jellemét azt családjának örökös birtokává tevé. Egyik utódjának Albrecht Fridriknek lánya János Zsigmond brandenburi választó-fejedelem neje lévén, ez által a porosz herczegség, mint lengyel hűbér, a brandenburi választó-fejedelmek birtokává lön, s a keletkező állam Brandenburg-porosz név alatt izmosodék meg. Mert a választó-fejedelem hűbéri függése Lengyelországtól már 1660-ban megszünik az olivai békekötés által, mi Fridrik Vilmos alatt történik. Ennek fija és utódja I. Fridrik 1701. jan. 18-kán porosz királlyá teszi magát, ki tehát most a német rendnek volt birtokában király, de Brandenburgra nézve német választó-fejedelem maradt.

„Én legalább kétszer nézem meg minden esztendőben a Marienburgi várat, s nem győzöm csudálni szépségeit. Ámde fizetett is hozzá az egész

tartomány, nemcsak a királyi család, hogy 1817—1820-ig helyreállithatták. De most megvan a mult századok méltó és nagyszerű emléke!“ A felszólaló egyik úti társ, ki magát építésznek és eydkuhneni polgármesternek ismerteté meg. S minthogy a porosz birodalom orosz szélén lakik, s mint építész, talán kereskedő is, nemcsak az oroszokkal hanem a lengyelekkel is sokféle ügyben közlekedik, mint porosz tisztviselő pedig a határon az orosz hatóságokkal, különösen az orosz rendőrséggel, gyakran érintkeznek, sok mindenféléről tud nekünk beszélni, kik meg szivesen hallgatjuk nem kellemetlen, s a mint látszik, nem is őszinteség nélküli beszédét. — Sok baja volt már, ugymond, a francia gouvernante-okkal. Ezek némelyikének nemcsak pénze, de útlevele sincs, s eljut idáig, a honnan nem akarják beereszteni Oroszországba. Neki esnek az eydkuhneni polgármesternek, ki szivesen segít is, de nem lehet ám mindenkor. Az egyik egyszer különösen nagy bajban vala, a polgármesterné magánál tartá egy darabig, míg egy orosz ismerősökkel általmehete a határon. S közel jó helye akada mindjárt egy orosz uraságnál, a ki néhány hónap mulva egy németországi fürdőbe utazván Eydkuhnen-ben szálla meg. Egy czifra francia gouvernante kiséri: s a ki a polgármesternénél majdnem két hétig tartózkodott s általa gyámolított vala, az most már nem ismeré őket.

Az orosz tisztviselők jó emberek, így beszélle tovább, csak bánni kell tudni velök. Az orosz ke-

reskedők se roszak épen, s a mi társunk Moszkváig ismeri őket, de nem pontosak, könnyen szeretnek a fizetésről felejtkezni; annál készebbek ígérni s még készebbek mindenfélét elvárni, a mit nem is lehet teljesíteni. Viszontag nem haraguszna, ha nem kapják meg, a mit reménylettek. Nagyon lehet hát velök boldogulni, ha tulságosan nem hitelezünk nekik.

Annál jobban sajnálja a lengyeleket. Sok ismerőse, sőt barátja is volt és van a lengyelek közt; sajnálja őket, de meg van győződve, hogy nem lehet rajtuk segíteni. Varsóban vala az utolsó lengyel mozgalom idejében; sokan a cselekvő személyiségek közül nagy bizodalommal viseltetének iránta, be volt avatva titkaikba is. Jó, derék emberek, de mihelyt politikára kerül a beszéd, akkor vége van a bölcseségnek. Egy igen meghitt lengyel barátja, derék mérnök, jeles barát, egyszer titokban megmutatá neki a feltámadandó Lengyelország térképét. Ezen tehát Danczka, Königsberg, szóval ez egész tartomány Lengyelországhoz volt festve. „Hát ezt is el akarjátok foglalni? — kérdém barátomat. — El ám! — De hát hozzátok kívánkozik-e ezen tartomány? — Mindegy, akár kívánkozik hozzánk, akár nem; Lengyelország e tartomány nélkül nem lehet el, el kell azt is foglalnunk!” — Így okoskodik mindenkor a lengyel, mikor politizál, mert akkor elmegy az esze. Sajnálom, de segíteni rajtok nem lehet. Papok és asszonyok vezérlik; az a nép pedig el van veszve, a mely papok

és asszonyok tanácsán indul. Dolgozni, folytonosan dolgozni, s házi tűzhelyeiket jobb lábra állítani, a társadalmat elősegíteni, zaj nélkül, az nincs megadva a lengyelségnek. Az elmállik, „es ist zersetzt!“ mondá, az e-t lehető szélesen kiejtve. Poznában (Posenben) már is haldoklik, ott már nem félünk tőle. Mi németek dolgozunk; az igaz, nem vetjük meg a hasznot, de dolgozunk, mert szeretünk dolgozni. Azért tanulunk, azért boldogulunk is. A lengyel nem azért dolgozik, mert szeret dolgozni, hanem rajongva teszi a mit teszen; azért egyszer tulságig lelkesödik, másszor meg elhagyja magát, és állandóan soha sem boldogul. Sajnálom a lengyel népet, gyönyörű nép, — de elvész, azon segíteni nem lehet, „es ist zersetzt!“

Érdekkal hallgatám a polgármester bölcseségét, a mely némileg szomorított is, — mert hát nem sokban hasonlít-e a magyar a lengyelhez!

De itt van Königsberg, mi itt maradunk. Bár éjfélután van, az első fogadónak kocsija a netalán érkező vendégeket várván, hamar helyre vergődünk, mi annál kellemesebb, mert szinte Marienburtól fogva egyre szakada az eső. Már pedig esőben, s talán megázva keresni szállást idegen városban, az utazási kellemetlenségek nem utolsója.

Jól megpihenvén és jó ízün reggelizvén, ám bár nedvesek az utczák, s az ég borus, mégis bátran kimegyünk nézni a várost, s ha lehet a toronyból, mely az emelkedő várból igen magasra nyúlik fel.

Ezt a várat, mint már megemlítettük, 1255-ben a cseh Ottokár építé, a ki a német rend s a liv és porosz püspökök segítségével 60,000-et vezérelt a poroszok és litvaiak ellen, s a Pregel partján a pogány szentséget, Romovét, elpusztítá. A nézőben, a ki Prágát ismeri, s e várat látja, prágai emlékezés ébred, mert ez épületek teteji, külseje Prágára emlékeztetnek. A toronyból messzire terjedő kilátás nyílik a szemlélő előtt. A Pregel folyónak két ága, mely a városban egyesül s abban szigetet képez, az alig látható „Frisches Haff“-ba omlik; a vár kertjéhez a vár-tó (Schlossteich) ér, mely délről éjszakfelé a félvárost átszeli, és a Felső-tóval (Ober-Teich) van egybekötve. A tó partjait kertek és nagy fák veszik körül. A várost erdők környékezik, melyeken kívül belül dusan termő rétek látszanak, mert a város egész vidéke lapályos és vízzel bővelkedő. A kitetszőbb épületek a főegyház (dóm), a Pregel által képzett szigeten, melyet Kneiphofnak neveznek, az új egyetemi épület, a városi muzeum, a csillagvizsgáló.

A vár 1525 óta a porosz herczegek székhelye volt, s annak egyházában III. Fridrik, brandenburgi választó fejedelem 1701. január 18-kán a királyi koronát vevé föl, azontul I. Fridrik nevet viselvén. A most uralkodó I. Vilmos ugyan ott koronáztaték meg 1861. okt. 18-kán.

A kneiphofi Langgasse házai s a folyó partján épült pajták is (Speicher-Gebäude), Danczkára

emlékeztetnek; de Königsberg már nagyobb részint új város. — A főegyház 1333-ban kezdte épülni, melynek három hajója szinte egyenlő magasságu, mint Danczkában a Mária-egyházé. I. Albrecht porosz herceg emléke van abban, ki az egyetem alapítója, s 1568-ban halt meg. De mi a Kant csarnokát (stoa Kantiana) keressük, mely kívül a főegyház éjszakkeleti oldalán van, s melyet alig bírunk megtalálni, mert nem hisszük, hogy az legyen, a mit látunk, oly annyira elhagyottnak, csekélynek, s Kant híréhez méltatlannak találjuk. Elégedetlen megyünk el, s fölkeressük a Prinzessinstrasse-t, a melyben egy kis földszinti ház ezen feliratot mutatja: Immanuel Kant wohnte und lehrte hier von 1793 bis 1. Febr. 1804, — e napon halván meg —, s a melytől nem messze Kant szobra áll. Szerény alak, korának divatjabeli kabátban, a kalapot kezében tartva. A szobrot Rauch készítette, felállították pedig 1864-ben.

Az új ivadék azt kérdezi: ki az a Kant? s nálunk a régibb ivadék is talán inkább emlegeté, hogy sem tanulta munkáját. Mert az új ivadék úgy van meggyőződve, hogy a bölcsészetnek kora lejárt, s a természettudomány kora állott be; a bölcsészet világa csak a holdéhoz hasonlít, mely álmódásokba ringat, mert mit sem mutatván tökéletes fényben, annál élénkebben mozgatja meg a képzelődést: de a természettudomány a mindent kellően megvilágító s mindent termő nap, mely a képzelődés alakjait eloszlatja, s a valót, csupán a valót

mutatja. Mintha a természettudomány, ha igazán a valót megösmerteti, nem volna maga a bölcsészet; a mennyiben pedig nem az, igazán nem is ösmertetheti meg a valót. De a bölcsészetnek a világ és az emberiség végéig marad meg valamije, mit se a mechanikai se a chemiai erők vagy rokonságok nem állithatnak elő, s az a „kategorischer Imperativ“ a cselekvőre, s a „syllogismus“ a megismerőre nézve. Az első nélkül pedig az emberek ragadozó vadakká, a másik nélkül tudatlanokká válnának, úgy hogy a természettudomány napja csak hamar örök fogyatkozásba esnék.

Keressük még fel az új egyetemi épületet. Oda menvén a színház mellett III. Fridrik Vilmos lovagszobrára találunk, melyen „ihrem König die dankbaren Preussen 1841“-ben határozának állítani, s mely 1851-ben készült el Kiss által. Mind Berlinben mind Potsdamban, mind itt is örökké az tűnik fel nekünk, hogy a porosz állam a fejedelmi ház által lett azzá a mi; s ezt úgy szemmel látván s kézzel tapasztalván lehetetlen attól a gondolattól is menekülnünk, hogy ha a porosz fejedelmi ház ma kihalna, holnap, legfelebb holnapután, széllyel hullana a porosz állam annyi részre, a hányból az lassankint megalakult. Ezt magában érezvén az ember, Hegel állami bölceletét igazán porosznak s teljesen igazoltnak véli, a ki az államot királyságnak (Königsthum) tünteti fel, s ebben az állam erkölcsét találja meg.

Az új egyetemi épület Stüler terve szerint épült meg 1862-ben. Bár mennyire különbözzék is a magyar akadémiai épülettől, de rokonsága evvel világosan mutatja, hogy ugyanazon művésznak épülete. A stockholmi muzeum még inkább hasonlít a mi akademiánkhoz, mely azonban, ha építészeti tárgyban itélni merünk, a művész legszebb építésének látszik. De a königsbergi egyetemi épület, annak a mi, gyönyörűen megfelel. Most az aulát, az egyetem főteremét, fali festvényekkel díszítik. Sokra telik a pénz Poroszországban.

A vár-tavon sétát tenni sajkában, minthogy a Königsberg környékét, sőt még az erősségi műveket sem fogjuk az idő rövidsége és bizonytalan volta miatt megnézni, nem mulaszthatjuk el. Társasági épületek, kerti lakok, büszke fákkal ékeskedő kertek, nyilvános séták váltogatják itt egymást; a tudományon kívül más kedves foglalkozást és mulatságot is talál itt a társas élet, mint mindenütt Poroszországban. Lehetetlen tagadni, hogy okos gazdája van. Az anyagi forgalomnak, az iparnak minden eszköze, intézete jó és teljes; a külső rend példás; a művészetet pártolják, s kérdezni lehet, hol tesznek többet a tudomány ápolására és az ismértek terjesztésére, mint Poroszországban. Eszembe jut egy adoma, mely nagyon jellemző. Bialában (Bielitz mellett, de Galicziában) egyszer egy ottani polgár egy porosz vendéggel sétál az utcán, midőn a város dobosa dobszóval hirdeti ki, hogy ott meg ott az árviz elszakasztotta a hidat,

tehát figyelmeztetik arra a közönséget. — Ha! ha! ha! kaczag fel a porosz. — Mit nevet? kérdi a bialai ember, nem helyes-e, hogy a mi rendőrségünk figyelmezteti a közönséget az ilyesre? nem teszik-e azt önöknél? — Ha! ha! ha! nálunk ilyenkor azt szokták kihirdetni, hogy a híd már meg van csinálva! felel reá a kaczagó.

No de Königsbergben nem jó kivált a magyar hidakra és utakra gondolni; különben is már megint esik az eső, ott a tó déli végén egy emlegetett czukrász-kávés van, conditoriának nevezik az illetet, a hol ujságokat olvasván megszabadul az ember a kényelmetlen, alkalmatlan elmélkedésektől.

Königsberg a hajdani porosz királyságnak fővárosa, most a porosz tartományé, 102,000-lakosságú körülbelől, mely legeslegnagyobb részben protestans (mert a katolikusok száma 2500, a zsidóké is annyi). A régi porosz nyelv a 17-dik században halt ki; tehát a hajdani porosz nép helyét, melyet a német rend hódított és keresztyénné tett, vagy kiirtott, a rend vitézei után beköltözött németek foglalák el, a kik között a porosz maradványok elolvadtak. Kevés lengyelség van még Königsbergben, mely a német rendnek a lengyel hatóság alá kerülté után származék ide. Most Königsberg a németség és tudomány keleti örje; Kant, Herder, Hamann stb. itt születtek, sőt Kantról azt írják, hogy soha életében Königsbergből nem távozáék; a híres csillagász Bessel itt építé 1811—13. a csillagvizsgálót, s működék abban, haláláig 1846-ig.

Eydkuhnen az utolsó porosz állomás; a gőzkocsi rövid ideig időzik; mi hiába nézegetjük az ácsorgó embereket, köztök nem találjuk meg a polgármestert, a ki itt létét félig meddig megígérte volt. A vonat elindul és néhány percz múlva a Wirballen pályaudvarára robog be, a hol el kell hagyni a porosz gőzöst, s az oroszra menni által; mert már Oroszországban vagyunk. A hivatalos német nyelvnek is vége szakad itt, ezentul az orosz lesz az. Avval vígasztalja magát az oroszul nem tudó, hogy talán nem lesz baja a hivatalokkal, hisz útlevele, mely Oroszországban még kell, az orosz követség által láttamozva van; a hivatalokon kívül sokan beszélnek francziául vagy németül.

Az utasokat poggyászoszul egy nagy hivatal-színbe viszik, melynek tágas közepét egy kerék asztalféle veszi körül. Erre rakják le a poggyászt, s az utas a külső szélén áll meg, várván a reákerülő sort. A nagy kerék belsejében fejér kesztyüs katona- és vámtisztek járkálnak fel s alá; mások hasonlóképen fejér kesztyűkkel, nyitogatják a málhákat, miután meg mások az útleveleket elszedték volt. Nagy a csendesség; a világítás jó — mert éjtszaka van —, tehát mindent lehet látni, ha keveset hallunk s még kevesebbet értünk is. Némely utasnak mintha még is baja volna, vitatkozik; miért, azt nem tudjuk. Most nevünket kiáltják, elhosszák az útlevelet, nyitják a málhákat, kicsit emelgetik a felülrakottat, megvan. Már szabad jegyet váltani. Az Eydkuhnen polgármes-

tere utasítása szerint Oroszországban első helyre kell váltani jegyet, mert második helyen ugy nevezett tisztességes ember nem járhat. Tehát első helyre ülünk egész Rigáig, a meddig a kocsik nem változnak, mert a kik Pétervárba szándékoznak, ugyan e vonattal mennek ugyan, de más kocsikba ülnek. A vasút Vilnán át Dünaborgba viszen, a honnan a Pétervári kocsik egyenesen folytatják az utat, mi meg a Dünafolyó jobb partján Rigába fogunk menni.

Az orosz gőzkocsik, kivált az első helybeliek, nagyon kényelmesek. Előszobaféle nyit mindenik kocsiszakba, az ajtók kettősek, az ablakok kicsinyek, a butorzás fényes, nagyon meleg. Látszik, hogy a kocsik a téli hideg ellen vannak készítve. Az út Litva-tartományon viszen keresztül a Liv-tartományba, mert Dünaborg a lengyel Liv-tartománynak erőssége.

Sokat emlegetjük idehaza Lengyelországot, de a lengyel történeteket vajmi kevésbé ismerjük, tehát reánk nézve nem is tanuságosak. Pedig oh de sokat lehetne és kellene a lengyel történelméből tanulni!

A lengyel állami lét a poznai tartományban kezdődik, hol Krusevicz volt a királyok és fejedelmek széke, s a hol a vitéz (hrobri) Boleszlav, Sz. Istvánunk kortársa, a gneznai érsekséget alapítá. De görbe száju Vladiszláv (1102—1139) négy fija között osztván el a lengyel tartományokat, végtelen zavarba ejté az országot. Határozata szerint ugyan

a krakói fejedelem volna a fő (dux maximus, monarcha), de az ilyen rendelkezésnek másutt sem volt fogantaja. A magok közt dulakodó osztályfejedelmek annál kevesebbé állhatnak ellent a külső ellenségeknek, mennél kevesebb hatalmuak valának befelé. Azért kelle a maszoviai osztályfejedelemnek a német rendtől kérni segítséget a pogány poroszok ellen. Alig, hogy a német rend foglalását kezdette, 1230-ban, már a mongolok hadi özöne érte Lengyelországot, s a lignitzi csatában 1241-ben, mely nagy bajjal mentette meg az országot a mongoloktól, a német rend tartományi mestere, Ostiernai Poppo, vitézül harczola szerzeteseivel a lengyel seregben. — Végre Lokietek (könyöknyi) Vladiszlávnak sikerüle a lengyel tartományok egyesítése. Ő a királyi széket Krakóban állandóvá tette, úgy hogy Krakó 1320—1609-ig a lengyel királyok széke vala, s azontul is koronázási helyül maradt. Varsó a maszoviai tartományban keletkező város, csak 1224-ben említetik meg először; valamint Leopold vagy Lemberg, a másik lengyel érsekségi város, csak 1259-ben alapították meg.

Lokietek Vladiszláv fija III. Kázmér 1334—1370-ig virágzóvá teszi az országot; de magzat nélkül lévén, sógorával a magyar Károly királlyal egyességre lép, mely szerint halála után a lengyel korona a magyar Lajosra essék. Az egyességet mind a magyar mind a lengyel rendek jóvá hagyják 1359; Lajos király tehát Kázmér halála után lengyel királynak koronáztaték meg, helyette

anyját, Erzsébetet, hagyván ott kormányzóul. De Lajosnak se lévén fija, leányára igyekeznek vala a lengyel örökséget is szállítani, a mi neki 1374-ben, a Kasán tartott lengyel országgyűlésen, sikerülni is, de azon veszélyes kiváltság kiadása mellett, hogy a nemesség ment legyen adótól. Lajos halála után 1382, mégsem Mária lön lengyel királylyá, hanem testvére Hedvig, kinek a litvai Jagello, miután a keresztségben az Ulászló, vagy Vladiszláv nevet vette fel, férjévé s 1386-ban lengyel királylyá lön.

A litvai nép, a lengyelek éjszaki szomszédja, legtovább marada a pogányságban. A keletkező orosz fejedelemségek eleinte a litvaiak földjére is kiterjesztették volt hatóságukat, de utóbb gyengülvén, a litvaiak lönek hatalmasbakká. 1235 tájban Ringold az első litvai nagyfejedelem. Egy század mulva 1320-ban Gedimin nagyfejedelem Volhiniát, Kioviát, Szeveriát és Csernigovot foglalá el. Utódja Olgerd háromszor terjeszté ki hadjáratát egész Moszkváig. Olgerd fija az említett Jagello, vagy II. Ulászló, ki a keresztyénséget Litvában terjesztvén, ezt a nagy tartományt Lengyelországgal egyesíté. Ezen jagellói Ulászló nagy szerencsével vívott a német renddel (a tannenbergi ütközet 1410-ben); de az 1413-ban tartott hrodloi országgyűlésen a litvai nemességnek ugyan azon jogokat és kiváltságokat volt kénytelen megadni, a melyeket a lengyel nemesség élvezett vala. Holta után 1434-ben fija III. Ulászló következék, ki mint magyar király

Várnánál elesett. Öcscse, Jagelloi Kázmér litvai nagyfejedelem, mint lengyel király IV. Kázmér 1446—1492-ig uralkodék. Ő törte meg a német rend hatalmát, a thorni békekötés által annak legtöbb tartományát (Kulm, Michelau, Pomerella, Marienburg, Christburg, Elbing) szerezzén meg. A lengyel országgyűlések táborozások valának; ezen a bajon segíteni akarván azt határozá a gyűlés, hogy 1468-ban Piotrkov-ba ne tömegesen jelenjék meg a nemesség, hanem minden vajdaságnak (megyének) csak két-két követje. Ezeket a követeket a vajdasági gyűlések választák és láták el utasítással, a melytől nem szabad eltérnie a követnek; s ezen utasítások tulságig vitt kötelező ereje szülé a hires „liberum veto“-t, mely szabadság az ország halála lett. Mert lassankint az a jogi nézet kapott fel, hogy csak az kötelező törvény, a mit minden vajdasági gyűlés annak elismer; egynek ellenmondása vagy nem-helyeslése is erő-vesztetté teszi a törvényt. Ime az 1868-ban hazafiság hírére kapott hevesi és bihari politikai bölcsesség már előbb, a XV. XVI. században virágzott vala Lengyelországban!

IV. Kázmérnak egyik fija, Ulászló, előbb cseh, azután magyar királylyá is lesz (Dobse László); többi három fija egymásután uralkodnak Lengyelországban. I. János Albrecht 1494-ben kénytelen vala törvénybe tétetni, hogy a nem-nemesek földbirtokot nem szerezhhetnek; Sándor alatt a királynak rendelkezhetési joga szoríttatik meg a királyi

jószágok felett. I. Zsigmond 1507—1548, Kázmér negyedik fija, szerencsésen harczol az oláhok ellen 1509, a tatárok ellen 1512; a brandenburgi Albrecht a porosz herczegsége nézve hűbéresévé válik, ki a lengyel állami tanácsosok (senatorok) közt az első helyet foglalja el. A jagellói ház ekkor a 17,000 □ mértföldű Lengyelországon, továbbá Cseh- és Magyarországon uralkodik vala ugyan, de mind a lengyel mind a magyar nemesség tulságos előjogai miatt az illető országok belső ereje hanyatlék. A magyar tripartitum a lengyel jognak hasonmása.

II. Zsigmond (1548—1574) az elsőnek fija idejében a reformatio nagyon terjeszködik Lengyelországban, sőt ott a legszélsőbb egyházi változás is háborítatlanul fejlik ki (socinianusok). A különböző vallások egyenlő joguakká lesznek, mi azért is helyes volt, mert a lengyel-litva keleti tartományokban, az ugynevezett Fejér-országban (Vitepszik, Mohilev, Minszk), Fekete- (Novgorodek) és Veres-országban (Halics, vagy Galiczia), továbbá Litvában és Kis-országban (Kiev, Podolia, Volhinia) a lakosok nagyobb része a keleti egyházhoz tartozik vala, midőn a többi tartományokban a reformatio terjed. Ugyancsak II. Zsigmond alatt, 1569-ben teljes egyesség (lengyelül unia) alakul Litva- és Lengyelország között; miután már előbb 1561-ben Livország is hozzá csatlakozott volt, hogy magát IV. vagy II. *) Iván Va-

*) A III. Iván t. i. magát czárnak nevezvén (előbb Knez, fejedelem, volt), unokája IV. Iván Vasziljevics, mint czár II. Iván.

sziljevics orosz hóditó ellen biztosítsa. Lengyelország külső hatalmának tetőpontján áll vala, midőn II. Zsigmond, a jagelloi nemzetség utolsó férfi ivadéka, 1572-ben örökös nélkül meghalt.

Dünaborg! hangzik a kalauzok szájából, s az úti társaság reggelizni megyen. Dünaborg előtt a Dünát, vagy a livországi Dunát lépi át a vasút, most tehát a folyó jobb partján vagyunk. A dünaborgi erősségből keveset látunk, de tudjuk, hogy a várost a kardos vitézek 1277-ben alapíták, hogy II. Iván Vasziljevics orosz czár 1576 elpusztítá, hogy megint elvétetvén az oroszától a lengyel livtartomány-nyal együtt a lengyel korona alá tartozék 1772-ig, a midőn a Fejér-orosz tartomány az orosz birodalomhoz csatoltaték; azt is tudjuk, hogy az 1863-ki szerencsétlen lengyel támadás lecsilapítására Muraviev Mihály Litvában intézkedvén, a Dünaborgi erősség számos áldozatnak szomorú színhelye vala.

Úti társunk egy livtartományi fiatal báró Wolff von Schwanenborg, ki külföldi utazásából haza siet nagyatyja születése napjának ünneplésére, a mely alkalommal a nagy rokonság százon felüli számban is egybe szokott gyűlni, a midőn a szomszédok farkas-zug (Wolfsschlucht) névvel tisztelik az ünnepély helyét. A vasút a Dűna mentében halad inkább erdős vidékeken keresztül, mintsem mezőségen. Az erdőkből a birtokosok kisebb nagyobb kastélyai tünedeznek ki; az állomások is a birtokok neveit mutatják: Lievenhof, Treppenhof, Stockmannshof, Römerhof, Ringmundshof, Jungfernhof stb.

Mindenből, a fel-felszálló utasok külsejéből és kíséreteikből is, az tetszik ki, hogy Livországban, a bárók országában, vagyunk. A Düna balpartján egy testvér-tartomány, Kur-ország, terül el, melynek déli szomszédja a kovnoi (Kauen) kerület, a régi Litvának legéjszakiabb része.

A vonat megáll, Rigában érkezünk meg.

II.

R i g á b a n .

(Riga. Eszt-, Liv-, Kur-tartományok statistikai és történelmi körvonalozása. Livország Lengyelországhoz csatlódik. Lengyelország 1572-től fogva. Báthori István hatalmas lengyel király; a jezsuiták barátja. A visszareformálás a svéd vászai nemzetiséget juttatja a lengyel királyi székbe. Háboru a svéd és lengyel vászák között; Livország a svéd hatalom alá kerül. Svéd birtokadományozások és utóbb visszafoglalások (reductio). A nagy éjszaki háboru az Eszt- és Livtartományt Oroszországgal egyesíti. A Kur-hercegség is oroszra lesz. — A három hercegség ethnographiai vázlata; liv, eszt és lett paraszt szolgál; a német vagy szász ur. A parasztok állapotja 1804-ig és 1819-ig. — Riga városa történetei, alkotmánya; hanszai város. Rigában nincs eszt elemi iskola.)

van kormánya
A pályaudvarról az elővároson által haladva s egy magát nagyszerűnek mutató, nyílt helyen álló színház mellett elhaladva a belvárosba érünk, melynek utczáji keskenyek, görbék, s közel a Dünához szállunk meg egy fogadóban, szinte szemközt a várral, a melyben a főkormányzó lakik. Mert Riga nemcsak a tulajdonképi Liv-tartománynak illető fővárosa, hanem az úgy nevezett orosz-keleti tartományoknak (Ost-See-Provinzen), azaz Eszt-, Liv- és Kur-hercegségeknek is fővárosa, melyek együtt most az orosz Liv-kormányzóságot teszik.

beli város

Riga, Pétervár után legnevezetesebb orosz kereskedelmi város a Balttengernél, ámbár ettől két mértföldnyire van befelé. De a Dűna, mely igazán a liv Duna (oroszul Dvina, lettül Daugava), s mely Oroszország belsejéből a tveri kormányzóságból folyik előbb dél-, azután nyugatfelé, Riga mellett 1500 lépésnyi széles, s idáig járnak a tengeri hajók, melyek valódi kikötője Dűnamunde-nél van a Dűna torkolatján.

Az 1867-ki népszámlálás szerint Rigának lakossága 102,000; 1836-ban 67,000, 1775-ben pedig csak 22,000 volt; ez maga bizonyítja a város haladását, mely nemcsak a nép sokasága, de egyéb által is jelentkezik. A száz két ezer közt német 47,479, orosz 25,647, lett 23,718, eszt 1172, más nemzetiségekhez tartozó 4027. A németek, lettek, esztek, nagyon kevés kivétellel, protestánsok (lutheranusok), kiknek száma együtt 72,369-re megyen; az oroszok természetesen az orosz egyházhoz tartoznak, de van köztök sok raszkolnik, elváló, kik régi időtől fogva itt laknak, a hol az üldözéstől menedéket találának. Katholikus és zsidó aránylag kevés van itt. A városban tizenhárom a kő- és tíz a fa-egyház. A kő-egyházak közül 7 lutheranus s ezek a nevezetesebb, régiebb egyházak; 4 orosz, 1 reformatus, 1 katolikus, 1 anglikan; a fa-egyházak közül is 2 lutheranus; a raszkolnikok egyháza, valamint a synagoga is fából valók. Rigának polytechnikuma is van, melyre a város a telket és 100,000 rubelt, azaz 132,000 forintot adott

(mert 1 rubel = 132 kr.), s a melynek fentartására évenként 10,000 rubelt, a tőzsde-bizottság (Börsen-Comité) hasonlóképen évenként 10,000 r., két más városi egyesület 2000 r., hat vidéki város együtt 1100 r., a balti lovagság pedig 3750 rubelt adnak évenként. Van két gymnasiuma, egy hajózási iskolája stb. A kikötő építésére 1850-től fogva 1861-ig 2.040,000 rubelt költöttek, mi maga is tehetőséget mutat.

Idegen városban a folyóhoz sietni, ha van, s onnan a kitetszőbb toronyban felmenni annyi, mint otthonossá tenni magunkat. A Dünán által hajóshíd vezet a Mitau-elővárosba. A híd hosszu, a pesti volt hajóshidra emlékeztet; de a Dűna partjai síkok. Föltetszenek a kocsik és kocsisok. Amazok többnyire egy lovuak, nagyon keskeny ülésűek, úgy hogy két ember bajosan ülhet bennök egymás mellett; a kocsis hosszu kabátos, a kabát két szárnya egymásra vetve és övvel összeszorítva; egyéb-iránt oly vastag a kocsis, mert ha kell, magát kitömi, hogy egészen betöltsi a kocsisülést; kalapja fél magas. A kocsis nem német, alkalmasint orosz vagy lett. A ló, ha úrias a fogat, kecses hámban van, melyről a fényes gombok nem hibáznak; a ló lapoczkája felett fél gömbre egy ív emelkedik a kocsi-villának egyik ágáról a másikáig; paraszt-fogatnál vagy terhet hordó kocsiknál ez az ív vastag fa s úgy széllyel feszíti a villát, hogy ez a ló oldalát nem éri. A gyeplő, mely fényes fogatnál veres selyem, a mikor a kocsis fejrészre kerül, a fél körű ív karikáján huzatik által. A lovak nem tulsá-

gig nagyok, igen gyorsak, erős alkotásuak; a teherhúzó is többnyire jól vannak tartva, s úgy látszik, jobban is kimélik mint nálunk.

A hidon, a partokon, a folyón nagy sokaság mozog; a gőzhajók csak kivételek, a horgonyozó, vagy ki- és berakodó vitorlás hajók itt nagy számmal vannak. Az 1866-ban érkezett hajók száma 2340, az elindulóké 2308, melyek lent, kendert, lenmagot, fát, gabonát szállítanak mindenfelé. A rigai lent és lenmagot nálunk is keresik; a Dűna mellékei sok lent és kendert termenek, mely Riga útján jut az európai kereskedésbe.

A tornyok közül a Sz. Péter egyházé tetszik ki. Azt olvassuk róla, hogy mostani folyosók által áttörött kupolás alakját 1666 után kapta meg. „Ezen alkotásánál fogva egyetlen épületnek szerzője nincs tudva, pedig nagyon megérdemli, hogy kitudassék. Hasonló alkotásu torony, mely oly merész és karcsu, oly erős és kecses meg arányos volna mint ez, bajosan találhatik másutt.“ Az alsó folyosóig megyünk fel. Előttünk kitarul Riga és vidéke. A szem legelőbb is a Dűnát nézi, honnan jő s merre folyik, s követvén útját mintha fejér nagy kőfalakba ütköznék, melyek ott el akarják rekeszteni a vidéket. A tenger homok-torlatjai azok; Dűnamunde ott látszik meg, hol a rigai tengeröböl a láthatárig ér. A folyó tulsó partján van a Mitau-előváros; az innenső parton a belvárost a Sz.-Pétervár és a Moszkva nevű elővárosok veszik körül. Séták, kertek nagy számmal mutatkoznak. A bel-

város épületei jól láthatók; a várat ismerjük már, mert a fogadó ablakaiból is látjuk, a melyben szálltunk; de az ott a város háza, s vele szembe a fekete fejek háza (Schwarzhäupter-Haus); amott a Sz.-Jakab egyháza, s mellette az új palota, a liv nemesség lovagháza, melyben a tartományi gyűlések tartatnak. A nagyobb czimbora*) és kisebb czimbora (grosse Gilde, kleine Gilde) házai, a tőzsde, az új színház, a légszesz háza stb. A Pétervár elővárosban ott van többi közt a polytechnikum; a vaspályaudvar a Moszkva elővárosban van.

A Sz.-Péter egyháza a város legrégibb idejéből (1209) való; mostani alakját a XV. század elején kapta meg. Vagyonos város vagyonos egyháza, ez tetszik ki mindenből, jöllehet a kalauzoló egyházfi, ki a legszebb német nyelven beszél, sokkal szegényebbnek mondja a főegyháznál (Domkirche). A székek csoportjai a város középkorát jelölik, mely Rigában még tart. Itt ülnek a város atyjai, az „amplissimus senatus“ tagjai; ott a nagy czimbora, itt a kis czimbora tagjai. De mit látunk amott? Fekete szobor-alakok őrzik vagy tüntetik ki a szék-csoportot, mit jelentenek? E székek a fekete fejek székei!

A dóm-egyházban ugyanazon elkülönítést találjuk; de találunk olyasmit is, a mit most először látunk, t. i. itt fütik télben az egyházat. Négy

---

*) A régibb magyarság szerint czimbora annyi mint társaság; czimbora = társ. Én itt a német Gilde szó jelentésében bátorkodom venni.

kemenczét, mely az egyház belsejében nem is látzik meg, kápolnaféle helyiségekből, szombaton és vasárnap korán reggel fűtenek; az isteni tisztelet idejéig az arányos meleg betölti az épületet, s a buzgó hivek meghülés nélkül ajtatoskodhatnak. Egyébiránt is czimerek és temetési emlékek nagyobb bőviben van ezen egyház, mint a többi.

A dóm-egyház vagy Mária egyháza építése mindjárt a város alapításakor 1201-ben kezdődék; a mostani alakut 1215-ben kezdék építeni, s 1226-ban annyira volt már, hogy azon évben a pápai követ, Modenai Vilmos, zsinatot tarthata benne. „A mi főegyházunk tehát, mely csudálatra méltó nagyszerű és szép arányu téglá-épület, meglepő rövid idő alatt készült el, valamint Dorpatnak nagy és legszebb egyháza, melyen csak 1223—1230-ig építének, s mint országunk várai, melyek még romjaikban is bámulatra ragadnak minket. Olyan óriási épület megrakására Rigában se akarat se eszköz hiájával nem valának, ellenkezőképen avval, mi Németország legtöbb városában, jelesen Lubekában történt, a hol a téglából készült dóm- vagy főegyházon százötven évig (1170—1321) építgetének.“*)

A szent Jakab egyházában az esztek számára tartatik az isteni tisztelet; abban végzi a tartományi superintendens a tartományi gyűlést beavató isteni tiszteletet, és szenteli föl a tartományi papokat.

*) Zur Geschichte der Kirchen Riga's. Dr. W. v. Gutzeit. (Mittheilungen aus der livländisch. Geschichte. X. B. 2. Heft. Riga, 1863.)

Mert Riga a Liv-tartomány fővárosa lévén, abban városi és tartományi hatóságok találkoznak, mi már az egyházi kormányból kitetszik. Van tudniillik Rigában városi superintendens, kit a városi tanács választ és fizet, s ki a városi consistorium elnöke s a városi evangélikus papság feje; van tartományi superintendens, kit meg a tartományi gyűlés vagy a lovagok gyűlése választ, s ki a tartományi consistorium elnöke és a tartományi papság feje. A főegyházi hatóság a városra nézve azonban a városi tanács, a tartományra nézve a lovagok gyűlése. Ha tehát a város szerkezetével és történetével meg akarunk ismérkedni, szükséges a tartományt sőt mind a három tartományt, az Eszt-, Liv-, és Kur-tartományokat, ismernünk, mert azok mind legszorosabb kapcsolatban vannak egymással.

Az Eszt-tartományt éjszakfelől a Finntengeröböl, keletről a Narva folyó, nyugatról a Balt-tenger, délről a Liv-tartomány veszik körül. Szigetével együtt 370 □ mf.; lakosainak száma 312,710; tehát egy □ mfre 845 lélek jut. 1721 óta herczegség czím alatt Oroszországhoz tartozik. Földje sík, kétszáz kis tavat számlál; terem rozsot, árpát, zabot, lent, burgonyát; fenyü- és nyír-erdőket. Talaja hives, nem nagyon termékeny; de a szorgalom javít rajta. Az eredeti lakosság az esztek, kik nemcsak ebben a tartományban, hanem a Livben is, meg Pétervár, Pleszkov (Pihkav) és

Vitepszkek orosz kormányzóságokban is laknak, s 650,000 tesznek.

Igazgatásilag négy kerületre oszlik a tartomány: 1) Harria, vagy Revali, 2) Viro vagy Wesenbergi, 3) Järvi vagy Weissensteini s 4) Wiek (tengeröblös) vagy Hapsali kerületre. A Wiek (Vik) a skandináv nyelven is tengeröböl, mert ezen kerület öblös és szigetes (Dagö, Worms, Odensholm, Nargen szigeteivel); a hires Viking név tehát tengeri öblön járót és lakót jelent.

A tartománynak vagy herczegségnek 5 városa van: Reval, Weissenstein, Wesenberg, Hapsal, Baltisch-port; ezek közt Revalnak lakossága 25,124-re megyen; a többiek kicsinyek. Hitvallásra nézve a tartomány lakosai evangélikusok, kevés orosz kivételével, s 45 egyházi községet tesznek, melyek úgynevezett prépostságokra (nálunk senioratusoknak neveznök) oszlanak. Egyházi kormányuk a revali consistorium, hol a tartományi, vagy generalis superintendentens is lakik, kit az eszt herczegségi lovaggyűlés választ. De magának Reval városának evangélikus papsága a városi superintendentens alatt áll, kit meg a városi tanács választ és fizet.

Az eredeti lakosság, mint mondók, eszt, de a nemesség, a városok törzs-polgárai németek; svédok és oroszok kis számmal kerülnek elő köztök.

A Liv-tartomány határai nyugatról a Balt-tenger, különösen a rigai tengeröböl; éjszokról az Eszt herczegség; keletről a Pejpusztó és Pleszkov; délről a Kur-tartomány. Ezen tartományhoz az

Oeszél nevű nagy sziget is csatoltatott. Egész nagysága 883 □ mf., lakosságának száma 930,000 (az 1864-ki népszámlálás szerint). Itt tehát egy □ mf-re 1120 lélek jut.

Ennek földje is többnyire sík; de Verohoz délre van egy 997 lábnyi magas hegy, melyet Muna-
mäki-nek, azaz mony- vagy tojás-hegynek neveznek. A vendai (wendeni) vidéket pedig liv Svajcznak szokták dicsérni. Két nagyobb tava van, a Pejpusz, mely a keleti határt teszi, s a Vircztó (Virczjärvi), melyből az Ema-folyó (anyafolyó) a Pejpuszba folyik. A Pejpusz meg a Narva-folyón önti ki vizét a Finn tengeröbölbe. Ez a tartomány is, herczegség név alatt, 1721-ben csatoltaték Oroszországhoz.

Talaja termékenyebb mint az Eszt-tartományé; terem rozsot, árpát, zabot, burgonyát, de sok lent és kendert is.

A lakosság itt vegyesebb. A Walk városon keresztül nyugatról keletre huzott vonalt ha képzelünk, az jelöli a határt, mely most az eredeti lakosság között van. A vonaltól éjszakfelé esztek, attól meg délfelé lettek laknak. A livek pedig, kikről nevét vette a tartomány, itt majdnem egészen elenyésztek, csak a Kur-tartományban van még 3000 lélek.

Igazgatásilag öt kerületre oszlik a Liv herczegség, úgymint: a rigai, vendai, dorpati, pernói és öszeli (szigetbeli) kerületekre. A városok száma tizenegy: Riga, Dorpat, Venda, (Wenden), Pernó,

Wolmar, Vero, Schlock, Lemsal, Fellin (Vellin), Walk és Arensburg az Oeszeli szigeten. — A városok polgárai és a nemesség németek, nagyon kevés oroszral; a többi mind vagy eszt vagy lett. Hitvallásra nézve van 672,015 evangélikus, 142,833 az orosz egyházhoz tartozik, kik leginkább 1845- és 1846-ban tértek abba. De van katolikus, hernutti stb. is; a zsidók száma csekély. Az evangélikusok egyházi kormányja a Rigában székelő tartományi consistorium és tartományi superintendens; Rigának és Dorpatnak külön-külön városi consistoriuma és superintendense van. Az orosz hitűek a rigai orosz érsek; a katolikusok a Mohilevben (Oroszországban) székelő katolikus püspök alatt állanak.

A Kur-tartományt is nyugotról a Baltenger mossa, még pedig délfelé nagyon messzire nyúló, majdnem Memelig leérő ívben; délfelől a régi Litvánországnak kovnoi kerülete; kelet-éjszokról az úgy nevezett lengyel Liv-tartomány; éjszokról a rigai kerület és rigai tengeröböl veszik körül. Nagysága 495 □ mf. Tulajdonképen két részből áll, a tengerbe kinyúló nyugati részből, mely Kur-föld, s a keleti keskeny részből, melynek neve Szemgallia. Ez a tartomány is sík; legmagasabb emelkedése a 700 láb magas Hüning. A föld csucsa az Oeszeli szigettel szemközt a Domesz-Nesz nevű fok, melyen világító torony van, mint az Oeszeli szigeten is. Ez a tartomány, herczegség név alatt csak 1795-ben csatoltatik Oroszországhoz.

Eredeti lakossága a kurok, livek és lettek, kik itt a litvaiakkal érintkeznek és vegyülnek. A kurok egészen kivesztek; livek még az észak-nyugati tenger-parton vannak 3000-ig; a többi eredeti lakosság tehát lett. De a birtokosok vagy nemesek itt is németek, valamint a városok polgársága. Az összes lakosság száma 1863-ban 573,856 volt, egy □ mf-re tehát 1150 lélek jutott.

Igazgatásilag ez a tartomány is öt kerületre osztatik; a főváros Mitau (Mitava, lettül Jelgava), melynek lakossága 1863-ban 22,745 volt, kik többnyire németek; itt már több zsidó van (5500). Hat kő-egyháza közül három az evangélikusoké, egy a katolikusoké, egy a reformatusoké, s egy az oroszoké. 1775 óta gymnasiauma is van. Itt székel a nemesség állandó képvisellete, a lovag-bízottság s a kormányzó. — Libau, Windau parti kereskedő városok.

Ezen igen rövid statistikai átnézet után vessünk egy pillantást a tartományok történeteire, hogy tájékozást nyerjünk.

A Balttenger nyugati földjei, a dán szigetek és a svéd partok rég kiemelkedtek volt a homályból, midőn keleti földjei majdnem ismételtenek válnak még, ámbár az eszt név (Aestia, Ost-Land) már római írónál fordul elő. A XI. században a kurok és esztek tengeri rablásokat űznek, sőt 1188-ban a Malartóba nyomulnak be Svédország-

ban s fölégetik Szigtunát, az akkori svéd fővárost. De tengeri rablás és kereskedés akkor egy jelentűiek valának; ha gyengébb vala a csapat, cserélgete árukat; ha elég erősnek érzette magát, az árukat, sőt az embereket is erő-hatalommal ragadá el. A Dűna folyó pedig leginkább kínálkozott mind kettőre a Balttenger keleti partjain. Különösen brémai kereskedők kezdének 1151 óta járni a Dűnára; azok terjeszték hon eme vidékek hírét.

Azon korban a kereskedési vágy a hittérítési vágygyal szövethökzik vala; különben is a békés közlekedés csak a keresztyénség által válhatott lehetőségessé. A segebergi kolostornak egyik augustinus szerzetese Meinhart tehát a hitbuzgóságtól ösztönözve 1186-ban brémai kereskedőkkel a Dűnán fölfelé hajózik Ükskül-ig, a hol a kereskedők tanýája vala, s kezdé a lakosok közt a keresztyén hitet tanítani és őket kereszteni. A belföldiek részéről nem találta semmi akadályra; a kitől tartani leheté, az a Poloczki orosz fejedelem, ki adót szed vala a lakosoktól. De megnyervén attól a kért szabadságot, a térítés békésen folya. A szerencsés kezdet által buzdítva, a brémai érsek Hartvik, Meinhartot püspökké teszi, s az új püspökséget a bremai főegyház alá rendeli. Most azonban tizedfizetésre kell szorítani az új keresztyéneket, s ez visszariasztja őket; lemoszák a folyóban a fölvett keresztséget, hogy tizeddel ne tartozzanak. A szelid Meinhart is alig marad meg, s midőn 1196-ban meghalt, kevés látatja vala a keresztyénségnek.

A belföldiek livek voltak s tőlök származik a máig divatozó Liv név. A livek tehát ezentul gyanakodókká lesznek nemcsak a keresztyén papok, hanem a kereskedők ellen is, a kik társaságában érkeznek azok. De a kereskedési érdek az egyház érdekével karöltve járván, a brémai érsek egy Berthold nevűt teszen püspökké, a ki már fegyveres kézzel köszönt be a leendő nyájánál, s az ütközetben halálát leli, 1198-ban.

A brémai érsek most Apeldern Albertet nevezé ki püspöknek, ki másképen lát a dologhoz. A kor buzgósága szerint az európai vitézek Palæstinában harcolnak vala a hitetlenek ellen: ámde ugyan azt a világi és mennyei hasznot el lehet érni, ha a Baltenger pogányai ellen fordulnak; sőt itt még többet is vihetnek ki. Soha nagy remény nem biztatá a nyugati keresztyénséget, hogy a palæstinai mohammedanokat meg lehetne téríteni: a Baltenger keleti tartományaiban pedig bizonyosan lehet terjeszteni a keresztyénséget, a mint az annak nyugati tartományaiban már is megtörtént. Albert püspök tehát Dániában és éjszaki Németországban keresztes hadat gyűjt, s 1199-ben érkezék Ükskülbe. A várépítés és keresztelés együtt jár; Albert a Riga-nevű folyószakadék mellett várat épített, s körülötte várost alapít, 1200-ban, melynek neve Riga lesz, s a melybe Bremából, Lubekából lakosokat édesget sokféle kiváltsággal. — A keresztes had, kitöltvén fogadását, szétoszlik, Albertnek pedig állandó segítség kell. Ő tehát, korának szelle-

mét követvén, egy vitéz rendet, a Krisztus hadai testvéreinek (*fraternitas militiæ Christi*) rendjét szerzi, mely fejér köpenyegen veres keresztet és veres kardot viselvén, attól közönségesen kardos vitézek rendjének neveztették. A pápai bulla már 1202-ben hagyja jóvá ez új rendet, a mely most hozzá lát a véres térítéshez.

Kevés ország hódításának és a történelemben avatásának van oly elbeszélője, mint azé, a melyről most tájékozódunk. Az ugynevezett Lett Henrik, Albert püspök egyik papja és követje, sokban személyesen vön részt, egyebet pedig szemtanuk után jegyze föl, s így hiteles munkát hagyott az utókorra. O már állapotjánál fogva sem lehet részrehajló a belföldiek iránt: annál inkább tehát hihetünk neki, mikor jót beszél az ellenségről és rosszat a keresztyénekről. — A livek földje már 1206-ban le van igazva, s a kevés hátramaradt liv meg van keresztelve. De a győzők közt mindjárt elején visszavonás támad. A kardos vitézek a püspökre tartoznának hallgatni, de a kegyetlenség, a melyet a püspökkel együtt elkövettek volt a liveken, megrontá az erkölcsöket. 1207-ben osztály történék a püspök és a vitézek között, melynél fogva a meghódított földnek két harmada a püspöké, egy harmada pedig a vitézeké legyen; ezt az osztást 1210-ben megerősíté a pápa. Hogy mennyire garázdák lehettek a vitézek, kitetszik már onnan is, hogy az első rendmestert is megölte az egyik társ 1209-ben. A következő rendmester Folkvin (Fol-

quin) a livek leigázása után a lettek ellen fordítá térítő fegyverét, kik hamarább hódolnak, s az esztek ellen szívesen segítik a lovagokat. Mert a lettek és esztek közt régi ellenségeskedés forrott vala, amazok ezektől mint győzőiktől sok sérelmet szenvedvén. Kivált 1211 telén nagy kegyetlenséget és pusztítást követének el az eszteken; s most 1212-ben egy új püspökséget, a Leali-t, alapítanak, mely nem sokára Dorpatba költözik által. Itt is úgy osztották fel a hódított földet, hogy két harmada a püspöké, egy harmada a rendé legyen.

Két püspökség lévén már Albert független egyházi tartományra törekedék. Ámbár az általános vélemény szerint Palæstina Krisztusé, ez a Balt-tengeri új keresztyén ország pedig Máriáé; s ámbár a pápa ígérkezett, hogy nem kevesebbé fogja gondját viselni az anya országának mint a fijáénak, mind a mellett érsekké nem tevé Albertet. — Az eszteket sokkal nehezebb volt leigázni, mint a liveket és letteket; Albert tehát a Győző vagy II. Valdemár, dán királytól kér segítséget, ki 1219-ben ott köt ki és épít várat, hol most Reval van, azért Revalt esztül Tallin = Tan-lin = dán vár-nak nevezik. Valdemár egy püspökséget is alapít, mely revali püspökség lesz, s melyet a Lundi érsekség alá helyez; győzelmének emlékezetére pedig a Danebrog rendet szerzi. Most az eszteket a dán és német papok versenyt keresztelik, mert a dán keresztelés a dán, a német keresztelés a kardos vitézek hódításait terjeszti. A kardos vitézek fo-

gyatkoznak, ámbár a kurok önkényt hódolnak és veszik föl a keresztséget 1230 és 1231-ben. A szomszéd litvaiak néha szövetségnek az ellenséggel, s 1236-ban győznek. A rendmester Folquin is életét veszti az ütközetben. A kardos vitézek tehát a német renddel óhajtanak egyesülni, a mely, mint tudjuk, Maszoviában 1230 óta harczolt a pogány poroszok ellen. Végre, mert a kardos vitézek rossz híre miatt a német rend nagymestere, Salzai Herman, csak nehezen állott reá, megkötötték s a pápa meg a császár által jóváhagyaték az egyesülés Viterbóban 1237-ben, s a porosz helyettes mester Balk Herman az első liv-tartományi mester lön. A vitézek ezentúl a fejér köpönyegen fekete keresztet viselvén, arról keresztes vitézeknek, de 1381 óta keresztes uraknak neveztettek.

Az egyesülés szerint is a rend a rigai püspök hatóságát tartoznék elismerni; de ha Albert püspök, püspök társaival együtt (mert az Oeszeli sziget meghódítása után oeszeli püspökség is támadt, mely azonban nem a szigeten, hanem Hapsalban székelt) a kardos vitézek ellen nem bírta sértetlenül fentartani méltóságát, s ha már 1226-ban a modenai püspök Vilmos mint pápai követ, hiába fáradozott volt az egyesség helyrehozásán: most az egyesülés után annál kevesebbé boldogulhata a püspök, mennél hatékonyabb eszközzel bírta a rend magának a pápa védelmét biztosítani.

Albert püspök halála után 1246-ban IV. Innocentius pápa Suerbeer Albertet nevezé ki liv és

porosz érsekké, hogy válasszon, hol kívánná érseki székrét tartani. De Suerbeer Albert Lubekából, honnan nem is bátorkodott új egyházi tartományába menni, nagy vádlevelet küldte a pápához a rend ellen. Ismét tehát 1251-ben megjelenék a pápai követ, a már bibornokká lett Vilmos, s akkép intézé el a viszályt, hogy a rigai püspökség legyen érsekség, s hozzá Szemgalliának két harmada tartozzék, egy harmada a rendnek maradván; de a kuri földből, melyet a rend a kurok fellázadása után ismét leigázott volt, csak egy harmad legyen az érseké, két harmad pedig a rendé. — Állandó békét ez az intézkedés sem alapított meg, mert a jogi viszony bonyolodottsága késő oka vala mindenkor a viszálynak. A rigai érsekség nemcsak a Baltiország püspökségeit, a dorpatit, oeszelit és kurit, hanem a porosz püspökségeket is, az ermelandit, szamlandit és kulmit magába foglalván, a rend amazokban a rigai érsek főhatóságát tartozott volna tisztelni, holott ezekben, a hol a hódított földnek csak egy harmada a püspököké, két harmada pedig a rendé, a főhatóság ennél vala.

Mind a rend, mind a püspökök hűbéreseket is szerzének magoknak, a kiktől a mostani nemesi családok származnak. A hódítók közt Riga városa is kitűnő helyet foglal, melyben a nagy czimbora (kereskedők társasága) és kis czimbora (a mesteremberek társasága) mellett a fekete fők háza (Schwarzhäupter-Haus) is támadt, a melybe

a pogányok ellen magokat kitüntetett nőtelen embereket fogadják vala.

Revalból a dán király helytartója és a revali püspök uralkodának az alávetett vidéken. Azonban a dán hatalom gyengülvén a rend 1341-ben tizenhárom ezer márka ezüstért a dán jogot is megszerzé, úgy hogy ezentul hatalma a Narvától a Memelig ért. Az új ország, melynek közönséges neve Livország vala, két részből állott: a püspökök részéből s a rend részéből. Amazt tették a rigai érsekség, Riga, Kokenhusen, Lemsal, Ronneburg, Ó-Pernó városokkal; a dorpati püspökség, Dorpat, Odenpää, Neuhausen városokkal; az öszel-vidéki püspökség, Hapsal, Leal, Arensburg (az Öszel szigetén) városokkal; a kuri püspökség, Pilsen, Hasenpoth városokkal. — A rend birtoka vagy része az összes püspökségeket felülmulta, s következő tartományokból állott: 1) a Livtartománynak egy harmada, Wenden, Új-Pernó, Wolmar, Fellin, Walk, Marienburg, Dünaburg, Kreuzburg városokkal; Szemgalliának két harmada, utóbb az egész tartomány, Mitau várossal; a Kurtartomány két harmada, Goldingen és Windau városokkal; Memel már 1328-ban a Porosz-tartományhoz csatoltaték; egész Eszt-tartomány Reval, Narva, Wesenberg és Weissenstein városokkal.

A rend mindenütt várakat építvén, a főbb várakban rendi komtur (commendatura) nevű lovagok mint főispányok, a kisebb várakban vogt-ok (advocatus) parancsolgatának, s az illető vármegyék

hűbéreseivel tartozának háboruba menni. A rend marsalja a rendi hadak vezére, mintegy hadügy-miniszter vala. A tartományi mester, vagy mester-úr (Herr-Meister) a főhatalmat képviselő; ő veret pénzt, ő fogadja a külhatalmak követjeit, ő határoz béke és háboru ügyeiben, az ország káptalanjának tanácsával élvén, melyre a komturok és vogtok meghivatnak.

Az ország urai tehát a mester-úr és a püspökök, kik szövetségben vannak egymással. De mind a püspökök, mind a rend birtokokat adományoznak, s így támadnak birtokos nemesek, kiknek utódjaik a mai nemesi családok. Ezen hűbéresek előbb az Eszt-tartományban, utóbb a többiekben is befolyást szereznek magoknak a tartományi gyűléseken. A szövetség maga is országgyűléseket tart, melyekben nemcsak a hűbéresek, hanem a városok is részt vesznek. A városok közül leginkább Riga, Reval és Dorpat tűnnek ki, melyek a német Hansza tagjaivá lesznek, s melyekben a fekete fejek a hadi erőt képezik. A rend leghatalmasbbá lön, midőn 1451-ben a rigai érseki káptalan is kénytelen volt a rend ruháját fölvenni. Virágzásának tetőpontját Plettenberg Walter mester-úr alatt (1494—1535-ig) éré el. Plettenberg győztes vala az oroszok ellen; 1513-ban a porosz nagy mestertől, Brandenburgi Albrechtől, a Liv-országi rendnek függetlenségét pénzen vevé meg, mire V. Károly császár német birodalmi fejedelemmé tevé, s őt „princeps et pro-

tector Livoniæ"-nek nevezé. De legott Plettenberg alatt kezdődék a szövetség oszlása is.

A reformatio hamar terjed nemcsak a városokban de a birtokos nemesek közt is; Plettenberg nem ellenzi a változást; de a rigai érsek, Blankenfeld János, nyomorgatja a miatt a rigaiakat, kik a mester-úr hatósága alá kívánkoznak. A wolmari országgyűlésen 1526-ban a karok és rendek, s még a lubekai követek is, kérék Plettenberget, hogy tegye magát az ország urává; de a mester-úr nem teszi azt. Sőt egy későbbi wolmari országgyűlésen 1546-ban a mester és a püspökök abban egyeznek meg, hogy nem változtatják meg állapotjokat; ámde az 1554-ki országgyűlés a hit szabadságát tevő törvénnyé.

Az 1546-ki gyűlésen azt a fogadást is tették volt egymásnak az urak, hogy se érseki coadjutornak, se mesterurnak külföldit nem választanak: mind a mellett a Brandenburgi határ-gróf Vilmos, mint rigai érsek, a Meklenburgi herceget Kristófot nevezé ki coadjutorának és utódjának 1554-ben, ki fegyveres kézzel tör az országba. E miatt belső háboru támad 1556—1557-ben, melybe a lengyel király beavatja magát, ki Fürstenberg mester urat arra kényszeríti, hogy 1557. szept. 7. Poszvolnál térdre borulva kérjen békét.

A közben a Plettenberg által 1531-ben kötött orosz béke ideje kitelvén, a liv követek azt Moszkvában 1554-ben ismét tizenöt évre kötik meg, de azon föltétel alatt, hogy a dorpati káptalan birto-

kától az állítólag 1503 óta elmaradt adót megpótolják és fizessék. Az orosz követ 1555-ben a békekötés megerősítését mind a mester urtól mind a rigai érsektől megnyeri ugyan, de a dorpati püspök csak azon szándék mellett esküszik meg az egyeségre, hogy azt a német császárral fel fogja bontatni, s azért nem is küldi meg az adót. IV. vagy II. Iván Vasziljevics sereggel jó behajtani azt; 1558. első havában kezdi meg a réműletes pusztítást; már július 19-kén megveszi Dorpatot s fogva viteti el a püspököt Moszkvába. Egyenetlenség van mindenütt, azért sehol sincs készület. Az öreg mester úr mellé Kettler Gotthárdot nevezik ki segédnek, utóbb mesternek, ki mindjárt a lengyel királlyal kezd alkudozni. S miután az oroszok 1560-ban Fellin várát megvévén Fürstenberg mester urat is elhurczolták volt, az Eszt-tartomány nemessége és Reval városa 1571. jul. 4. és 6. a svéd király ótalma alá meneküle, s Kettler ugyanazon év nov. 28-kán a Liv-tartományt a lengyel királynak engedé által, magának örökös herczegségül a Kur-tartományt és Szemgalliát tartván meg, mint lengyel hűbért. Az öszeli püspök is látván, hogy Kettler a lengyelekkel alkudozik, már 1559. szeptember havában eladta volt püspökségét a Holsteini herczegnek, Magnusnak. Így szakadt vége a Livországbeli papi és szerzetes vitézi szövetségnek, megváltozván az egész ország egyházi állapotja is, miután az a reformatiót elfogadta volt.

Riga városát kivéve, mely 1582-ig fenntartotta önállását, az egész volt Livország, széles jelentésében, idegenek hatósága alatt van most, de nem jogát veszítve, hanem azt megőrizve. Az Eszt-tartomány törvényeit, önkormányzását a svéd királyok, XIV. Erik és III. János, nem bántották. A tulajdonképi Liv-tartományra nézve, mely a lengyel királyt uralja vala, a híres „Privilegium Sigismundi Augusti“ 1561, nov. 26-káról ünnepélyesen biztosítja az önkormányzatot, az evangélikus hitet, a német nyelvet s a paraszton való szabad rendelkezést. Ámde ez a tartomány most Lengyelország sorsához van kötve, s annak változásait nagyon is megérezzi.

II. Zsigmond lengyel királlyal 1572-ben kihalt a jagellói férfiág, csak két nőtestvére, Katalin, ki a Svéd Jánosnak neje, s a hajadon Anna élvén még; de elmulék vele különösen a vallási türelem, melyet Lengyelországban is a visszareformálás ideje követte. A lengyel nemesség pedig a királyok választásával a királyi hatalmat meg-meg szorítván, azon szabadosságnak veté alapját, mely 1793-ban az ország önállásának sirja lön. Zsigmond után a francia Henrik fizeté meg a királyi választást, de nem sokára elszökvén, a választás Báthori Istvánt éré, azon föltétel alatt, hogy az öreg hajadon Annát nőül vegye, mit ő koronázása után teljesite. István király (1577—1586) Lengyelország jobb és erős királyainak egyike. Győzelmes orosz hadjárata után 1582-ben (jan. 15.) a Szapoljei békekötés által visz-

szanyeré Dorpatot, mely addig az orosz hatalom alatt nyögött volt; Rigát is hódolatra bírá. De István a Hosius érsek által behívott jézsuitákat pártolván s nekik az új vilnai egyetemet általadván, a visszareformálás eszméjét nagy hévvel ragadá meg, mi utóbb Lengyelországot nagy veszedelembé taszítá, mint látni fogjuk. A kiváltság ellenére a Liv-tartományban is (Wendenben) a vendai püspökséget állítá fel, hogy visszatéríttessék az egyháztól elszakadt tartomány, a jézsuitáknak Rigában collegiumot szerezzén, s a protestánsoktól sok egyházat elszedvén.

István király azonkívül a liv alkotmányt is megváltoztatá, melyet az 1562-beli országgyűlés Radzivil Miklós királyi biztos alatt, marczius hó 4-kén újra biztosított s az 1566-ki országgyűlés kifejtett volt. Ekkor tudniillik a liv karok és rendek elfogadván a Litvaországgal való egyesülést*), tartományukat négy kerületre oszták: rigai, thoreidai (Treiden), vendai és dünaborgira. Minden kerület élén egy-egy fő senator van; mindegyik törvényszékét három tartományi tanácsos és két lovagi biztos teszi; a főtörvényszék a királyi helytartó elnöklése alatt a négy kerületi senatorból áll; a városok kiváltságaik szerint, külön igazgatással és törvénykezéssel élnek.

---

*) Lengyelország tehát két nagy részből áll vala, Lengyelországból meg az egyesült Litva-Livországból. A két rész egyesülése azután 1569-ben történék (Unia).

Ámde a győzelmes István mindjárt 1582 december havában, a „Constitutiones Livoniæ“ által a tartományt három vajdaságra, a vendai, dorpati és pernói-ra osztá fel, mindeniknek külön törvényszéket adván, s Vendában egy főtörvényszéket állítván, melynek tagjai a királyi helytartó elnöklése alatt a vendai püspök, a három vajdasági elnök, három altárnok s négy városi küldött, kettő Rigából, egy-egy Vendából és Dorpatból. Ezen főtörvényszék kétszer tartá üléseit évenként. Az országgyűlést a király hívja össze. Azt megelőzőleg a vajdaságok követválasztó és utasító gyűléseket tartanak. Ennélfogva az országgyűlés tagjai a vendai püspök, a vajdaságok követei s a városok négy követje (mint a főtörvényszéknél) meg a Kur herczegség követje. — Az 1598-ki lengyel birodalmi gyűlés azt határozá, hogy a Liv-tartományi gyűlés hat bizottsági tagot, két livet, két litvait és két lengyelt küldjön a birodalmi gyűlésre; ebből is látjuk, mennyire lengyelesedett el lassankint a Liv-tartomány.

Mert a volt dorpati püspökség területét, mely csak 1582-ben került volt vissza, a lengyelek hódított tartománynak nézván, annak birtokait lengyel adományosok foglalák el. Kivált e miatt és a vallási szorongatások miatt nagy elégedetlenség támadta. Ha még azt is megemlítjük, hogy az 1566-ki és 1567-ki országgyűlések a parasztokat a malomjogtól és a szesz- és sörfőzéstől eltiltották volt, legalább látjuk, mitől lehetete őket megfosztani, s hogy a lengyel uralkodás nem enyhíte sorsukon.

A visszareformálás eszméje István király halála után a svéd Zsigmondnak szerzé meg a lengyel koronát (1586—1632), ki János svéd király fija lévén, buzgó katolikus anyja, a lengyel Katalin által, neveltetvén nagy kedvelője vala a jézsuitáknak. E szerint a Vásza nemzetség juta a lengyel királyi székbe. Zsigmond (mint lengyel király III.) atyja halála után 1592-ben svéd királlyá is lön, ott nagy bátyja, Károly, lévén helytartója. De bár Zsigmond svéd királynak meg is koronáztatott, hitvallása miatt a svédek bizodalmát nem szerezheté magának; s miután az egyenétlenség közte és az ország meg nagy bátyja közt háborúra fejlődött, ez magához ragadá a svéd uralkodást, s 1600-ban IX. Károly nevéen svéd királlyá lön. A két rokon közti háborúnak tere a Liv-tartomány lévén, azt IX. Károly elfoglalá, s lakosait a Zsigmond elhagyására ösztöngé, kiket a visszareformálás hasonlóképen ijeszt vala. A lovagok tehát 1601-ben Revelban s 1602-ban Dorpatban alkudozának a svéd biztosokkal, s elfogadák a svéd uralkodást. De a lengyel-svéd háboru még IX. Károlynak fija II. Gusztáv Adolf (1611—1632) alatt is folya, míg 1617-ben a Stolbovai békekötés a Liv-tartományt az Eszt-tartományhoz csatolván, azt svéd birtokká tette. Ez a békekötés azért is nevezetes, hogy Oroszországtól Karéliát és Ingriát szakította el s Svédországnak engedte által. Riga ez alkalommal is legtovább ellene álla a svéd fegyvernek; Gusztáv Adolf csak 1621-ben veheté meg ostrommal. „Ezentul legyetek

nékem oly hivek, mint voltatok a lengyel királynak," mondá a győző, bemenvén a várósbá. Utoljára 1629. szept. 26. a francia közbejárás az Altmarki fegyverszünet által véget vete ideiglen a lengyel háborúnak, a Liv-tartomány dél-keleti részét, a Dünaborg, Rositten, Lutzen és Marienhauzen kerületeit Lengyelországnak hagyván. Ez az úgynevezett lengyel Liv-tartomány, melyből mind a német nyelv mind a protestansság kiveszett. De Öszel szigete visszakerüle a dánoktól s mint a Liv-tartomány egy része a svédet uralta.

A svéd uralkodás, kivált eleinte, kedves vala; Gusztáv Adolf 1632-ben az Eszt- és Liv-hercegségek számára a dorpati egyetemet állítá fel, azt az upszalaival egy ranguvá tévén; a törvénykezés már 1630-ban hozatott volt rendbe. Alkotmányozó országgyűlés vala az 1643-ki, mely az ország igazgatását rendezé.

A svéd hódítás természet szerint a lengyel királyi jószágokat koronai birtokká tette volt, ahhoz még a lengyel felekezethez ragaszkodók birtokait is csatolván. A győzelmes német háborúban kitünt vezéreket és államférfiakat mind Gusztáv Adolf, mind utódja Krisztina nagy birtokokkal jutalmaztaták. A Liv-hercegségben p. o. 1641 tájban összesen 4343 eke-alj földbirtok lévén, abból 2509 adományozták el. Oxenstierna 661, Banner 306, Horn 152-öt birnak vala stb. Hasonló adományozások történtek volt Svédországban és egyebütt is a svéd korona tartományaiban, mi által a királyi jövedelmek el-

apadtak, az adományos nemzetségek pedig tulságos hatalomra kaptak. A svéd országgyűlés tehát 1655-ben azt határozá el, hogy a korona az 1632 óta eladományozott birtokait foglalja vissza, ezt reductionnak nevezvén. A Liv országgyűlésen először 1663-ban említé meg a reductiót a svéd királyi helytartó; tartsák tehát magokat ahhoz a Liv és Eszt adományosok is. A lovagság óvást tön az ellen.

1681-ben erősebben sürgeték. A svéd biztosok megjelenvén Rigában a július 12-ke óta egybegyűlt országgyűlésen, azt követelék a rendektől, hogy a svéd országgyűlés által meghatározott reductio alá vessék magokat; hogy engedjék meg jószágaik új fölmérését és az ekealjak megbecsülését; végre szüntessék meg a parasztok rabszolgaságát. Sürűbben tartanak most országgyűléseket; az egyházi községekben iskolák felállítását, iskolamesterek tartását határozzák; de a reductio ügye is foly szakadatlanul, mert XI. Károly újra föl lévén jogositva a svéd országgyűlés által, a visszafoglalást keményen hajtá végre. 1690-ig a svéd kormányok által történt adományozások vissza voltak már foglalva, úgy hogy svéd birtokos nem találtaték többé a herczegségekben; mégis az egybegyűlt országgyűléstől azt követelék a biztosok, hogy a birtokleveleket megvizsgálás végett Stockholmba küldjék. A vivő követségben Patkul Reinhold János is vala, eszes és tántoríthatatlan védője hazájának. A követek kérésére 1629-ben

összegyűlt országgyűlés hathatós feliratot készít a királyhoz, ki roszt néven vevén azt, feleletre akar vonni a levél aláíróját. S minthogy az 1693-ki gyűlés sem hajlott, a svéd kormányzó elosztatá azt, s az 1694. deczember 20-kai királyi rendelet megszünteté a volt alkotmányt, meg a főegyházi felügyelőket, s új országgyűlést alkotta, melynek elnöke a svéd kormányzó legyen.

1697. jan. 16-kán üle össze az új országgyűlés, mely a foglyok, köztök Patkul, szabadságát eszközlé s a tized iránt is alkudozék, melyet a király, mint a rigai érsek utódja, követel vala. — 1699-ben már segítséget kérnek a lengyelek ellen, vagy inkább a szász sereg ellen, melynek táborában Patkul is vala, ki a svédőtől való elpártolást javaslá, s azért utóbb, mint felségsértő, kegyetlen halállal büntetteték meg 1707-ben. Kigyult volt a nagy éjszaki háboru, mely nagy változást okoz egész Európára nézve.

XI. Károly t. i. 1697-ben meghalván tizenkét éves fíja XII. Károly következék utána. Lengyelországban már 1669-ben János Kázmérral halván ki a vászai nemzetség is, Visznovieczky Mihály († 1673) és Szobieszki János (1674—1696) után a katholikussá lett szász választó fejedelem, mint II. Auguszt, ül vala az ingó királyi széken; Oroszországban meg Nagy Péter (1689—1725) uralkodék durván de okosan. Auguszt és Péter, IV. Fridrik dán királlyal a végett szövetkezének, hogy mindenki szakítsa el Svédországtól, a mit tőle a svéd fegy-

verek elvettek volt, jelesen Nagy Péter Ingriát, II. Auguszt a Liv-tartományt.

A megtámadt XII. Károly eleinte csudálatos szerencsével hadakozék, mig esztelen makacssága által Pultavánál 1709-ben seregét feláldozta és Svédország hatalmát eljátszotta. Az alatt, hogy Károly Lengyelországban Auguszt ellen táborozik vala, Nagy Péter nemcsak Ingriát foglalá el, abban építvén új szék-városát, Pétervárat, hanem az Eszt- és Liv-tartományokat is, eleinte Auguszt számára, utóbb magának hódítá meg. Riga városa és a liv lovagság 1710. jul. 4. Reval és az eszt lovagság ugyanazon év szept. 29-kén alkudának meg a győzővel, ki nekik minden jogukat, tehát az önkormányzást is biztosította, még annak helyreállítását is megígérvén, a mit a svéd kormány a törvény ellenére tett volt. A Nystadti békekötés 1721-ben azután az új Eszt- és Livhercegségeket Oroszországhoz csatolá.

S az orosz kormány nemcsak a svéd reductio által elkobzott birtokokat visszaadá az illetőknek, hanem a hercegségek nemeseinek jogait még nagyobbítá. 1741-ben kizáró jogot ada nekik a tartománybeli korona-jószágok bérlésére; 1747-ben a nemesség anyakönyvének behozatalát engedé meg, mi által a régi nemesség nemcsak a városbeliek, de az új, különösen orosz nemesség irányában is zárt testületté lett, melyre azután 1763-ban az 1741. évi kiváltság, a koronai jószágok kibérlésére, szorították; végre 1780-ban az orosz birodalmi tanács

egy határozata a városok polgárait nemesi birtok vételétől eltiltván, a birhatási jogot egyedül a nemességnek tulajdonítá. A parasztkon való jogait pedig mindjárt meg fogjuk látni.

Nagy veszedelem éré a két hercegség alkotmányát, midőn II. Katalin 1783-ban az igazgatást megváltoztatta, helyébe a helytartósági rendszert parancsolván, mely szerint a kormány által kinevezett tisztviselők hivataloskodtak. De Pál czár 1796-ban visszaállítá a régi alkotmányt és önkormányzást, mely máig fenáll.

Nagy Péter idejében a Kúri hercegség is Oroszországhoz kezde csatlódni. Kettler egyik utódja, Fridrik Vilmos, 1710-ben Péter bátyjának lányát Annát vevén nőül, s hamar elhalván, özvegye tartá meg a kormányt; s miután ez 1730-ban a czári székbe ült, volt férjének öcscsét Ferdinándot pártolá. Ennek halála után Anna kegyelméből Biron lön herceggé, kinek sok viszontagsága után fija Péter következék 1769-ben. De zenebona ütvén ki, a kúr nemesség a herceget lemondásra bírá, s 1795-ben II. Katalinnak hódola. Ez ólta a három hercegség együtt van, mint a keresztes urak idejében.

A három hercegség összesen 1754 □ mf. 1.850,000 lakossal. Ezek közt 200,000 német (nemes, pap, tanár, tisztviselő, városi polgár), a többi 1.650,000 nem-német, azaz lett, eszt és liv; mert az oroszok és svédek alig számba vehetők, s a jogra nézve a németekhez tartoznak. A német

itt annyit jelent mint úr; az előadott történeti vázlat az urak történeteit adja elő; lássuk immár a népét is.

A németek megszállásakor livek, kúrok, esztek és lettek valának az ország lakosai. A hódítás a Dűna alsó mellékein a liveknél kezdődék, kik szomszédai kelet-dél felől a lettek voltak; s az úgynevezett Lett Henrik, a ki a hódítás történeteit mint szemtanú megírta, gyakran megkülönbözteti a Liv- és Lett-tartományokat. Ez legalább annyit bizonyít, hogy akkor a livek oly hatalmasok valának, mint a lettek. — A kúrok a Dűnától vagy inkább a Rigai öböl partjaitól fogva egész Memelig terjeszködtek, kelet felől a litvaiak és lettek lévén szomszédjaik. A kúrok, a Kúr félszigettel szemközti Oeszél sziget lakosaival együtt, mely szigetnek mai eszt neve Saar-maa (szigeti föld), de Kúre maa, vagy Kuura maa (?) is, azaz daru föld, vagy kúrok földje, a német hódítás előtt rettegett tengeri rablók voltak. A livek tehát és a kúrok legelőbb jutnak a külföldiek tudomására, kik azután rólok nevezék el az illető földeket Liv- és Kúr-tartománynak. Eredeti nevöket nem tudjuk, mert az országot az esztek csak maa-nak (föld vagy ország) nevezik. A hódítás annyira elfogyasztá a kúrokat és liveket, hogy amazok egészen eltűntek, ezekből meg csak két maradvány-csapat maradt meg. Az egyik, a sokkal kisebbik, a Dűna éjszaki

felén, a Szalisz folyó torkolatjánál, a hol még a mult évtizedben liv nyelven beszélő néhány háznép vala. A másik a Dűna déli felén, a Kúr-hercegségben, a Kúr félsziget csucsától, a Domesznesztől fogva mind nyugat-délfelé mind a Rigai öböl mentiben összesen hatvannyolcz versztnyi hoszszu földvön lakik, még máig szám szerint 3000-en, mintegy 136 paraszt telken, mocsárok és erdőség által elválasztva a lettektől. Nyelvöket az újabb időben Sjögren és Wiedemann kutatták ki és írták le tudományosan. Bizonyos tehát, hogy a liv nyelv az eszt nyelvnek legdéliebb ága. A kúrok nyelvéből nem maradt meg semmi irodalmi emlék, de azon helyeik és szövetségeik nevei, melyeket Lett Henriknél és más krónikásoknál találunk, azt mutatják, hogy liv-vagy eszt-nyelvűek. Azt lehet tehát ezekből következtetni, hogy a kúrok és livek nyelv szerint nem különböztek vala egymástól. Ha föl lehetne tenni, hogy a Kúr vagy Oeszal szigetbeliek nyelve a régi kúrok nyelvéhez tartozik, miben legalább valószínűség van, ugy a kúr nyelv sem veszett volna ki. Annyi bizonyos, hogy az Oeszal szigetbeliek nyelve is az eszt nyelvnek egyik ága, de nincs még tudományosan kikutatva.

Az esztek a tenger mellékén a liveknek éjszaki, a belföldön a letteknek nyugat-éjszaki szomszédjai valának. Az esztek és a lettek közt nagy elenségeskedés lobog vala, sőt az esztek és livek közt is, mi nagyon könnyíté a németek hóditását. Egyéb-

íránt az esztek és az öszeliek legmakacsabban és legtovább állának ellen.

A lettek a litvaiak és poroszok nemzetségéhez tartoznak, mely a szlávsnak távolabb ágát képezi. Ma a régi kúrok és livek helyeit foglalják el; ők tehát a belföldről terjeszkedtek éjszak és nyugat felé. Az esztektől azon vonal választja el, melyet Walk városon keresztül gondolhatunk nyugatról keletre. Az orosz Balti tartományok parasztsága tehát most lett, kevés liv és eszt; utazásom az utolsót illeti.

Úr és szolga, vagy is szász és földi, mert a németet szásznak nevezik máig az esztek, e volt az új ország lakosságának két osztálya.

↙ Az eszt az urat, akár német, akár orosz, akár más nemzetbeli, saks (szaksz)-nak, azaz szásznak nevezi, mert a hódítók, mint láttuk, az éjszaknyugati németsegből valók, melynek neve akkor szász volt. Tehát vene saks = orosz szász, orosz; möjsa saks a jószág szásza = földes úr; de póe saks a bólt szásza = kereskedő; saksad a szászok = urak, uraság. Saks tuleb = a szász jó, mondással máig ijesztgetik a gyermekeket; e mondás pedig: temal saksza liha = annak szász húsa van, az az búja, az úri fajnak azon magaviseletét rajzolja, mely Amerikában ma is a fejér urat a színes ember irányában jellemzi.

↖ A törvény nyelvén a birtokosok örökös urak (Erbherren), a parasztság örökös szolgálak (Erbleute) voltak. Midőn Pétervárról 1739-ben a liv

örökös szolgák állapotjáról hiteles tudósítást kívántak, abban többi közt az mondaték el, hogy az úrnak joga van szolgáinak életére és halálára; hogy korlátlan joga van annak testi megfenyítésére; hogy az örökös szolganak semmi tulajdona nincs és nem is lehet, hogy urának jószágán kívül se feleséget nem vehet, se férjhez nem mehet.*) Ezt a viszonyt a rigai országgyűlés is 1765-ben imígy jellemzi: „Minden, a mi a paraszté, valamint ő maga is, urának igazi tulajdona (des Herren wahres Eigenthum), a mellyel a földes úr minden tekintetben tetszése szerint elbánhat.“

A paraszt vagy telketlen (Lostreiber) vagy telkes (Wirth) volt. A telketlen paraszt hetenkint legalább két napot dolgozott urának; többet róni reá, úgy mond Hupel,**) keménynek látszik, mert urától földet nem kapván keze munkájával keresi maga és háza népének élelmét. „A telketlen parasztot és gyermekeit néha elárulják vagy lovakért, kutyákért, pipákért elcserélik. Itt az emberek olcsóbbak, mint a négerek az amerikai gyarmatokban. Egy betyárt (nőtelen legényt = ledigen Kerl) 30—40 rubelért vesznek, ha szakács, vagy mesterséghez tud, 100 rubelért; ugyan ennyiért lehet egész háznépet (ganzes Gesinde) megvenni; egy szolgálóért

*) Livländische Beiträge, herausgeg. von W. v. Bock. Neue Folge. Leipzig, 1869. I. B. p. 136.

***) Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, herausg. durch A. W. Hupel. Riga I. B. 1774; II. B. 1777; III. B. 1782.

ritkán adnak többet 10 rubelnél, s egy gyermekért körülbelől 4-et.“ (Hupel II. 127, 128. lapj.) Alig meri hinni az ember, hogy ott 1780 tájban ilyen állapot törvényes vala.

A mesterséghez tudó ember árusabb volt más embernél: tehát szabad volt parasztnak mesterséget tanulnia? Halljuk, mit mond Hupel (I. 557. lapján): „Egy német mesterembernek sem szabad örökös szolgát inasnak felfogadni!“ Így biztosította magát és keresetjét a városi nép. A mesterséget tudó parasztek tehát magoktól tanulták meg, a mit tudtak vala. „Igazán csudálni kell különösen az esztek ügyességét (Hupel Genie szót használ); mert tanítás nélkül, csak lopva ellesésből és gondolkodásból némelyek annyira mennek, hogy készítményök nem igen különbözik a németekétől.“

Minthogy a paraszt örökös szolga, s urának igazi tulajdona volt, érdekes tudni, mint szoktak az úr birtokába jutni. Tehát úgy, hogy megvette az úr, mint láttuk; továbbá ha valamely paraszt valahol megtelepszik s tüzet gyújt (tűzhelye lesz), mind maga mind ott született gyermekei az illető földes úr tulajdonaivá váltak; ha valaki szökevény parasztját, bejelentés után sem viszi el három hó lefolytáig, a szökevény annak tulajdonává lett, a kinek birtokán tartózkodik vala. Sőt ha valamely paraszt az úton vett föl egy gyermeket, azt táplálta, az is annak lett tulajdonává, a kinek birtokán felnőtt. Ha özvegy parasztasszony más birtokba ment férjhez, s magával vitte volt gyerme-

keit, azokat az előbbi úr visszakövetelhetette, a táplálási költség megtérítése nélkül!

A telkes parasztra nézve a telek volt a szabályozó. A svéd kormány 1688-ban összeiratván a paraszttelkeket, s az azoktól járó kötelességet („Gehorch“), vagy úri igazságot („Gerechtigkeith“), azt határozá, hogy 60 tonna (egy tonna mintegy $2\frac{2}{3}$ bécsi mérő) vető magnak való föld egy eke-aljat (Haaken) vagy telket tegyen, mitől a paraszt vagy 60 tonna rozstot fizessen urának, vagy egy-egy tonna helyett 30 napot szolgáljon, egy tonna rozst vagy 30 gyalog nap egy tallérra lévén becsülve. Tehát egy eke-aljról vagy paraszttelkekről azt szokták vala mondani, hogy hatvan tallérnyi föld, mitől 1800 gyalog vagy 900 igás napot kellett szolgálni. Azonban a szántóföldön kívül a telekhez még kaszáló és kert is járult, a mitől való igazságot a svéd törvény nem határozta volt meg; egyébiránt is sok eltérés kapott lábra. Így a Liv-herczegségben, ha egy eke-aljon vagy telken négy paraszt lakott, mindegyik hetenkint három igás napot (egy lovat vagy két ökröt számítván egy igára), azonkívül a nyári hat hónap alatt hetenkint két gyalog napot, s szénagyűjtés- és aratáskor segéd-munkába még tíz napot szolgált; fizetett azonkívül a negyedelkes gazda 6 tonna rozstot, 3—4 tonna árpát, 2—3 tonna zabot, 1 rubel pénzt, 12 font lent, 3 font fonalat, 1 juhot, 3 font vaját, 3 tyúkot, 15—30 tojást, 3—6 font mézet, 1—3 szekér szénát, 1 zsákot, 3 kötelet. Mind ezen munkán és fizetésen felül

tartozott még az urasági rozstot vásárra fuvarozni, az udvari, egyházi és iskolai építések mellett nap-számot tenni, télen által az udvar marháját étetni, csépelni, pálinkát égetni, ruhát mosni stb. „Csudálkozni lehet, úgymond Hupel, mint győzik azt és végezhetik még saját mezei munkájokat is!“

Az 1765-ki törvény segíteni akarván a parasztlakon, azt határozá, hogy szorosán megfogják szabni a kötelességet, minél többet nem szabad követelni; sőt megengedé, hogy a túlterhelt parasztl ura ellen panaszt is tehet; de a hiába panaszlót keményen megbüntették. Az 1765-ki törvény ingó tulajdont is engede birnia a parasztlnak, melyet szabadon eladhatott, kivéve mégis lovat, ökröt, a melyek eladására az úrnak beleegyezése volt szükséges, ne hogy a munka-erő fogyása miatt kára legyen (Hupel, II. 220).

Az örökös parasztlak és szolgák nyomorusága közmondássá lett; ha szellemi léte sem volt irigyelhető, nem csuda. Az eszt tudott ugyan olvasni, mert az olvasást, Hupel tanúsága szerint is, ki eszt községben (Felső-Pálában = Ober-Pahlen) pap vala, könnyen és hamar tanulják meg. De írásra kevés úr hagyta tanítani parasztljait, félvén, hogy azzal visszaélnék. A kisebb gyermekeket otthon az anyák tanították (és tanítják ma is), a nagyobbak az egyház-községi iskolába jártak. „Ezen tanításért is a gyermekek fát vágni, csépelni, fonni tartoztak a lelkészeknek, mi most a Liv-herczegségben szorosán meg van tiltva,“ úgymond Hupel (II. 102. lapj.).

Egyébiránt, a nevezett író és lelkész tanúsága szerint, húsz eszt közül alig tudta egy is, hogy kereszttyén! Ilyen volt az esztek állapotja a mult század végéig.

E század elején komolyabban kezdék a dolgot venni, s az orosz kormány által kiküldött bizottság azt javasolá 1803-ban, hogy a svéd szabályozat szerint 60 talléros föld legyen egy parasztelek, s ahhoz okvetetlenül tíz munkatehető férfi s ugyanannyi asszony-személy tartozzék, kik együttvéve 1028 lovas és 1028 gyalog-napot szolgáljanak, miszerint egy-egy dologtehető személytől egy évre 104-nél több munkanap ne járjon, azaz egy hétre két nap essék. Azt is javasolá, hogy az új szabályozat a nép nyelvén is nyomattassék ki, a mi addig soha sem történt volt.

E javaslat alapján készült az 1804-ki törvény, mely a parasztok által mivelt földet azok birtokában hagyta meg s csak némely szorosan meghatározott esetben engedte annak kisebbitését. Továbbá ezen törvény szerint nem vala többé szabad kizavarni a parasztot abból a birtokból, a melyben az 1804-ki törvény találta, ha kötelességét teljesítette; s a birtoklás fijára szállott.

Végre megszünék az örökös szolgaság a Kúrherczegségben 1817-ben, a Liv- és Eszt-herczegségekben 1819-ben.

Riga városa több ízben tünteté ki magát; ha Rigára nem vetnénk egy visszanező tekintetet, tájékozásunk nem volna teljes. De meg annak belső alkotmányával megismerkedvén, Reval és Dorpat szervezete is világossá lesz előttünk; mert e városokat egy szellem építette, igazgatta és tartotta meg.

Riga már alapítójától, Albert püspöktől, nagy kiváltságokat és birtokokat nyere, úgy hogy a hódítók között foglalhatott helyet. Nem is csuda, hogy nagyszerű egyházai egy-két év alatt épültek föl; hisz a meghódolt nép munkaereje rendelkezésére áll vala. Mint püspöki s azután érseki város sokféleképen vön részt a viszályokban a papi és lovagi rend között. 1331-ben a mester-úr hatalmába ejtvén a várost, abban egy várat építtete a város fékezésére, melyet a rigaiak 1485-ben lerontának, de a rend megint tíz év múlva fölépíttete. 1525-ben kivoná magát a püspöki hatóság alól, mert már 1522-ben a reformatio mellett nyilatkozott volt.

Rigában a czimborák és a fekete fejek mindjárt a város első korában keletkezének; már Albertnek 1225-ki kiváltsága említi azt, hogy („nulla Gilda communis sine episcopi auctoritate statuatur“) egy czimbora vagy társulat se szervezkedjék a püspök jóváhagyása nélkül. A fekete fejek társasága is talán 1232-ben keletkezik, midőn a város nyert adományok fejében mindenkor 71 fegyveres ember kiállítására kötelezteték. A német kereskedő városok hanszájába, vagy szövetségébe Riga és a Baltiország többi városai is tartoztak; mert az 1347-beli

összeírás szerint a hansza három harmadrészből, ugymint a vend (Lübeka, Wismar stb.), a veszt-faliai-porosz (Köln, Danzig, Königsberg stb.) és a gotlandi harmadból állván, ezt Wisby, Riga, Reval, Dorpat, Pernó tették. E szövetség természetesen nemcsak előmozdítá, hanem védelmezé is az illető városok kereskedését, s nagyon öregbíté hatalmukat.

Riga 1562-től fogva 1581-ig nem akart hódolni a lengyel királynak; Gusztáv Adolf is 1621-ben csak kemény megszállás után ostromolható ki. Hasonlóképen 1656-ban egy erős orosz ostromot vere vissza, a miért a svéd király 1660-ban a rigai tanács tagjait nemesekké tevé, s a várost Stockholom után második városnak nyilatkoztatá ki.

A város összes lakossága három rendre oszlott, ugymint polgárságra, lakosokra és idege-
nekre.

Polgárrá csak az leheté, a ki a város kamarai törvényszékénél bebizonyította, hogy szabad szüléknek törvényes gyermeke, hogy kereskedést vagy mesterséget tanult, s legalább 500 tallérnyi tőkéje vagy hitele van. A tudósok hivatalaik által lönek polgárokká; a művészeket kereskedők gyanánt tekintették.

A polgárság ismét három rangra oszlott: tanácsra, a nagy és a kis czimborára. A tanács állott négy polgármesterből, tizennégy tanácsúrból, egy fő- és öt altitkárból. Két polgármester és a tanács-urak fele kereskedők, másik fele tudó-

sok. A tanács maga magát egészíti ki, tudós tagjait a kancelláriákból, kereskedő tagjait a nagy czimbora véneiből választván ki. A választás Mihály napjakor történik. A polgármesterek sorban viszik az elnökséget; az elnöklőt szólónak, vagy a szón levőnek (Wortführender, er ist am Wort) nevezik. A tanács, mely a város felsőségét teszi, többféle bizottságra és altörvényszékre oszlik.

A nagy czimborát a kereskedők teszik, kik évenként legalább két gyűlést tartanak, húshagyó héten és Sz.-Mihály előtti héten. A czimborának választmánya 40 vén. A húshagyó hétfői gyűlés választja meg a hiányzó véneket, s minden másod évben az elnököt, vagy szószólót; a választottakat a tanács erősíti meg. Ugyanazon gyűlés a kereskedés ügyeiről is tanácskozik, s kívánságát, határozatait, melyeket húshagyó sérelmeknek neveztek, a tanács elé terjeszti. A Szent-Mihály héti gyűlés csak a Dockmannt, a polgárság elnökét, választja meg akképen, hogy a tanács is a nagy czimbora teremébe megyen, s a vénekkel együtt a polgárok által kijelölt háromból választ egyet. A vének bizonyos hivatalokat az egyházaknál, ispotályoknál, városi gazdaságnál stb. ingyen visznek.

A kis czimborát a czéhbeli mesteremberek teszik; annak is 30 tagból álló választmánya (vénei) van. Ezen czimbora húshagyó héten tart gyűlést és választja a véneket és a szószólót. Nyomós ügyekben nem határoz a tanács, mielőtt a czim-

borák véleményét meghallotta, melyekben a vének előbb tanakodnak, s azután a közgyűlés.

A fekete fejek társasága most már nem teszi a város hadi erejét. Abba minden nőtelen kereskedő vagy vagyonos belép, tetemes díj mellett; ha megházasodik, megszűnik ugyan tagja lenni, de özvegye és árváji nagy segítséget kapnak a társaság pénztárából, melyet gazdagnak mondanak.

A város lakosainak azok neveztettek, a kik, mert lettek, oroszok stb. nem juthattak be a czéhekbe, tehát a város igazgatásában sem vehettek részt. De birhattak házakat, telkeket. — Végre idegenek azon oroszok vagy külföldiek, kik a kereskedés végett tartózkodtak a városban, de a nagy czimborába nem léphettek.

Hogy ezen merev tagoltság és elválasztás erejét vesztette már, magában érthető. Azonban még Hupel idejében három különböző temetési ének vala, egy a tanács tagjainak, egy a nagy czimborabéliek, a harmadik meg a kis czimborabéliek számára. Hupel idejében a polgárasszonyok nyárban is még valami putton alaku szánon jártak a városban és látogatóba, mert kocsin járni csak a tanácsbélieknek vala joguk.

Riga tehát, bár lakosainak nagyobb része nemémet, alkotmánya sőt polgárai által német város máig is. S erre a sajátságára büszke. A Herder emléke nem felel meg ugyan ama büszkeségnek, — de Herder csak ideiglen vala tanító és lelkész Rigában (1764—1769). Büszkébb lehet talán arra,

hogy Kant munkáji Rigában Hartknochnál jelentek meg. A németség legkeletiebb zúgában (Königsbergben, Rigában), a hajdani poroszok és livek országában, fogamzott meg és lépett napvilágra a német szellemnek azon tüneménye, mely a philosophiát és általa a tudománynak legjelesebb részét németté, s az azokban lehelő szellemet uralkodóvá tette!

Herdernek alig szembetűnő emlékétől a Sz.-Jakab egyháznak egyik lelkészéhez, Z. úrhoz menék, ki az eszt község lelkésze. Nagyobb ellentét nem találkozik Európában annál, mely a nagy érdemü és még nagyobb igényü németség és az esztiség között van! S miért van? Miért fejlődött az egyik nemzet számossá, nagygyá, uralkodóvá, a másik meg nem azzá: holott egyenlő volt kezdetben mind a kettő? De vajjon igazán egyenlők voltak vagy lehettek-e? Minthogy mindegyik nemzetiségnek alapja, tője az által szülemlett, hogy saját nyelve alakult, azon nemzetiségi alaptőnek pedig, a melyhez a szegény eszt nép tartozik, csak úgy megvan saját nyelve; mint a németnek: azt kell hinnem, hogy a nemzetek kezdetei bizony mind egyenlők voltak. Mert nem bírok különbséget találni azon szellemi tehetség közt, a mely az eszt nyelvbéli alaptőt teremtette s a között, a mely a németet fakasztotta ki és nevelte önálló nyelvvé! Vagy a nemzetek kezdetei is külső viszonyoknál

fogva különbözők-e, mint az egyes emberekéi? Azon fiatal csinos, mivel, sokat tanult és, mint lát-szik, még többet utazott liv bárót, ki Wirballentól fogva útitársunk volt, s külföldi utazásából siete haza nagyapja születése napját számos rokonság körében ünnepelni, vajjon az anyatermészet különböző tehetséggel, magasabb czéllal tette-e a világra, mint azon német vándorló legényt, ki kicsike batyuját hátán viszi s örül ha munkát és keresetet talál, s maga születése napjára is csak akkor emlékezik, ha besorozás végett kérdezik korát? Egyéb-ben áll-e a különbség az emberek közt, mint a bölcsők különb voltában, a melyekben ringatják? Mi nagyobb érdeme van hát a gazdag gyermek-nek, a ki azonképen nem tudja, hogy fényes bölcsőbe teszik, a szegény gyermeknél, a ki meg nem tudja, hogy rongyokba takarják? S ha felnövén mint férfiak találkoznak, nem szokta-e rendesen amaz csak azért lenézni ezt, mert nem olyan bölcsőbe tették volt születésekor, milyenbe őt? Ilyenféle gondolatokban merengve keresém és találám meg a Sz.-Jakab egyház esztül prédikáló lel-készének lakását.

A tiszteletes úr háló-köntösben jöve ki egy benyiló szobából, mert beteg egy hét ólta, de azért nem utasíta el, sőt nyájasan ajánlkozóék minden felvilágosításra, melyet óhajtok. S hallván, hogy en-gem az eszt nyelv és az eszt nép érdekel, az eszt nyelvről és irodalmáról kezdék beszélgetni, mi

annál inkább helyén vala, mert egyik elődjének könyvét tudtam megemlíteni, melynek német czime, az eszt mellett, következő: Unterredungen zur Uebung für Ehsten, welche die Deutsche Sprache, und für Deutsche, welche die Ehnische Sprache erlernen wollen. Dritte und verbesserte Auflage, verfasst von O. A. v. Jannau, Pastor der Ehnischen Gemeinde zu St.-Jacob in Riga. Mit einem Deutsch-Ehnischen Wörterbuche. Dorpat, 1859. Druck und Verlag von H. Laakmann. Örvendetesnek mondám, hogy efféle gyakorlati használatra szánt könyv harmadik kiadásban jelent meg, ám-bár kissé föltetszőnek találám, hogy az újabb eszt helyesírást nem követte a szerző. Z. tiszteletes sa-ját tapasztalásával is meg akará fejteni ez utóbbi körülményt. Én, úgymond, egy évet egy eszt köz-ségbeli lelkésznél töltöttem, hogy magamat az eszt nyelvben gyakoroljam. Már lefordítottam volt János evangéliomát, mikor egy újabb eszt nyom-tatvány akada kezembe, melynek helyesírása új vala előttem. Micsoda írásmód ez? kérdém lelkész főnökömet. — Ez az új helyesírás, melyet némely nyughatatlan ember divatba akar hozni, minek okát én nem tudom. — De én olvasgatván a könyvben, azt felelém: nekem úgy tetszik, hogy sejtem az okát. Mintha már többször észrevette volna fülem, hogy a könyvek helyesírása nem felel meg az eszt kiejtésnek, s úgy látom, ezen könyv a kiejtést kö-veti. — Kár azon törni a fejet, viszonza főnököm; egyébiránt én az újítás szükségét nem látom által.

— Tehát, így folytatá Z. tiszteletes, főnököm negyven évig prédikált egy eszt községben, a nélkül, hogy reá jött volna, hogy az eszt biblia, énekes és imádságos könyvek helyesírása nem jól fejezi ki az eszt kiejtést, sőt avval ellenkezik is.*) — Tudván, hogy az eszt községekben csak esztül foly az isteni tisztelet, hogy tehát az evangélikus papok leges legnagyobb része azon a nyelven prédikál, kérdém Z. urat, vajjon a dorpati egyetemen a theológusok nem tartoznak-e tanulni az eszt nyelvet? — Nem, felele; kiki, mielőtt pappá lesz, segédül megyen egy olyan paphoz, ki eszt községben hivataloskodik, hogy megtanulja a nyelvet. — Van-e Rigában, kérdém tovább, egy tanult eszt, olyan embert értvén, ki eszt létire a gymnasiumot végezte? — Van, felele, a koronai iskolának tanítója Fromm, a Pétervár-elővárosban, egy igen mivelt és derék ember, „der sich empor gearbeitet hat“, s a ki egyszersmind tökéletesen jó eszt. — Azt fel fogom keresni, mondám, s tovább kérdém, hogy az idevaló eszt község milyen és kikből áll? — Igen buzgó evangélikus község az, jó, szorgalmatos emberek, többnyire napszámosok, kiket a városi kereset hozott ide. — Van-e elemi eszt iskolája is? — A tiszteletes úr kis megütközéssel ismétlé a kérdést, hogy van-e elemi eszt iskola is? Mintha ab-

---

*) A bibliai vagy is régi eszt helyesírás a rövid magánhangzó után kettős mássalhangzót ír, ha azt nem szabad is kettősen kiejteni. Tehát küssi-t, wessi-t (kéz, víz) ír, pedig csak küssi-t, vesi-t kell ejteni, így: küssi, vési.

ban a kérdésben valami váratlan, szokatlan volna, úgy néze reám a kérdező. Nincsen, válaszola. — Hogyan? nem tartanak itt elemi iskolát? kérdém meg én csudálkozva. — Van elemi iskola elég és jó, de az mind német. — Hát miért nincs az eszt községnek eszt iskolája? — Az nem kell, viszonza, nem is kívánja az eszt ember, mert azt akarja, hogy fija németül tanuljon, tudván hogy csak úgy boldogulhat. Magok közt beszélnek ugyan esztül, eszt olvasásra is tanítják gyermekeiket, azt nem hagyják el, sőt nagyon szeretik nyelvöket; de eszt iskolát nem kívánnak. — Mindenütt így gondolkodnak-e az esztek? — Van ugyan egy párt, az úgy nevezett eszt párt, felele a tiszteletes, a mely még eszt gymnasiumról is álmodik; de az már igazán álm, úgymond, melynek valósítása lehetetlen. Eszt gymnasium! lehetlenség az! — Elfogadván a lehetlenséget, másra fordítám a beszédet, a rigai egyházi viszonyokról tevén kérdéseket, a melyekre nagy készséggel és, mint tetszett nekem, hozzá tudással is felelgete; jóllehet azt nem tudja, miért hijják koronai iskolának azt, a melyben Fromm tanít. S látván, hogy csak ugyan gyengélkedő, elbucsúzám tőle, s a Pétervárelőváros felé tarték, a koronai iskolát keresendő fel. Mert miután az esztül prédikáló német tiszteletessel beszéltem volt, érdekesebbnek látszik vala, egy németül mivel eszt ember gondolkodásával is megismérkedni.

A Pétervár előváros utczáji egyenesek, szabályosak; a házak csinosak, többnyire földszinti faházak. Az egész előváros igen fás, inkább kerthez hasonlít. — Itt van a koronai iskola. Nagyon csinos ház; bémegyek, békopogok, a hová utasítanak; egy női hang felel, a tanító neje. A csinos, sőt szép bútorozást és mivelt német beszédet már egyháziaknál is találtam volt; nem lepe meg hát, a mit tanítónál láttam, hallottam. Anyagi kényelem és jólét tetszik ki mindenből, különösen az igen csinos, bár egyszerű házi öltözetből is; a nyelv pedig a helyes iskolát vagy nevelést egyszeribe mutatja. Férje nincs hon, s kirándulván a városból (iskolai szünidő vala már), nem is tér vissza ma estig. De holnap bizonyosan itt találom.

Holnap azonban nem jöhetek vissza, mert holnap reggel az Admiral gőzös Revalba megyen; egy más hajó csak négy nap múlva indul el, azt bajos megvárnom, minthogy sietek Dorpatba, a hova vasúton Pleszkóig, onnan gőzhajón a Pejpuszon és Emafolyón menni Dorpatig azért nem akarok, mert a tengeri hajózás érdekesebbnek látszik, azonkívül, hogy kényelmesebb is.

III.

Rigából Revalba.

(Rigából Revalba. Schirren és Szamarin könyvei. Az orosz újabb politika a Balti tartományok ellen; ezek védelme az orosz politika támadásai ellen. Hapszali kikötő. Nagy Péter nem mint hódított, hanem mint megalkudt tartományokat veszi azokat uralkodása alá. Elmélkedés a lengyel és svéd politikáról a Balti-tartományok irányában; vajjon így jár-e majd Oroszország is? Revalba érkezés.)

Nyárhó, vagy június 26-kán, — emlékezzünk meg, hogy az Orosz birodalomban vagyunk, mely az ó időszámítást követi, s mely ma 14-et ir, tehát nyárhó 26/14-én — hat óra tájban az Admiral gőzösre sieténk, tengeren Revalba utazandók. A hajó nagyobb a Dunán járó legnagyobb hajóknál; készülétei, bútorai is fényesebbek, a tisztaság sokkal különb; meg kell azonban legitt említeni, hogy az utazó közönség is tartózkodóbb, egymás irányában igen udvarias s a tisztaságot követelő de szerető is. Ha egy dunai gőzhajó közös teremében, mely étteremnek is szolgál, a pipafüstöt zsákba lehetne tölteni: itt az alsó helyiségekben, a közös teremben, a melyből a kabinekre nyílnak az ajtók, a pipázás tilos. Lehet, hogy egyoldalú tapasztalásom van a dunai gőzhajókról, csak azokat ismervén,

melyek Pest és Pozsony meg Bécs között járnak, s melyekben ritkábban hál az utazó közönség, legalább olyféle háló-kabineteket nem találunk, mint tengeren járó hajóban. Tudjuk pedig, hogy nap-pali időben tiz tizenkét óráig sokkal kevesebb kényelemmel is beéri az útas, s mint rövid ideig való társ kevesebb tekintettel is van a vele utazók iránt, kik hasonlóképen néhány óra mulva elhagyják a hajót, mint a milyent mindnyájan követelnének a hajótól és egymás irányában, ha hosszabb ideig utaznának együtt; jóllehet azt sem lehet tagadni, hogy a gène-nek se fogalmát se nevét nálunk nem találták fel, a magyar tartózkodást pedig sok emberünk magához méltónak nem véli.

Kabinünk négy ágyra van készítve; a két alsóba némi vigyázattal kell majd becsúszni, hogy fejünket a felsőbe ne kocczantsuk; de ágybelije mind a négynek magához vonzó. A mosdó tálak, korsók finom edények; a palaczkok, poharak köszörült üvegek; mind, a gyertyatartó is, úgy van oda erősítve, hogy fel ne bukassék; a kabin vastag üvegü ablaka erős csavarral záródik. Minden azt mutatja, hogy tengeren járó hajóban vagyunk, mely zivataros időben hanyattatik. Bennünket az nem ijeszt meg, sőt kérnénk is egy kis zivatart, hogy lássuk, milyen szokott az lenni.

Az utazó társaság rövidebb hosszabb ideig lesz együtt, mert ki Hapszalban, ki Revalban, ki csak Sz.-Péterváratt hagyja el a hajót. A folyón lefelé úszván Dünamünde felé, nem érdekes partok közt,

az útasok, kik különben sincsenek nagy számmal, hamar megismerkednek egymással, s mire vacsorára csengetnek, az ismeretség félig meddig megvan, a netaláni hiját a vacsora pótolja. Itt találjuk először a vajas asztalt. A tulajdonképi ebéd vagy vacsora előtt t. i. a vajas asztalhoz nyúlnak, mely szeszes italt, vajat, sajtot, apró hal-féléket, hideg húsokat kínál a vendégnek. Nekünk eleinte az derék evésnek is elégnék látszott; csak fél kedvvel izelénk valamit. Utóbb hozzászoktunk, s azt tapasztaltuk, hogy mindenütt igaza van a szokásnak.

A Dünamüdei erősség félbeszakasztja az evést, mert azt látni kell. De keveset látunk belőle. Sikon fekvő várfalak nem sokat mutatnak a folyón járónak; érdekesebb volna látni a Dűna végét és a tenger kezdetét. De bajos kijelölni a kettőnek valóságos találkozását. Ép oly könnyen mondhatnád meg, mely napon végződik a tél és kezdődik a tavasz.

A félbeszakadt vacsora után, a fedélzeten találkozik megint a társaság. Most már a Rigai tengeröbölben úszunk; a partok visszahuzódnak, végre eltűnnek. Az ég tiszta; tegnap előtt holdtölte volt, tehát holdvilágos éjtszaka lesz, s Riga éjszakai szélessége alatt a nyári nap jóval hosszabb, mint hazánkban; nem is lesz hát sok éjtszaka. A tenger csendes, habokat csak a hajó kerekei vetnek. A hajós-kapitány jó időt jövendőül holnap vasárnapra is; azt mondja, hogy ez lesz első csendes útja ez idén. El fogna hát maradni a kis zivatar, melyet

különösen a fiatalság óhajt, mely most először jár tengeren; szinte sajnálnók.

A társaság közt legjobban mozog egy izmos szőke ifju, kinek sapkája is mondja nekünk, hogy egyetemi tanuló. (Hijába, a „Studirender“ szónak nincs magyarosabb neve; kezdünk ugyan már ,tanulmányozni‘; de ha „a jó pap holtig tanul“ azt hiszem az egyetem ,polgára‘ is ,tanuló‘ maradhat nálunk.) Szőke hősünk valóban az. A Dorpati egyetem, mint éjszakon mindegyik, junius közepével rekeszti be az előadásokat. Szőke hősünk Dorpatból a Kúr-hercegségbe rokonokat látogatni ment volt, most Revalba utazik, hol szülője a Katalin fürdőben nyaralnak. Teli van egy eseménynyel, látni, hogy nem bír vele; de azt is lehet látni, hogy a társaság öregebbjei nem haragusznak ugyan miatta, de nem is lelkesednek rajta. Bizonyosan politikai eseményről van szó, s hogy ilyenkor vigyáz magára az ember idegenek közt, úntig tapasztalhattuk egyszer otthon is.

Két szőke leányka gyönyörű németiséggel mulat, mit sem törődve a politikával; francziául is jól beszélnek. Ők Oroszország belsejéből valók, egy rokonukkal rokonaikhoz utaznak Revalba. Amaz öreges asszony Lieven bárónő, kit fija kisért hasonlóképen Revalba, orosz születés, francziául szeret beszélni, mert a németet nem tanulhatta meg jól, ámbár férje Kúr-hercegségbeli birtokos, tehát német. Maga gyermekeit fölnevelvén, most lányának gyermekeit neveli, a ki katona-tisztánál van

férjnél. „A második nemzedéket nevelem már“, úgymond, s szeme könybe lábada, elmondván, mennyire ajánlotta hon hagyott unokáját a legaggódóbb gondviselésbe. Nagyon szerető anya és nagyanya lehet a tiszteletre méltó matrona. Fija, egy csendes természetű s gondolkodni hajlandó ember, nem utasítja ugyan el a nyughatatlan buzgóságu fiatal szőkét, de nem is biztatja. — Ott megvonulva ül egy nő, Racine-t olvasgatván, meg a tenger tájképébe merengvén, mely az esti pirba kezd öltözni, a nélkül, hogy setétedni akarna. Úgy látszik, nevelőnő, vagy nevelő-intézet tulajdonosa. Ő is válogatott németiséggel beszél, a milyet Pesten vagy Bécsben nem hallunk. Egy szikár úr többnyire némán sétál nagy léptekkel föl és alá, ki-ki térve a seprütörlőknek, melyekkel most a hajóslegények a fedélzetet tisztogatják; mert ezen morzsák és szivarvégek látszanak, a theázók és kávézók nyomai. A sétáló tiszt lehet, de koronai vagy tartományi tisztviselő-e, azt nem bírom kivenni, nem ismervén az egyenruhás jegyeket.

Egy velocipède-n robog elő, a melyet egy zugban megtalált, a szőke tanuló; hosszú lábának alacsony a kerék, nem mulathat vele, félreteszi. Valami kötelet fog, az kezébe szakad; reá mosolyodik a hajós-kapitány, mondván: viszket a keze, hogy még kárt nem tett? Látom, a kapitány ismeri, azt is látom, hogy kérdése tetszik az ifjúnak, ki örül azon, hogy erősnek tudják. — Szinte félek

valamihez nyúlni, viszonza nagy magamegelégedéssel, s felém közeledvén, néhány közönyös kérdés meg felelet után arról kezd beszélni, a mivel buzog vala keble, s a mi engemet is nagyon érdekelt.

Schirren, úgymond, Rigában volt. Azt hallván a kúri lovagság, tömegesen akarta részvétét és tiszteletét iránta kijelenteni, de Schirren kerülni óhajtván a tüntetést, hamar elútazott. Most már Németországban van bizonyosan. — Ugyan kérem, ki az a Schirren? — A Dorpati egyetemen a történetek tanára, s könyvvizsgáló vala. Egy könyvet irt s midőn Lipséből Dorpatba érkezett, ő annak árulását nem tiltá el, s gróf Keyserlinghez, a Dorpati egyetem curatorához intézett levelében azt jelenté körülbelül: Schirren, a könyvvizsgáló, a jelen könyvben mit sem talált, a mi törvényeinkbe ütköznék, azért azt el nem tilthatta; de Schirren, a tanár és a könyvnek szerzője, tudja, hogy ezentúl se tanár se könyvvizsgáló nem lehet Dorpatban, azért lemond mind a két hivataláról. — Ugy történt-e igazán, mint fiatal utazó társam elbeszéllette, nem tudom; de hogy Schirren rögtön ott hagyta Dorpatot, azt utóbb ott is hallottam. — Szeretném látni a könyvet, mondám, ha itt van, s látnom lehet. — Szivesen, viszonza az ifjú. A hány példány Rigába jött, egynéhány nap alatt mind megvették; mikor az árulási tilalom oda érkezett, egy példány sem vala többé a könyvárusoknál. Ezzel kihuzá batyujából a könyvet s ke-

zembe adá.*) — Schirren, úgy látom, Szamarin könyvére ad feleletet: meg van-e az is? — Az nincs meg; különben is oroszul van írva, s én nem olvasok orosz könyveket, bár kicsikét értek oroszul, mert azt szörnyen kell tanulnunk a gymnasiumban. Egyébiránt Schirren könyvéből is megtudja az olvasó, mit írt volt Szamarin. — Egy kevés lapozgatás a könyvben legott azt mutatá nekem, hogy az ez ország jelen állapotába vezet be, tehát nekem különösen való, a ki azért jöttem ide, hogy megismerkedjem az itteni viszonyokkal. A könyv a meggyőződés szilárdságával, a jogi tudat biztosságával, s a haza iránti kötelesség szent hevével van írva; szerzője nemcsak ügyes, de valóban szellemdús író is. Utóbb megtudtam, hogy Schirren a balti jogi és történelmi tudománynak egyik fő embere, s jelen könyve által hazájának jeles védője lett. — Nagyon sajnálnám, ha meg nem szerezhetném a livországi feleletet, úgy gondolám. — Dorpatban meg is vehettem, s már a második kiadásból. Ha el volt is tiltva egy ideig, azután megint szabadon árulhatták; de hogy aprilis óta már a második kiadás vált szükségessé, az nagy sikeréről tanúskodik; mit csak abból lehet megmagyarázni, hogy az igen szellemdúsan írt könyv a tartományok legelevenebb érdekeit illeti. Már a rövid előszó is megkapja az olvasót.

*) Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin, von C. Schirren. Leipzig, 1 69.

„Szamarin úr!

Miután idegen országban arcza fedőjét levette, s itthoni elleneinek a gyáva névtelenséget felhánnya volt, barátjait felszólítja, hogy segítsék névtelenül. Csak illő, hogy előjoga legyen az uralkodó fajnak.

Én azt elismervén kíséret nélkül állok elő.

A mihez fogok, azért magam felelek.

Egyébiránt azon szabadsággal élek, a melyet ön magának vett.

Ugyan azon joggal beszéllek az ország nevében, a mellyel ön a faja nevében szól. Önnek arra se meghatalmazása se megbízása: nékem sincs.

Jónak találta meggyalázni minket.

Én meg jónak találom nem tűrni azt.

A sors által Önt fájának ösztöne, engemet országom joga ótalmaz.

Önkénytes önkénytes ellen, az nem teszi egyenlőtlené a küzdést.

Dorpatban, 1869 aprilisében, Schirren K.“

Azonban minél vonzóbb, majdnem csábitónak mondanám, a Schirren könyve, annál szükségesebb a Szamarin könyvével is megismétködni, hogy egyoldalú ne legyen ítéletünk. Azt meg az Eckardt által közzétett fordításban lehet olvasnunk,*) s jól-

---

*) Juri Samarins Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands. Uebersetzt aus dem Russischen. Eingeleitet und commentirt von Julius Eckardt. Leipzig, 1869. Eckardtnek még ezen munkáját említem itt: Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze. Von Julius Eckardt. Leipzig. 1868.

lehet csak az év végén juthatott kezembe — Eckardt augusztus havában írván meg kiadói előbeszédét — szükséges, hogy itt mutassam be az olvasónak.

Szamarin, úgy beszéli maga, Golovin tábornok (1845—1848) fő kormányzósága idejében czimzetes tanácsnok vala Rigában. Golovint Szuvorov herczeg 1848 harmad-havában váltván fel, s a kormányzói rendszer inkább a Balti-tartományok szelleméhez simúlván, Szamarin ezen tartományok ügyeiről, különösen orosz igazgatásáról, levelekben fejezé ki véleményét, a miért Miklós czár személyesen dorgálta meg, s néhány hétre várfogságba küldte. 1861-ben Szamarin a Moszkva czimű hirlapban, mely a híres és hirhedt Katkov szerkesztősége alatt jelenik meg, néhány vezércikket ada ki, melyekben többi közt a görög orthodox egyháznak szomorú állapotját a Balti-tartományokban s azt fejtegette, hogy az ottani nép bizodalmanak enyészete Oroszország iránt, milyen rossz következeseket fog szülni okvetetlenül. A cikkekért meginték a hirlapot, s három óra felfüggeszték. E két tapasztalás elég volt neki, úgymond Szamarin, hogy örökös működését Oroszországon kívül folytassa. Mert ő a határvégekben füstöt érez, úgyde otthon nem szabad tüzet kiáltania. Olyan őrhelyet tehát szemel ki magának, a hová az orosz hatóság nem ér, s a hol jó-akaró s ötlet értő emberek laknak, t. i. Prágát. Németországnak, vagy a franczia, angol közönségnek írni haszontalan, ezek el vannak fo-

gulva szent Oroszország irányában, a lengyel és balti német írók hamis vádjait elhívén. „Rég el vagyunk ítélve, úgymond, minden mult, jelen és jövőendő vádra nézve, úgy hogy mindenki, a ki ellenünk föl akar lépni és vádat adni be, legyen az lengyel, német, cserkesz vagy tatár, előre megnyerte ügyét.“ Csak az Oroszországon kívüli szlávok (a lengyelek kivételével), a kik magok is ki vannak átkozva Európa által, s tapasztalásból tudják, hogy a szemtelenségnek mi fokáig mehet a fajgyűlölség, már történeti ösztönöknél fogva kételkednek a kiszórt vádak valóságán, s készek az ellenbizonyítást elfogadni. „A szlávok az egyetlen nép, a mellyel viszonyba léphetünk nemzetiségi öntudatunkban, s a melynek közvéleménye becses előttünk. — Francia-, Angol- és Németország közönsége előtt igazolni magunkat, annyi volna, mint szélnek beszélni, mint feláldozni méltóságunkat.“ Szándéka tehát Szamarinnak előbb a Balti-tartományok, azután Finnország, végre még a lengyelek ellen írni. Adatokat mindenkitől kér, névtelenséget biztosítván. Prágában 1868-ban kezdé meg „az orosz véghelyek“, die russischen Grenzmarken, czim alatt politikai hadjáratát, az első füzetben az orosz-balttengerpartról irván (Der russisch-baltische Küstenstrich in der Gegenwart), a másodikban az orthodox-szá lett Straumit Indrik emlékiratait közölvén. Schirren mint a kettőt tartja szeme előtt, Eckardt csak az első füzet fordítását adja.

Szamarin elismeri, hogy a korlátlan uralkodói hatalom még üdvös Oroszországra nézve; ő annak tehát testestül lelkestül hive: azonban azon fordul meg minden, vajjon bizodalommal viseltetik-e az ó-oroszság, az az, a tulajdonképi orosz nép iránt, vagy nem. Mert ha az uralkodó bizik az orosz népbe, annak ösztönét tisztelni fogja; ha nem bizik abba, azon külön érdekekre fog hallgatni, melyek Lengyelországban az utolsó lázadást kifakasztották, s melyek a Balt-tartományokban is virágoznak. Ezekben egy nagy oroszellenes propaganda működik, melyet a nemes birtokosok, lelkészek, tanárok vezérlenek, s melynek eszközei a tisztek, irnokok, kántorok, iskolamesterek, egyháziak, különösen pedig a lett és eszt újságok. Az orosz nép ösztöne tiltakozik a Balt-tartományok külön állása ellen; pedig az ó-orosz párt Oroszország maga. S azon párt tudni akarja, érvényesek-e még a Balt-tartományok kiváltságai? vajjon az orosz kormány által kibocsátott törvények nem kötelezők-e azokban a tartományokban is? az orosz nyelvnek nincsenek-e jogai azokban? mi ott az orosz lakosok és az orosz egyháznak állapotja? Szamarin be akarja bizonyítani, hogy a Balti-tartományok kiváltságai rég jogvesztettek, annál fogva nem lévén és nem lehetvén külön joguk, az orosz törvények ott is kötelezők. A balti lakosok kell, hogy oroszoknak érezzék és vallják magokat, mert ha egyszer a nagy orosz nép törvényhozó hatalomra jut, az előtt a tartományok el fognak némulni. Minthogy

pedig a balti értelmiség német, s azért Németországhoz szít: habár nyilván nem lázad is fel, mint a lengyelek, de hatása még veszedelmesebb Oroszország saját érdekeire nézve, mintha nyílt lázadásba törne ki. Az úgy nevezett balti értelmiség ellen a parasztokban, kiket az elnyomott és folyvást nyom, kell az által keresni támaszt, hogy őket Oroszország érdekéhez csatolják. S e tekintetben sokat vétett az orosz kormány. Nem élt helyesen azon alkalommal, midőn a lett és eszt parasztság a negyvenes években tömegesen áttért az orosz egyházba; vétett akkor is, midőn a parasztok felszabadítását a tartományi gyűlésekre bizta, s nem maga eszközölte. De a balti tartományok lovagjai mindig oly ügyességgel működnek, hogy mintegy a birodalmi hatóságok tudta nélkül szereznek magoknak törvényeket, minőket szeretnek. Meg is tudnak mindent az orosz miniszterségi hivatalokból, miről az oroszoknak nincs tudomásuk. A tartománybeli orosz kormányzókat, a kik nem járnak kedvökre, megbuktatják; sőt annyira megyen ravasz ügyességök, hogy a kormány orosz érsekeket is távolított el, a kik nekik nem tetszettek vala. Golovin tábornok is, mint a Balt-tartományok főkormányzója, helyesen fogván fel az igazi orosz érdeket, kénytelen vala herczeg Szuvorovnak adni helyet, kinek kormányzása (1840—1861) egy szerencsétlen hadjáráshoz hasonlítható. Az orosz nyelvet már 1850-ben akarták hivatalos nyelvvé tenni, de az még 1867-ben is lehetetlennek látszék. „Ilyenek az engedé-

kenységnek, ilyenek azon igyekezetnek követke-
zései, mely a birodalom előtti népszerűség rovására
egy tartomány előtt, vagy inkább csak annak két
rendje, a nemesek és lelkészek előtt, hajhász nép-
szerűséget.“

Látjuk, hogy Szamarin tulajdonképen az orosz
kormányt vádolja, midőn a Balti-tartományok ellen
ír, azoknak kiváltságait, egyházi, községi, paraszt-
sági, s minden más viszonyaikat úgy tüntetvén fel,
mintha Oroszország érdekeit sértenék. „Az előtt
ama tartományok német lakosságának egyedül a
kormánynyal kellett számolnia, azért politikai mes-
terfogásait hivatalos viszonyokhoz és udvari ármá-
nyokhoz idomitotta vala: de most, akár tetszik,
akár nem, az orosz közvéleménnyel van dolga, s
ezt se hízélgés által nem lehet elaltatni, se hűségi
tüntetésekkel nem lehet megvásárolni.“

E rövidke bemutatásból is az idegen ember
látja, hogy itt élet-halálra való küzdelem foly. Meg-
ütközéssel olvassa, hogy Szamarin azért nyomatja
Prágában könyvét, mert az orosz birodalmon kívüli
szlávok, kik Európában ki vannak átkozva (in die
Acht erklärt), tudják, hogy a szemtelenségnek mi
fokáig mehet a fajgyűlölség. Tehát Szamarin az
orosz szlávokat is úgy nézi, mintha átok alatt nyög-
nének. Akár mennyire szegezzük is figyelmünket
a nagy Oroszországra, sehol sem találjuk lehetősé-
gét is annak, hogy valaki az oroszokat üldözze,
vagy üldözhesse. A Balti-tartományok 200,000 né-
metsége csak nem vetheti politikai átok alá a 60

millió orosz! Másfelől, ha csak az orosz egyház merevségét vesszük számba, melynél fogva senki sem léphet ki kebeléből, s melynél fogva a egyes házasságok gyermekei okvetetlenül az orosz egyház hívei tartoznak lenni: úgy azt kell mondanunk, hogy ha Oroszországban valaki átok alatt nyög, az nem az oroszág, hanem mindenki, a ki nem orosz. Azután az oroszágon kívüli szlávok, teszem a csehek, jogon kívül állanak-e? Vagy a magyarországi szlovákok, szerbek, horvátok olyanféle viszonyban kinlódnak-e, milyenben Oroszországban a nem-oroszok? S végre tekintsünk Törökországra, ma-holnap nemde inkább a törökök lesznek az üldözöttek, mintsem a szerbek, bolgárok, görögök? Elhiszem, hogy Törökországban a törvény, mely politikai, társadalmi és vallási egyenlőségre törekszik a különböző nemzetiségű és vallású lakosok közt, még gyakran, vagy egyre hatás nélkül marad ugyanazon lakosok nyersesége és hajthatatlansága miatt: de mikor fogja Oroszország a török példáját követni, s úgy mint az, egyenlőséget hirdetni a különböző nemzetiségek és vallások közt? S ha lenne is valaha ilyen törvény, mikor lehetne hatása, ha Szamarint követi az oroszág!

Nem kevesebbé okoz megütközést az, hogy Szamarin a Balti-tartományok szellemét a lengyelekéhez hasonlítja. Ez nagyon veszélyes; ez 60 milliónak dühét oly tartományokra mérgesíti, melyek összes lakossága nem teszen 2 milliót, de mely kis szám ellen a nagy szám azért hisz majd mindent

jogosnak, mert a lengyelek ellen mindent elkövet, a mit valahol és valaha emberi zsarnokság csak elkövethetett. Szerencsétlen lengyel lázadás! Az egy oly pártot szült Oroszországban, mely 60 millióba önt dühöt nemcsak az elmarczangolt Lengyelország ellen, hanem minden ellen, a mi nem orosz, mely az orosz kormányt oroszosítja, azaz az orosz vakbuzgóságba mártja, s még az Oroszországon kívül lakó szlávokra is elragasztja dühét. A Balti-tartományok veszélyét azon veszedelem után lehet megítélni, mellyel az orosz propaganda fél Európát fenyegeti.

S valóban ilyen bús gondolatokat a tenger tükre sem csillapít, sőt inkább nevel. Ha szélvész támad ezen, mi állhat ellen az oly könnyen mozogható hullámokon? A gőzös kerekei által felvetett habok is két felé láthatatlan messzeségbe oszlnak. Oroszország egy roppant tenger; ha a politikai fanatizmus szélvesze zivatart támaszt azon, mi állhat ellen a 60 millió könnyen ingerelhető akaratjának, a melyet se tapasztalás se miveltség nem jőzanít, de a mely az Orosz birodalmon kívüli szlávokban is helyeslést, talán segítséget talál!

S mégis a nagy nyugalom, melyet a holdvilágos este a tengerre borít, s mely a hajón az utasokat is lepi, mintha némileg el birná altatni a bús gondolatokat. Bétesszük a könyvet, s némán sétálva a hajónak ürülő fedélzetén búcsúzzunk a csendes tájéktól. Reggel a kelő napot meg kell előzni.

A kerekek locsolása eleinte elüzi a jelentkező álmot, utóbb egyformaságával annál erősebben köti az alvó szemre. Az alvás nem méri magát, mert maga magát nem érzi. A leghoszabb alvás is egy percznyiinek látszik, ha igazán az. — Im a kerekek locsolásának szünete eloldja az álmot, felsietek, tán kikötünk valahol? A vidék világos, de a kelő napnak még csak előpirja lövődik ki a homályosságból. Egy két alak ülve alszik még; egyedül a tegnap este sétált tiszt már megint, vagy mégis sétál köpenyegébe burkoltan. Felém tart s köszöntve mondja, „hogy rég elhagytuk az Oeszeli és Moon szigeteit, s most a nem látható Dagden sziget irányában egy sekélyen úszunk, azért állottak meg a kerekek, a melyek ime újra megindúlnak. Ott kelet-éjszak felé látszik már Hapszal, a hol hajónk kis időre ki fog kötni. Előbb is megállta az Oeszeli sziget keleti csúcsa közelében, a hol új útasok szállottak fel. Azokat oeszeli esztek hozták volt, kiket kár vala nem látania. Egészen saját öltözetjök van, mely különbözik a többi esztekétől.“ S a tiszt folytatván az esztek leírását figyelmissé tön engem arra, hogy nagyon sebesen beszéljenek, hogy tehát néha olyan ember is nehezen érti, a ki jól tud esztül. Egyébiránt piszkos, buta nép az, úgymond. — Valami fölveté magát a vízben. Mi volt az, kérdém? Tengeri kutya felele, amott úszik a másik. Vannak-e a Balttengerben fokák? Vannak ám, s ez idén Narvánál igen gazdag volt a foka-ölés.

Míg így beszélgetünk, mind hivesebbé lön a levegő, s a hajó födélzetét bő harmat lepé be, nedves lön tőle minden pad, szék. S kikele a nap a száraz föld felől, a melyre homályos felhők rétegei rakodtak vala. Ezek közül csak lassan bontakozék ki az égnek sugárzó szeme, a melyet Isten az evangelium szerint, igazakra és hamisakra támaszt, a mely tehát oroszokra és nem-oroszokra süt.

E közben a Hapszali tengerzug (Bucht) felé közeledénk, s a hapszali torony láthatóvá lön már. Alig menénk még egy negyed óráig, s a hapszali partnál kiköténk, a melyen ember, kocsi, ló mozog vala felhalmozott portékák között.

Nézém a sürgést forgást, itt látván először esztek-et. Alig hogy lerakták a palló-hídat, eszt asszonyok sietének föl a hajóra, kosarakban mindenféle apró árukat hozván. Fejököt különös fejkötő nem anynyira disziti mint inkább diszteleníti. Az egy elől magasra felálló hosszukás félkörü szürkés boriték, hátul hirtelen lefolyó kendővel, mely a nyakszirtig ér, s a homlokot lenyomó keskeny fejr csipkével, mely a képnek felső részét mintegy árnyékozza. Többi ruházatja közönséges női ruha, milyenben a németek is járnak; a lábbeli kék gyapju-harisnya. A mellettem álló tisztől, ki mintegy tolmáclónak ajánlkozik, kérdém: valamennyi eszt asszony ilyen fejkötőt visel-e? A revali vidéken és itt azt viselnek, felele. — Nagyon érzém a kirívó viselet helytelenségét, kivált ha az még az alacsonyabb sorsut is kitünteti. Azonban nem általános eme fejkonty;

a dorpati és fellini kerületekben nem látni, a hol különben is a szép fejér nép nagyon szereti az eleven színeket. Az eszt férfiak, kik szűk kocsi-kon útasokat vagy málhákat hoztak volt avagy itt felvenni készek, általában úgy vannak öltözve, mint nálunk a német parasztok; sőt rajtok a hosszú kabát és posztós sipka is oly közönséges, mint akár Németországban. A kocsik többnyire egy lovasok; a ló-szerszám kivétel nélkül azt a magas félkörű fát mutatja, melyet már Rigában láttam, s melyet esztül vemmál, finnül vemmél (vempelen)-nek hínak.

Az apró portékák közt, melyeket azt eszt aszszonyok kínálnak vala, leginkább fejér gyapjuból kötött sálók (Shwal), nyak- és vállkendők tetszének föl, mint nagyon könnyű és csinosan készült ruhadarabok. „Ezeket, s általában mind, a mit árulnak, az eszt nők magok készítik“, magyarázá nekem a nyájas tiszt; „néhány juha van minden eszt háznépnek, bármi szegény legyen is, s annak gyapját így használják fel. Sokat készítenek azon kívül lenből és kenderből is. Minden házban van szövőszék; a gyapju- és lenfonás közönséges téli foglalatosság.“

Oda hallgatózván a csakugyan sebesen és halkán folyó beszédre, fülem alig bíra, kivált eleinte, néhány hangot kikapni és megérteni. Ha meglett az alku, a vett pénzt kis térdhajtással — mert csak így nevezhetném a különös bókot — köszönék meg. Az eszt kumardama és fin kumartaa szónak jelentését, mely tisztelni-t

teszen, most értém meg először teljesen, látván, miképen kumardavat = tisztelnek. Hogy én is vevő lettem, egy csinos boa-féle nyakravalót szerezvén meg, azt már kísérom kedvéért is tevém.

Majd nem másfél óráig időzvé a hajó, elég alkalmam vala nemcsak a vidéken jártatni a látcsöves szemet, hanem a leszálló és feljövő népet is nézni, mely utóbbi közt egy-két hapszali polgár is vala, városias sőt vasárnapias ruhában, magas tetejü fejr kalap a fején, és könnyüke sétáló-bot a sárga kesztyüs kezében, mintha csak a szomszéd utczába akarnának sétálni, pedig legalább Revalig jönnek majd velünk.

Bal vagy éjszak felé és megettünk vagy nyugat felé szigetek úsznak a tenger színén, itt a Vormsz (Vormsi saar), ott a Nukko sziget. Még hátrább nyugatfelé tudjuk a Dagö vagy Dagden (Hiion-saar) szigetét, melynek azonban nem vehetem ki partjait. Az előttünk terülő parti vidék lapályos, a távolka levő Hapszal város a csendes vasárnapi reggel napfényében fürdik. A három nagyobb szigetet, a Dagden, Vormsz és Nukko szigeteket, s az éjszakra és messze délre nyuló partvidéket, mely kelet felé, mint a térkép mutatja, mélyen beékelődik a szárazba, Esztországnak úgy nevezett Öblös kerületét (Wiek) teszi. Hapszal fővárosa is kicsi (alig 2000 lakosu), még kisebb másik parti városa Leal, mely a kerület déli részében van. Hapszal (többnyire Apszalnak ejtik) a katolikus időben az Oeszeli püspökség széke vala;

s a torony meg az egyház, melyet a távolban látunk, sokkal nagyobb várost is ékesítenének. Tudjuk az eszt történetekből, hogy itt mind akarat mind tehetség bőven vala meg, nagy egyházak építésére. Most Hapszal tengeri fürdőjéről híres, a melyet Pétervári vendégek is látogatnak. — Leal is legelsőben püspöki székhely vala, mely azután Dorpatba tevődött által. Tudniillik a német hódítás legelőbb a tenger partjain erősödött meg.

Az utazó társaság lassankint felgyülekezik, kávéval, czukorral kínálják, mert az megelőzi a reggelit, mely nyomosabb szokott lenni. A hajó elhagyja a kikötőt, s mi nézzük irányát, ha vajjon a Nukko és Vormsz szigetek közti szoroson fog-e elmenni. De nem sokára látjuk, hogy jobban tart nyugatra, nem fordul bé a szorosba, mely teli van sekélyes helyekkel. Vormsz sziget jobbra maradván, a Hari torok (Harri Sund) felé haladunk, s alig látunk még partokat. Reggelire csengetnek, mi, úgy veszem észre, nemcsak magamnak, ki régen élvezem a reggelt, hanem a sokkal később fölkelő utasoknak is tetszik. Mintha vizen járva többet szeretne enni az ember, mint szárazon.

A hajó fedelét még melegebben süti a nap, mikorra reggeli után felmenénk, s a tenger korlátjai, a partok, eltűnedeznek; a tájkép a szép napon kedves, de nem változó, míg Revalhoz közeledünk. Másszor is élvezni fogom még a tenger mosolygó színét: a Schirren könyvét vissza kell adnom Revalban, s nem tudom, megvehetem-e ott. Tehát

árnyékos helyet találván, hamar a természet csendéből az emberi szenvedélyek árába merülék, melyet politikának neveznek, ámbár nem is érdemes e névre.

Már tegnap este átlapozván a Schirren könyvét, most azon részeit olvasgatám figyelemmel, a melyek világhosszot vetnek arra, mint kerültek az eszt- és liv-hercegségek Nagy Péter hatalmába; továbbá ez miképen igyekvék birtoklását nem a hatalom, de a jog által biztosítani, a tartományok saját jogi életét újra megindítván; ezt a jogi életet mint tartották meg Péter utódjai, a mostan uralkodó II. Sándor czárig, ki 1856. télutója 17-kén erősíté meg a balti tartományok külön jog-állását; mind a mellett hogyan jutottak ezek abba a szorító viszonyba, melyben most a nagy oroszország irányában látjuk, s melyre nézve Schirren valóban próféta szellemben nyilatkozik, megmutatván a tartományok figyelemre méltó történeteiből, hogy ön-állásuk veszte talán nem is válnék Oroszország hasznára.

„Nem fegyver döntött rajtunk, kiált fel Schirren; a fegyver hatalma iszonyúan megkisértett volt ugyan, s még néhány lövetnyi puskaporral végünket lehetett volna szakítani. De a hódítás nem érte meg azon néhány lövetnyi port, ellenben nagy becsü volt a megadás, mit Péter czár jól tud vala, s azért alkudozék.“ Míg Péter t. i. mint II. Auguszt

szövetségese hadakozott az Eszt- és Livtartományban, hadvezérének, Seremetjevnek, azt írta meg: Pusztíts, pusztíts! S erre válaszul a vezér 1702. télhava 2. „E pillanatban tértem meg száguldó becsapásomból. Az egész dorpati kerület el van pusztítva; mi csak akkor állapodánk meg, mikor már ló és ember nem győzte tovább. Németet száznegyvenet fogtam el, hogy mennyi az eszt fogoly, meg nem mondhatom; azt a dolgot a kozákok végezték magok közt, a kiktől nem akartam elvenni a foglyokat, hogy le ne hűtsem buzgóságukat.“

Összel meg azt írta a vezér: „Marhát és esztet nagy mennyiségben fogtunk. Tehenet lehet most három altinon, juhot két dengán, kis gyereket egy dengán, nagyobbat egy grivnán, négy darab gyereket egy altinon venni.“ *)

A moszkvai főlevéltárban a vezér hadi naplójának néhány lapjai azon helységeket, kastélyokat és egyházakat számlálják elő, a melyeket a bele hajtott néppel együtt elégetének. „A mit csak lehetett megfogni és elhurezolni, tiszteket, dobosokat, katonákat, papokat, orvosokat, kántorokat, molnárokat, lakatosokat, szabókat, polgárokat, inasokat, özvegyeket, nagy és kis lányokat, paraszt asszonyokat, fiukat stb. mind elhurezolák.“

---

*) Egy altin három kopeka; egy denga fél kopeka; grivna hajdan 1) font, mely Kiebben 72, Novgorodban 96 zolotnikot ($\frac{1}{3}$ latot) ért vala; 2) egy hosszukás veretlen darab ezüst, mely négy részre (rubl = vágott rész) volt osztható. Egy rubel 100 kopeka (132 krajczár); most a grivna 10 kopekát ér.

Az első évi hadakozás után a vezér imezt írta a császárnak: „Arról tudósíthatlak, hogy a mindenható isten s a legszentségesebb istenánya kivánságodat teljesítették. Az ellenséges országban nincs már semmi, a mit még pusztítani lehetne. Pszkovtól fogva Dorpatig, a Vjelicaja mentiben, a Pejpusz tó partjai hosszában a Narova torkolatjáig, Dorpat körül és azontúl Laiszig, s Laisztól Revalig ötven versztnyire Wesenberg felé; továbbá Dorpattól fogva az Embach (Ema jögi) mellékein fölfelé, a Fellini tóig, Helmet és Karkusz felé, s Karkusztól harmincznyolcz versztnyire Pernó felé, s Rigától Walkig mind el van pusztítva; minden vár és kastély le van rombolva, Pernó-n és Revalon kívül semmi sem áll fen, s Revaltól Rigáig minden tövestül ki van irtva. De a pusztításkor mi történt legyen, arról a foglyok, az előkelők, birtokosok, nemesek tudnának beszélni; senki se él, a ki magán nem tapasztalta volna. Mit tegyek a zsákmánnyal? A börtönök teli vannak előkelő foglyokkal, veszedelmes emberek, a kik kétségbeestökben mindenre képesek. Ragályos betegség ütött ki köztök, úgy szoronganak; s nincs pénzem, hogy eltartsam. Parancsolj, mi történjék velök.“

Egy más levelében írja Seremetjev: „Küldöm a fogoly-tisztek és katonák jegyzékét. Hogy hány esztet és asszonyt fogtunk meg, azt nem irattam fel, mert száma igen nagy. A csapatok elosztották magok között. Marhából és lóból két annyit kapdostunk össze mint taval; eszt ember valamivel kevesebb

van, mert lehetetlen volt mind magunkkal hozni. Azonban mindenikünkre jut egy-egy eszt, a többit elkergettük, s a ki nem hajlott, azt leaprítottuk.“

Még a feslett életü II. Auguszt is megsokallá szövetségesének eljárását, s meghagyá Patkulnak 1704. ősz-elő havában, hogy tudassa a czári felséggel, hogy a keresztyének közt ilyen soha nem hallott hadakozás undort indít barátban ellenségben; hogy az a czári felség hitelét minden keresztyén udvarnál lerontja; hogy a miatt más hatalmasság vele nem fog szövetkezni; hogy a czári felség ajánlata, mely szerint Livországot a királynak (II. Augusznak) és a lengyel köztársaságnak által fogja adni, minden becsét („alle Grace und Annehmlichkeiten“) elveszti stb. Péter t. i. 1704, 19/30. nyárutó-havában a narvai egyesség szerint a lengyel köztársaságnak is lekötölte magát Livország kiadására. S miután II. Auguszt 1706-ban az Altranstädti békekötés által kényszerült az 1699-ki hármasszövetségből (II. Auguszt, IV. Fridrik dán király és Péter közt) kiválni: a czár Leopoldban (Lemberg) 1707 tavaszelő hava 30-kán újra megerősíté a lengyel köztársasággal az 1704-ki egyességet Livországra nézve. Sőt még a Poltavai ütközet után is, mikor a rettegett ellenség, XII. Károly, Törökországba menekült s midőn Péter egymaga uralkodik vala egész a Balttengerig, a czár nem érzé magát biztosságban, s szívesen nyujtá kezét a Lengyelországba visszatérő Augusznak, s 1709. őszhava 11/22-kén megújítá a régi hármasszövetséget is, mely szerint Ingria

Oroszországhoz, de Livország meg talán Esztország egy része Lengyelországhoz tartozzék.

Hollandia és Anglia, Svéd- és Lengyelország, a Porosz és a Dán tartják vala a Balt őrizetet; a fegyverrel való hódítás nem elég, ha a jog nem járul hozzá. Ezt igyekvék most Péter magának megszerezni azáltal, hogy a liv- és eszt-rendek magok kérjék meg a rajtuk való uralkodásra. Régi jog és szokás szerint, ugymond Schirren, soha egy úr sem birta a Baltországot vagy annak egy részét is alku és egyesség nélkül. Azért Péter, mihelyt abba hagyta a pusztítást, azonnal alkudozni kezdte, s „Universale“-kat bocsáta ki sergei előtt, a melyekben mindent megígér. Már 1704-ben, a narvai egyezkedés folytában Dorpatot megvevén, azt eleinte a lengyelség javára foglalá el, de midőn a hit és a kiváltságok megtartásáról esett szó a városi tanács, papság és polgárság részéről, Péter azt kíváná, hogy kérjék meg arra. S ez megtörténvén, azon év őszelő havában Péter maga jelenék meg a Dorpati városházán, s mint leendő uralkodó fogadá, hogy megerősíti, sőt megnöveli a kiváltságokat.

S megváltozván a czár politikája, ugyanazon Seremetjev azt nyilatkoztatá ki, hogy Ő czári feliségének szándéka, a Liv- és Eszt-tartományt kiszabadítani a svéd szolgaságból, s régi szabadságukat helyreállítani. „A szegény és elhagyott alattvalók pedig, a kik iránt a volt uralkodók nem tartották meg az esküvel tett ígéreteket, a természeti jog szerint fel vannak mentve alattvalói kötelességök alól.“

Egyesség mellett foglalá el Rigát is Seremetjev, s a liv lovagságot hódolásra szólítá fel, „miután a Liv tartomány és Riga városa kiadott egyesség mellett lettek a czár alattvalójivá.“ S a czár meghatalmazottja már télelő 4-kén egybehívá az országgyűlést, az ország felbomlott állapotjának helyreállítására, mely gyűlésen egy „Confirmatorium generale“-ban az előbbi kiváltságokat, valamint az előbb kötött egyességeket a czár nevében megerősíti, annak nevében a birtoki okleveleket bekéri, s meghagyja az országgyűlésnek, hogy a régi igazgatási és törvénykezési hatóságokat választás utján töltsé be. S ilyen értelemben tartat még hat országgyűlést a Nystadti békekötés előtt. — A czár 1710. őszelőhava 30-kán a Privilegium Sigismundi Augusti fentartását igérvén, 1712. tavaszelő 1-sőjén ünnepélyesen mondá ki, hogy a Livtartomány, a Privilegium Sigismundi Augusti szerint, német igazgatását megtartja. Még 1710. őszelőhava 30-ka előtt eleibe terjeszték a híres Corpus Privilegiorum-ot 1690-ről, melynek tartalmában ott találá:

1. sz. Sylvestri Privilegium, mely szerint a káptalan és a lovagság beleegyezése nélkül háborút ne lehessen viselni. Marienburg, 1449. stb.

17. sz. Egyesülés a Litvai nagyfejedelemség meg Livország lovagsága és városai között, az úgynevezett Pactum Vendense, Venda 1566. télhó 26-kán, mely az Unia-t megelőzte (lásd a 25. lapot).

18. sz. Sigismundi Augusti Confirmatio praedicti pacti Vendensis, cum argumento. Grodne 1566. télhó 26-kán.

Ezeket szószerint lehetetlen vala megerősítenie, azért Péter az 1710 őszelőhava (septemb.) 30-kán kibocsátott General-Confirmatióba, a melyben a Livtartományi lovagság minden jogait, törvényeit, szabadságait, jogos birtokait, úgy azokat, melyek birtoklásában tényleg vannak, mint azokat is, a melyek birtoklásából igazság ellenére kiestek volt, különösen pedig a Privilegium Sigismundi Augusti-t (de dato Vilna 1561.) megerősíti, s azok megtartására utódjait is kötelezi, azt a záradékot teszi bele: „Magunk és birodalmaink jogának sérelme nélkül (= doch Uns und Unserer Reiche Hoheit und Recht in allen vorbehältlich und sonder Nachtheil und Praejudiz).“

Az eszt lovagság kiváltságainak megerősítésében (1712. harmadhava 12.) illetén záradék nem fordul elő, mert azokban arra nem is volt semmi szükség.

A Nystadi békekötés 9. cikke is, minden záradék nélkül így szól: Ő czári felsége megígéri azonfelől, hogy a Liv- és Eszt-tartományok valamint az Oeszel sziget összes lakosai, nemesek, nem-nemesek, s az azokban található városainak tanácsai, czimboráji és cézhei, a svéd uralkodás alatt élvezett kiváltságaikban, jogaikban és szokásaikban háborítás nélkül meg fognak tartatni.

Szamarin azt írta volt, hogy a Balti tartományoknak a kebelébe fogadásakor Oroszország megengedé, hogy azok minden jogi pogyászuat vizsgálatlanul vigyék magokkal, későbbi időkre halasztván a megvizsgálást, a mely meghatározza, mit lehet abból az új birodalomban megtartani, mit nem. Most a tartományi törvénykönyv kiadásával elenyésztek a Balti kiváltságok alaki tekintetben, azaz megszűntek kiváltságok lenni, s helyhatósági törvényekké váltak, milyenek például Kis-oroszország (Csernigov, Poltava kormányzóságai) törvényei is; annál fogva, úgy okoskodik Szamarin, 1846. télhava 1-sejétől fogva nem is volna szabad többé azokra a kiváltságokra, hanem a tartományi törvénykönyvre kellene hivatkozni. — Schirren ellenben megmutatja, hogy a tartományi törvénykönyv korántsem enyésztet el, hanem csak egybeszedi (habár helytelenül az együvé tartozókat, az idegen minta szerint szaggatván el, s sok nagy fontosságot azért mellőzván, minthogy abban a mintában nem vala helye) a külön jogi határozatokat, mit már a kihirdetési ukaz is világosan bizonyít.

Miklós czár t. i. az Orosz birodalomban érvényes törvényeket egybegyűjteté s azokat egy rendszerbe önteté; ez a hires Szvod (törvénykönyv). Minthogy pedig a Balti tartományok törvényei és jogai nem illettek az általános Szvod-ba, a czár azoknak külön egybeszedetését rendelé meg, s 1845 nyárhó 1-sőjén hirdeté ki a tartományi Szvod-ot. A kihirdető ukaz ezt mondja: „Miután

a birodalmunk egész terjedelmében érvényes törvények az általános törvénykönyv (Szvod) közretétele által egy helyes rendbe és egységbe hozattak, szükségesnek találtuk, azon kormányzóságok és tartományok lakosainak javára, a melyekben más jogi határozatok érvényesek, azokat is az általános törvénykönyvbe illő helyeikre beiktattatni, vagy pedig ugyan azon terv szerint rendezett saját gyűjtemények tárgyává tétetni.“ Ilyen saját külön gyűjtemény tehát a Balt-tartományi törvénykönyv, mely csak nem érvénytelenítheti azt, a mit jól vagy rosszul egybefoglal. Hisz még II. Sándor czár Confirmatioja is 1856 télutóhava 17-kén így szól: „Mi nemcsak a balti nemességnek minden előbbi jogait, szokásait, helyhatósági statutumait, előnyeit és kiváltságait meghagyjuk ugyanazon az alapon, a melyen azokat jelenben, felséges elődeink kegyelemleveleinél és ukazainál fogva, élvezi, hanem a dicsőségesen uralkodott atyánk, Nikolaj Pavlovics czár uralkodása folytában a tartomány javára kibocsátott rendeleteket is megerősítjük, a nevezett nemességnek mindazon jogok, kiváltságok és előnyök szabad élvezetét megengedvén.“

Hathatós kifogást teszen pedig Schirren Szamarinnak azon kifejezése ellen, hogy Oroszország engedte volna meg a Balti tartományok jogi pogyászának bevitelét a birodalomba. Azt nem Oroszország, hanem Nagy Péter tette, a ki soha tanácsával nem élt Oroszországnak, a mely folyvást lázadozik vala ellene; s Nagy Péter az utódjait is

kötelezé annak megtartására, a mit ő jól megvizsgált s örök időre valónak fogadott volt el.

Igaz, az orosz kormány hozzá lévén szokva, az uralkodónak teljes hatalmát az alattvalók némaságával mérni, tehát sehol a rengeteg nagy birodalomban jogi önállást nem tapasztalván, s azt nem is ösmervén, továbbá minden változás vagy indítvány egyedül a kormánytól származván: ez soha képességgel nem birt a Balti tartományok külön és önálló fejlődését felfogni, annál kevésbbé irányozni. Valahányszor belenyúlt azok ügyébe, mindannyiszor csak rontott. Schirren számos intézkedést számlál elő, a melyeket a kormány nagy hévvel, s a természeti viszonyokból keletkező minden kifogás félretételével kapott fel, s utóbb, néha az egész birodalom javára is, abban hagyott.

Legveszedelmesb fogása Szamarinnak, hogy a nagy orosz népet a lengyel lázadással ingerli a Balti tartományok ellen, s az orosz kormányt a nép ösztönének végrehajtójává teszi. „Őn tudja, felel Schirren, hogy ezen ország nagy szorultságban van. Azon szerződések és alkuk, melyek által a birodalommal egyesült, negyvenszer régiebbek az utolsó lengyel lázadásnál. De ez az egész birodalomban mindenki emlékezetében él: amazok mindenki által el vannak feledve.“ S az orosz nép, mely, úgy szólván, még tegnap rabszolgaságban nyögött, ma törvényhozó akar lenni másokra nézve is, holott önmagát sem bírja igazgatni. „Micsoda jövődjé lehet azon népnek, mely a szabadság

első használatát mások elnyomására, jogának első élvezetét jogszegésre, s az önhatározás első gondolatját arra fordítja, hogy szeszélyét mások lelkiismeretének törvényévé tegye?“ A fejlődéssel önkényt járó oroszosodás ellen nem lehet senkinek kifogása, de az erőszakos, a romboló oroszosítás ellen óvást kell tenni. „A birodalmi közösségen kívül nincs semmi közünk az orosz néppel, úgymond Schirren; mind, mind másképp van nála mint nálunk.“ A mily bizonyos, hogy a birodalom határa a Balti-tenger, ép olyan bizonyos az is, hogy az uralkodó fajnak természetes határa a Pejpusz tó, melyen innen uralkodása igává válik.

Három igen hatalmas állam vevé egymásután ótalmába a Balt tartományokat, sőt fegyelmébe is, ha Szamarinnak igaza lesz, Lengyel-, Svéd- és Oroszország. Mindegyik leghatalmasabb vala, mikor eme tartományokat birta, s úgy látszék, hatalma és nagysága örökre volt biztosítva.

Lengyelország, Zsigmond August és Báthori István alatt, Krakóra, Danczkára és Rigára támaszkodván, a Viszló és Duna, a Deneper és Neszter folyók közt terjedvén, Litvániával egyesülten, Kis-oroszországban parancsolván s beléfonva a nyugati keresztyénség nagy érdekeibe, akkor majdnem hatalmasabb vala, mint a mai Oroszország. Minden európai állammal jó viszonyban áll vala; Poroszország is néha jó kedvvel, gyakrabban kedvetlenül, de mindenkor engedelmesen szolgálá, mint a hűbéres szolgáltni tartozik. Egyedül Svéd- és Moszkva-

országok valának rosszakaró szomszédjai; de a mily nagy vala gyűlöletjük, oly mérsékelt hatalmuk is. Svédország, keleten az Eszt tartományra és a gyér népességű Finnországra támaszkodván, s Moszkva által meg levén akadályozva, nyugaton saját házában érezé az ellenséget; Skåne (Schonen), Halland és Blekingen dán tartományok valának még, s Dánia, gyakran Lengyelország szövetségese, mindenkor kész vala betörni a svéd határba. — Moszkvaország, mely csak imént a Fejér tengert, mint európai viziutat, megszerezte volt, messze keleten az európai levegőtől elzárva, belső tartományaival politikai fuldokláshoz áll vala közel; az tehát nem volt igen veszélyes szomszéd.

Ily állapotban lévén Lengyelország, ha el akarja fojtani Livországot, ki akadályozhatná meg abban? hisz 1580 táján oly erős volt, hogy őrzültnek látszott volna az a próféta, a ki a svéd orosz-lánynak a lengyel fejér sas felett győzelmet jövendölt, s győzelme díjául Livországot jelölte volna ki. S ama nagy hatalom nem vala olyan, mint a leeső ólom, mely agyonnyom ugyan, de nem képes újra emelkedni, hogy megint nyomjon, hanem egy eszme által lelkesül vala, mely nagy nemzethez méltó. Azon igyekezek, hogy mint az Isten által kiválasztott eszköze a nagy katolikus reakciónak, összezuzza az eretnek Livországot. Báthori István által volt hatva az eszmétől. Azon kornak iratait kell olvasni, hogy megmérhessük gondolatjainak és terveinek magasságát. A jézsuita Possevin, ama reakciónak

legokosabb harczosa, lerajzoló a tervek képét, mely Livország visszanyerése által teljesülni fogna. Livországban járna tábort a nagy katolikus hadsereg, hogy onnan a keletnek elszakadott egyházát kötözve vigyék Rómába Szent Péter széke elé, s azután az eretnek Angliát engedelmességre hajtsák. A hívők a katolikusság győzelmétől buzgón és bizva várják vala minden bajnak végét.

A nagy eszme mégis szégyent vala. Lengyelország veszte, s a nyomorult zúgában megmentett Livország a svéd hatalom alá kerüle. A történelem és annak igazsága pedig oly gyorsan halada előre, hogy néhány nemzedék után senki sem foghatta meg többé, mint lehetett valaha Lengyelország hatalmas, s kinek volna tekintélyre igénye az európai éjszakon Svédországon kívül?

Szűk helyzetéből hatalmasan emelkedék ki Svédország, a Balttengert tartományainak gyűrűjével fogván körül, a melynek a Livtartomány mintegy zárköve vala, mint Riga a svéd koronának legbecsesebb gyöngye, s a birodalom és tartományainak fő kereskedelmi városa. Ezen körben Svédország korlátlanul uralkodék. Oroszország, Ingria és az éjszaki tavak felől szoros felügyelet alatt, s oldaltámadásoknak lévén kitéve, ha nyugat felé mozdulna, belsejében nem vala még annyira erős, mint csak Rettenetes Iván alatt is; jóllehet Báthori István halála után megint magához tért és Kisoroszországi győzelmeire büszke volt. Oly kevéssé vala képes egyúttal a Baltitenger partjain is fellépni, hogy midőn

Svédországban Pszkov és Novgorod ellen tervez-
tenek, nem a siker hanem az iránt aggódának csak,
ha vajjon érdemes lesz-e a vállalat. Szomszédai
háta megett mindenütt szövetségesei valának Svéd-
országnak Erdélytől fogva Krimiaig. Nyugat felől
Dániától mitsem kellett tartania, melytől Hallandot,
Schonent és Blekingent elfoglalta volt (X. Károly
alatt, a Roeskildi békekötés által 1658-ban). Angliá-
val és Hollandiával jó egyetértésben lévén a harmincz
éves háború óta, az éjszaki protestans súlynak
középpontja vala, s mégis a francia szövetségnek
is hasznát vette. Népe büszke és teli vala dicsősé-
ges emlékezettel; katonáji győzni, s hajóji a tenge-
ren uralkodni szoktak. Annyira érzik vala Svédor-
szágnak túlsúlyát az éjszakon, hogy midőn Patkul
által a hármass szövetség megalakult ellene, alig is
kétkelkedett valaki gyors diadalán; s eszelősnek tar-
tották volna, ki a XVII. század vége előtt azt merte
volna jövendőlni, hogy Svédország bukni, s igájá-
ból ki fog szabadulni Livország.

Mert időközben a svéd ótalom is igává lett,
s Livország a második esküszegést tapasztalta volt.
Azon erőszakoskodást, melyet reductionnak nevez-
nek, rosszul fognók fel, ha abban csak birtok-kob-
zásokat látnánk. Azt is egy világtörténelmi eszme
szülte, t. i. a királyi felség és az igazgatási min-
denhatóság eszméje, mely az aristokratia ellen és
az elnyomott parasztság mellett küzdött, s mely a
francia nagy forradalomig uralkodék Európában.
A felvilágosodott kortársak legnagyobb része azon

eszme győzödelmétől várja vala a társadalmi bajok megszűntét; a királyt, ki mellette harcra kelt, „Szent Györgynek, s minisztereit, kik parancsait fogalmazták s áldozatait kiszemelték, segítő angyaloknak nézik vala. Mit várhatott tehát a kis tartomány, melynek léte attól függge, hogy az új világtörténelmi eszmének utolsó leheletéig ellene álljon? S mégis megbukék Svédország, s a Livtartomány másodszor menteték meg. De mind a kétszer a sir széléig jutott volt el.

„Ezen elmúlt dolgokból azt a belátást meritjük, hogy reánk nézve nem lehetne nagyobb veszedelem, mintha harmadszor oly rendszerrel volnánk szembe, melyet ellenünk a kényszerítő és romboló eszközökkel végtelenig túlhaladó hatalom egy világtörténelmi eszme (a népakarat és népfelség) nevében alkalmazna, s mi egyéb óvást nem tehetnénk annál: ezen rendszer megöl, pedig megesküdtél! Az eskü mint üveg úgy török össze a világtörténelmi eszmék nyomása alatt, melyek milliók karjaiban megtestesülnek. Mi nem tehetünk egyebet, mint az elmúlt dolgok szemlélésére visszatérni, s azon kórjeleket keresni fel, melyek a hatalom tetőpontján a bukás közellétét mutatják.“

„Két kórjel kíséré eddig Livország történeteiben azon fordulatot, mely annyira megrázó vala mindenik részvevő félre nézve; az első kórjel a nemzeti gyűlölség, a másik a hivatalos hazugság; mind a kettő szoros kapcsolatban lévén egymással, példákon is világosan kimutatható.“ A példákat

Schirren mind a lengyelek mind a svédek uralkodásából felmutatja; az olvasót pedig arra képesíti, hogy az orosz uralkodás legújabb fordulatában maga találja ki a két kórjelnek, a nemzeti gyűlölségnek és hivatalos hazugságnak, példáját. — Lehetséges volna-e a Balti tartományok harmadik megmentése is, ha Oroszország magaviselete azt kívánatossá tenné? Avvagy e kérdésre tagadó feleletet Lengyelország sorsában kell-e olvasni? — De csengetnek ebédre, hagyjuk abba a kérdezősködést, ne merészkedjünk a jövődönék titkos tengerére, mikor még a jelent sem ismerjük, a mely nem titkos.

Hogyan tetszik a könyv? kérdé egyik hallgató tag útitárs, ki néhányszor reám fordította volt szeméit, míg olvasék. — Kitünőnek találok nyelvére és alakjára nézve, válaszolék, tárgyaira nézve sem tudnék kifogást, de nem vagyok még eléggé tájékozva. Egyébiránt nagyon gondolkodóvá teszi az olvasót, s részemről sajnálnám, ha itt létemben nem szerezhethném meg, mert elősegítené tájékozásomat. — Ezzel leérvén az étterembe, a vajas asztalnál nem folytatók a komoly beszélgetést; itt a fiatal szőke is csendesen viselé magát.

Párájában főtt burgonya, melyet nagy mennyiségben tálalnak, s melyet minden étel mellé vesznek, és halak, úgy látszik, közönséges és változatlan részei az ebédnek; más húsfélék változnak. De föltetszék nekem, hogy földi epret nem csemegének,

hanem derék ételnek adtak, melyet a vendégek nagy adag cukorral és tejjel evének. Ehhez az ételhez mi is tartózkodás nélkül hozzá látánk. A fekete kávéfőn a fedélzeten szörpölők, s a beszéllgetés már Revalra irányúla, melyet nem sokára látni fogunk. „A Szent Olausz tornya Revalban legmagosabb torony az egész Orosz birodalomban, mondá a tiszt némi dicsekvéssel; azt legelőbb meglátjuk. Hajdanában hanszai város lévén Reval, a magas torony kalauzúl szolgálta a hajósoknak.“ — „Oh, a Sz. Katalin völgye szép hely“, szólala meg egy hölgy, s a szőke fiatal szivesen reá hagyá, szülei ott mulatnak most saját házukban. „A kikötőnek balpartjain, a Brigittán túl, mindjárt ott látjuk meg a Katalin völgyét“, tevé hozzá magyarázólag az ifjú. — „Kosch is nagyon szép birtok és mulatóhely“, toldá meg egy negyedik felszólaló a revali vidék leírását. „Unokám bizonyosan ott vár a kikötő parton“ mondá érzékenyülő hangon a francziául beszéllő Lieven bárónő! — Az érdek, Revalt viszontláthatni, s abban szület, rokont, ismerőst találni, szinte az egész társaságot elkapá, melyben mi idegenek majdnem hidegeknek látszánk, pedig legkiváncsiabbak bizonyosan mi vagyunk, kik még soha sem voltunk ott. De az ismeretlen iránti érdek hallgat, ellenben az emlékezésben megújuló és fokozódó érdek bőbeszédü.

A tenger az egész úton mosolygó tükör vala, s miólta a Finn öböl felé tartánk, végetlennek tetsző, mert sehol szigetet vagy partot nem leheté látnunk.

Most egy sziget tűnik elő, az Nargen; s miután balfelé elhagytuk, nemsokára az éles szeművegeken Reval tornyát kezdők észrevenni, mely eleinte csak mint vékony tűr mutatkozik vala. A part mind jobban kiemelkedék, a vékony tűr mind láthatóbbá lesz, az a Szent Olausz egyházának tornya. S az utazó társaság figyelme már a kiszállásra fordul, szedegeti apró táskájit; a hajós legénység pedig a hajó gyomrából a bőrös és bőretlen ládákat húzogatja ki. A revali tengerzúgban vagyunk már, a partok, s a város kinyílnak előttünk. Jobb felé egy tengeri erődöt látunk és hagyunk el; azt a keleti háború alkalmával építék nagy költséggel, midőn az angol hajóhadnak érkezését várják vala; most meg, úgy beszéllek nekem, szélt fogják szedni, mint haszontalant, mi ujra sok pénzbe kerül majd. Már látjuk a Sz. Brigitta egyházának romját; ott van Kosch, ott a Katalin völgye; előttünk nyílik a kikötő; egy pillanat múlva a parton hemzsegő sokaság tűnik elé, vasárnap délután és gyönyörű idő lévén, mely a kikötői sétákra a nézőket kiédesgette volt. A gőzös megáll, parthoz kötik; azon valaki egy kis leánykát emel fel a sokaság közül, az öreg báróné örökönyyes szemmel integet neki; az unokája. De egymásra nem vigyázunk többé, alig hogy sietve bucsúzhattunk, úgy sűrög-forog mindenki. A szőke ifju rég visszatette volt könyvét a táskába, s rohan nagy léptekkel a hidlásra. Mi is reá jutunk, a pogyász fel van halmozva előttünk, s nagy kérdés, mint

jutunk fel a városba. Oly kicsinyek a kocsikák, hogy nagyobb láda mellett bajosan fér el egy ember. A kocsisok mind úgy öltözték mint Rigában, s esztül beszélnek. Segítségünkre vala a nyájás tiszt, kit, úgy látszott, senki sem vár, ki tehát reá ér velünk bajlódni. Végre három kocsin indulunk el a kikötőből, csinos utczában haladunk a város felé, mely partos helyen terül el, s kőfallyal van kerítve. Egyik keskeny kapun bemenve, partos utczában felhaladva, mintegy a város közepén szálánk meg Sz. Pétervár nevű fogadóban, hol igen alkalmas kényelmes szobákat nyitnak. Kinézvén az ablakokból, látjuk, hogy előttünk még magasabban fekvő, s hasonlóképen kőfallyal kerített városrész emelkedik. Az a dóm. E városrész Budavárához hasonlít, csak hogy még ennél is magasabb és meredekebb.

Még van idő egy sétára a város körül. A kovácskapun (Schmiedepforte) kiérve, a dóm megéjutunk, hol egy régi vártorony merevedik föl. A külvárosban vagyunk, előttünk az új Sz. János egyháza áll s nem messze attól egy épülő félben levő más egyház mutatkozik, melynek két tornya lesz, a Károly egyháza. Mulató és sétáló helyre csinos kő-lépcsők vezetnek; mi követve az embereket hamar fölértünk egy magaslatra, hol egy padra ülünk és gyönyörködünk. Kétfelől a tenger látszik, mely felett a már alantabban járó nap fénylik; jobb felől a Réval vára, a dóm, melynek a felénk álló szögletéből az említett régi vártorony emelkedik,

az idők viszontagságainak fű-lepte hirdetője; balfelé a vidék nyílik, habos vonalain mezőket, erdőket mutatva. Körülöttünk a legszebb és gondosan ápolt gyepből virág-ágyak mosolyognak ki; a padokon csinosan öltözött sétálók ülnek, gyermekcsoportok zajonganak futkosnak; a beszéd német és eszt, de az eszt túlnyomónak látszik. Érezzük, hogy Esztországban vagyunk, de csudálkozunk, mert nem ily csinosnak képzeltem volt se a természetet, se a várost, se az embereket. A mit a közönségből közelebbről láthatunk, az mind egyformábbnak tetszik a pesti népnél, jóllehet nem egy nyelvű; mert az eszten és németen kívül orosz hangok is ütik meg fülünket, habár csak néha-néha. S nemcsak egyformább, de külsőleg csinosabb is általában a pesti népnél, melyből a rongyosság kellemetlenül rí ki. Hol a ragyogó tengeren tévedez a szem, mintha reá volna tapadva; hol megint a kőfalakra tér, melyek a zordon multnak mogorva tanuji, s melyeket felszólíthatnál, hogy meséljenek, hisz ha valahol, ilyen helyen terem a mese, s ha valamikor ilyenkor hallgatnád szívesen a mesét; hol a séták és sétálók közzé vész, s a távolabb vidéken mereng, hogy a jelent érezze és élvezze. S így ülünk és nézünk sokáig; itt most a nap nem siet leáldozni, bár igen hosszúra nyúlnak az árnyékok; mégis a város-felé oszladozik a nép, visszamegyünk mink is a fogadóba, vacsorálni és pihenni.

Kezembe veszem a revali hirlapot, s annak első lapján olvasom, hogy Dorpatban jövő szerdán

kezdődik az eszt nép ötven éves szabadságának ünnepe. — Mennyire van ide Dorpat, kérdém a fogadóstól? Kétszáznál több versztnyire, mi 30-nál több német mélyföld. — Oda el kell sietni, odaérhetek-e egy nap és egy éjszaka alatt? — Oda, bizonyosan, felele, itt sebesen hajt a posta.

Már Pesten hirem vala ez ünnepről, s már-már félek, hogy elkéstem, nem tudván bizonyosan az idejét, s eddigi utazásom Pestről több időt vevén el, mint számítottam volt. Annál inkább örülék hát azon, hogy jelen lehetek az ünnepen. Kisérőim szívesen múlatnak addig itt Revalban; őket a tenger ott is letartóztathatná, hol nincs Reval.

Hétfőn tehát, azaz nyárhó 28/16-kán, mikor ideje vala hivatalokba menni, a dómba és annak délkeleti végén álló kastélyba vagy várba sieték, hol a kerületi kormány székel, útleveletem bemutatni, s postán utazási engedélyt szerezni. Meredek keskeny utcán, mely fa ráccsal el van rekesztve a kocsik elől, menék föl a dómba, melynek oldala majdnem nyílegyenességben emelkedik föl, megkoronázva palotaszerű épületekkel, az eszt urak palotájával. A várudvar, a melyben a kerületi kormány székel, az ismeretes öreg vártorony által jelenti magát. Az udvaron orosz poroszlók mozognak; egy oldallépcső felé igazítanak. A lépcső sötét, durva nagy kő-lapokból áll; bizonyosan az öreg toronynyal együtt az első dán időből való. Fent is jobbra-balra sötét folyosók hol lefelé hol fölfelé nyílnak; csak ajtóablakok mutatják, merre kell menni.

Belül a helyiségek roppant tágasak; engem belébb vezetnek a kancellária igazgatójához. Ez meghallván nevemet, igen nyájasan fogada, mindenre kész szolgálatját ajánlván. Ezt ugyan nem a nevem, hanem az osztrák követség egyik tagjának szives ajánlata tette Pétervárott, minek következtében az orosz belügyi országló engemet az orosz hatóságok figyelmébe ajánlott. Miután értesült volt az igazgató, hogy Dorpatba szeretnék sietni az eszt nép ünnepére, a szükséges intézkedések megtételére ígérkezék; addiglan pedig Schulzhoz, a fő- vagy general-superintendenshez kísértete, a kivel jó lesz megismerködnöm. Megköszönvén szivességét a kísértőt Schulz superintendens úrhoz követém, ki épen eszt falusiakkal vala elfoglalva. Megismerködés után az eszt ünnepről beszélt, a melyre ő is meg van hívva, de nem mehet el, minthogy e napokra a dómiskolának (Domschule) ötszáz éves létének ünnepe esik, a melyen jelen kell lennie; beszélt a nép állapotjáról, az oroszosító igyekezetről, s az ellenkező vádról, mintha meg ők el akarnák németesíteni. Többi közt elmondá, hogy minap Pétervárott lévén magához hitta az ottani eszt papot, ki tulságosan buzgólkodnék az eszt nemzetiségért; s vele a folyó kérdésekről beszélgetvén, a pétervári pap roszaletta, hogy az eszt népet németesíteni akarják, inkább tehát oroszszá legyen, ha esztnek nem maradhat. „Én, úgymond Schulze, azt válaszoltam, soha sem vagyok az eszt népek németesítése mellett; de ha már nemzetiséget cserélne, mégis nagy kérdés volna,

vajjon a németiséggel nyerne-e, a mely vallását megőrzi, vagy az oroszossággal, a mely vele vallását is eltagadtatja.“ Azután bevezete a kertjébe, mely a fő(dóm)-egyházon túl van. A téren általmenvén csudálkozám az egyház körül díszlő vad gesztenyefákon, nem tudván, hogy azok itt is nőnek. Kertjéből pedig igazán felséges kilátás van a vidékre, s különösen a tengerre. — Visszatérvén a várkastélyba mindent késznek találék, egy kocsit bérlettek számomra, 10 napra tiz rubelért; a postát előre értesíték, hogy mindenütt kész lovakat találjak; az állomások jegyzékét az illető távolságokkal kezembe adák, s miután az alkormányzótól is elbucsúztam, ki tudományos érdekekkel bíró embernek mutatá magát, a fogadóba menék, a melyhez délután 5 órakor kosi és ló jöve, hogy elvigyen.

IV.

Dorpatban.

(Aratási kilátás. Hogyan utazik itt az ember. Rövid nyári éj. Eszt monda a Koit és Ämarikról. A dorpati kerület parti része az eszt mondák fészke. Dorpat városának fekvése; történetei. Az eszt nép szabadságának ünnepe. Vanemuine társaság. Az eszt parasztok állapota 1819 után. Sorsukon az 1849. és 1865-ki törvények javítanak. Földbirtokot szereznek. Három napig tart az ünnep. A nép külseje, tanulási szorgalma. Vezeték-nevei nem voltak. Dorpati polgármester.)

Magánosan ülven a kényelmes kocsiban, melybe két izmos ló van befogva, melyeket az eszt kocsis egyre biztat, még pedig füttyöléssel — mit most először hallék, — melyek sík és dombos uton egyaránt futnak, hol a tájéket nézegetém, hol a velem szemközt jövő emberek, lovak külsejéről a környék állapotjára következteték. Tudtam volt, hogy az 1868-ki aratás rendkívül silány vala nemcsak Poroszország éjszak-keleti és Oroszország éjszaki részeiben, hanem Esztországban is, még pedig itt annyira, hogy az éhség enyhítésére a bel- és külföldi segedelem nagyon elégtelen vala. Lesújtó híreket olvastunk volt Pesten is az esztországi nyomorúságról, mely tömeges kiköltözésre ösztönözi vala a népet,

a mi még nagyobb nyomorúságba ejtette. Némileg tarték is attól, hogy sűrűn fogok a meztelen szegénység undorító képeivel találkozni, melyek annál inkább fájnak, minél bizonyosabb tehetetlenségünk segíteni. Azonban se Rigában, se eddigi rövid tartózkodásom alatt Revalban éhségről mitsem tapasztaltam: ámde a városok nem a vidék, a városokat nem keresi meg látszólag a nyomorúság. Nem egykedvű tehát, hanem inkább aggódó szemmel valék mindenre, a mi utamba került. Azt az örvendetest mindjárt észre kelle vennem, hogy az idei aratás rendkívül bő lesz, ha csapás nem éri. A rozsok, melyek virágzásra kezdenek indulni, oly sűrűen és magosan állanak vala, mint ritkán látni a közép Tiszánál; az árpa, zab, burgonya is szépek, a rétek füve oly dús és virágos, hogy öröme réá nézni. Már e remény is sokat segít, sokat könnyít, ámde az éhezőt még sem lakatja jól; pedig egy hónapig is várni mi nagy kín, mikor a mai nap is kinos! De egész útamban csak két koldussal találkoztam, pedig Revalból Dorpatba, s innen Fellinen által vissza Revalba lehető s darab út.

Közel Revalhoz egy jókora tó, a Felső tó, (Obersee) terül el, mely jobbra marad, Vaitra vivén az út. Ezek t. i. a feljegyzett hajtások vagy állomások Dorpatig:

Revaltól Vaitig	21 $\frac{1}{2}$	verszt.
Vaittól Kiszáig	26 $\frac{1}{2}$	"
Kiszától Musztlanömig	14 $\frac{1}{2}$	"
Musztlanömtől Weissensteinig	30 $\frac{1}{2}$	"
Weissensteintől Marien Magdalenenig	32	"
Marien Magdalenentől Vägevaig	19	"
Vägevatól Kuurisztig	19	"
Kuuriszttól Moiszamaaig	23 $\frac{1}{2}$	"
Moiszamaától Dorpatig	27	"
	<hr/>	
	összesen	213 $\frac{1}{2}$ verszt.

Hét verszt egy földirati vagy német mélyföld lévén, utam tehát Dorpatig 30 $\frac{1}{2}$ mélyföldet teszen, melyet a revali hivatal állítása szerint 24 óra alatt könnyen megfuthatok.

Kocsim olyan sebességgel halada is, a milyenel a magyar paraszt is szokott hajtani, míg lova megtikkad; de az eszt lónak lába vasból látszik, nem csetlik botlik, bár felfelé lefelé egyenlő sebességgel rohan. A kocsis fütyülése rögtön új tüzet látszik gerjeszteni benne, ha kissé is lankadni akarna. Erős voltát leginkább bizonyítja az, hogy izzadásnak nincs nyoma rajta. — Mintha nem is ember ülne megette, úgy hajt előre a kocsis, soha vissza nem tekint; én meg gyenge nyelvtudásommal ritkán zavarom meg, legfelebb a tárgyak neveit kérdezem, mire bátran felel ugyan, de vissza nem néz, se lovait nem pihenteti. Az út rendes, jól csinált; falukat nem látok, csak egyes házakat, melyek külseje szegényes. Annál gyakrabban tűnnek elő nagy kősziklák, melyek magánosan hevernek, mintha

valami óriási erő el-el potyogtatta volna. Bolygó sziklára (saxa erratica) gondol az is, a ki nem foglalatoskodik a geológiával; de magamféle embernek a tájék olyannak látszik, mintha még készülöben volna, mert a hegység nincs még elválasztva a síkságtól. Ím e gyönyörű rozsföld közepén ott dagad fel egy hegydarab, egy kőszirt; a szántóföld tulajdonosa nem bírja összeaprítani, kénytelen ott hagyni a hol van, s megkerüli ekéjével.

Egy kert felé hajt be a kocsis; látom, urasági udvar az, mert a kertben úri lak mutatkozik, melynek ablakjai be vannak csukva; nyilván nincsenek hon lakóji. Ha jól emlékszem, báró Pahlen udvarában van a postaállomás. Kocsim megáll; a németül beszélő postatiszt nevemet kérdi; azonnal futnak a lovakért; egy pillanatban be vannak fogva, mehetek.

Mégis fizetnem kell, egyetmást tudni is óhajtók. Vidéken egy-egy versztért és lótól $2\frac{1}{3}$ kopekát, tehát két lótól 5 kopekát fizetek. A városokban valamivel több jár. Vaittól Kiszáig $26\frac{1}{2}$ verszt (vagy $3\frac{1}{2}$ német mélyföld) lévén, $132\frac{1}{2}$ kopekát, azaz 1 rubelt $32\frac{1}{2}$ kopekát fizetek, mi 5 frank 30 centimes, vagy 2 forint 15 krajczár. Ez tehát igen olcsó utazás. Azonban hogy az ember postán utazhassék, az orosz hatóságtól úgynevezett pod rodsna engedélyt kell magának szereznie: nekem ugyan az nincsen, mert különben voltam ajánlva. A postát és a szükséges postatisztet vagy haszonbérlet az illető földesurak tartják, kiknek a vele

járó terhét és hasznát nem ismerem, mert nem gondolnám, hogy a lovakért beszédett pénz a kiadásokat fedezhetné. A mely utasnak nincs kocsija, az kétkerekű kocsikát talál a postaállomásokon, melyekért egy-egy kopeka jár versztenként. A kocsisnak is ad az utas néhány kopekát.

Oroszországban a rézpénz is olyan sokféle, mint nálunk még nem régiben volt, midőn 15 krajczáros darab három váltó krajczárt s 30 krajczáros hatot ért vala. Eleinte hát nehezen igazodik el az idegen a különböző nagyságu rézpénzekben. A postások, a mit a rubelekből rézpénzben kiadnak, tiszta fehér papirba takartan adják át az utasnak, én tehát nem is igen olvasgattam utána, mi által hamarabb megtanulhattam volna az illető darabok értékét. Azomban föltetszék, hogy néha sokat, p. egy tiz kopekás darabot adván a kocsisnak, az úgy fogadá el, de szó nélkül, mintha keveselné; más-szor meg az öt kopekás darabbal nagyon meg vala elégedve. Utóbb megértém a különbséget. A tiz kopekás darabok most két kopekát érnek, tehát olyan leszállításon mentek által, mint nálunk a régi 15 és 30 krajczáros darabok.

A lelkiösmeretesség, pontosság mindenből kitetszik; a postatisztek nyájasok, miveltek. Egyik állomáson menet a postás néhány kopekával többet számíta be a kelletinél, bár nem többet, mint írott jegyzékem mutatta. Visszamenet Revalba ugyan arra az állomásra érvén, a postás visszaadá a fölö-

sen fizetettet, minthogy nem menvén be a helységbe, egy verszttel rövidebb vala útam.

Kiszáig és onnan Musztlanömig a vidék mintha erdősebbé válnék. A fák fenyvek, nyirek. Helységeket itt sem látok, csak széllyel szórt tanyákat. De a félt nyomorúság se tűnik szemembe. Tehervivő egy lovas kis szekerekkel nagyon sűrűn találkozom; a ló rendszeren erős, jól van tartva, szerzáma ép, hajtója nem rongyos. Mind nyájasan köszöntenek; az én kocsisom alig néz rájuk, az egyre fütyül, azaz biztatja futó lovait.

Most élvezém háborítlanul a nyári éjet, mely alig is vala észrevehető. A leáldozó nap hosszúra nyúló árnyékai, mintha oda volnának szögezve, annyira nem látszanak változni; holdvilág is lévén, az éjtszaka csupa világosság; gyenge szemem is folyvást tud olvasni. Tizenegy óra tájban setétebbnek találám; éjfélkor világosabbnak látszék, hasonlóképp éjfél után egy órakor mintha jobban homályosodnék; de két óra tájban nyilván ébred már az új nap. A gyönyörű eszt mondára emlékezém, melyet legelőször a finn Ahlqvist könyvében az újabb eszt irodalomról*) olvastam volt; most is nálam vala a könyv. Az eszt iváni éjet legjobban tüntetvén elő, ide irom a mesét:

Kojt és Ämarik (reggeli hajnal és esti hajnal).

Hajdan egy anyának két lánya vala, Videvik és Ämarik (esti pir és esti hajnal), mindenike

*) Viron nykyisemmästä Kirjallisuudesta. Helsingissä 1855.

csinos, szép és okos, úgy külseje mind erkölcese szerint, a mint az ének is mondja:

Képe fejér, arcza piros,
Szeme fénylő mint a bogár.

Nap hunytával az öregebbik leány a szántásról hazatére két ökrével, s mint gondos emberhez illik, a folyó szélére vezeté őket innia. De mint-hogy a csinosság a lányok legelső törvénye s az okosak gyakran a tükörbe néznek, az okos Videviknek is az vala szere szokása. Ott hagyá az ökröt ökörnek, a folyó szélére lépe, s szive megörüle. A Hold, ki a teremtőnek meghagyása és rendelete szerint, a pihenésre aláment nap helyett a földet világitani tartozik, elfeledé tisztét, s mint nyíl, úgy ereszkedék lopva szerelemből a földre a folyó fenekére, s száj szájhoz, ajak ajakhoz tapada. Egy csókkal menyasszonyának jegyzé el Videviket, s az alatt elfeledé minden, de minden gondját. De ládd, irtózatossötétség borúla a földre, míg Videvik mellett késett.

S akkor egy nagy szerencsétlenség történt. Az erdő ragadozó vadja, a farkas, kinek az alatt szabadjára áll vala minden, mert hogy senki sem látta, Videviknek egyik ökrét elszakítá, a mely az erdőbe legelni ment volt, s zsákmányává tevé. Bár eleget kiáltoza a csengő csalogány, s bár ki is hangzék az erdőből a sötétségen által zengő szava: Laisk tüdruk, laisk tüdruk, ööpik! kiriküüt, vaule vaule, too piüts, too piüts! tsäh, tsäh

tsäh! *) De Videvik nem hallá a fülemile kiáltásait; ő mindenről elfeledett, a mi nem szerelem. Mert a szerelem vak, siket és nem tud emlékezni; neki az öt érzékből csak az érzés marad meg.

Midőn végre a szerelem feledtségéből fölocsúdott Videvik, meglátá a farkas gonosz tettét, s oly nagyon síra, hogy szeme könyeiből egész tó támadt. Az ártatlan könyek nem is maradának észrevétlenül vagy elrejtve az Öreg atya előtt. Leszálla aranyos egéből a földre, megbüntetni a gonosz tettet, s gondviselés alá helyezni a parancs ellen cselekvőket. Avval bünteté meg a gonosz farkast, hogy az ökör mellé igába fogá örök időkig vizet hordani, a Gönczöl csillag vasbotjának fenyítése alatt. A Hold pedig feleségül vevé Videviket. Mai napig ott fénylik ennek szép orczája a Hold mellett, s le-letekint a víz tükrebe, a melyben csók által izelte meg először vőlegényének szerelmét.

Azután mondá az Öreg atya: Hogy ilyen gondatlanság ne essék többé a világosság dolgában, s hogy a sötétség uralkodásra ne kapjon, igazgatókat rendelek nektek, a kiknek parancsa szerint járjon el kiki a maga tisztében. A Hold és Videvik felváltva gondoskodjanak az éjnek világosságáról. Kojt és Ämarik (reggeli hajnal, esti hajnal), a ti rendeléstök és gondotok alá a nap világosságát

---

*) Szép utánozása a fülemile csattogásának. Az eszt szók azt teszik: Lusta lány, lusta lány, az éj hosszu! a tarka ökröt barázdába, barázdába; hozz ostort, hozz ostort! csäh, csäh, csäh!

bízom az ég alatt; járjatok el becsületesen eme hivatalban. Neked, Ämarik lányom, az áldozó napra legyen gondod; oltsd el minden estvel a tűz-szikkra-
kat mind, hogy kár ne történjék, s vezesd alá a napot a teremtőjéhez. Te meg, Kojt fiam, minden új nappal megint új világot gyűjts, hogy senkinek ne fogyatkozzék a világosság!

A napnak e két szolgálója becsületesen viselé hivatalát, úgy hogy egy nap se fogyott el a fény az ég alatt. Most a rövid nyári éjek közeledének, a mikor Kojt és Ämarik egyik a másiknak száját és kezét érintheti, a mikor az egész világ örvend, a madarak az erdőben, kiki maga nyelvén, zengő dalokat énekelnek, s a mikor a virágok virágzanak és szépen nőnek. Ekkor az Öreg atya leszálla aranyos székéből a földre, a Lijon *) örömnépe tartására. Úgy találá, hogy a gondviselés és igazgató-
tás rendén van, s nagyon megörüle teremtményein. Monda tehát Kojtnak és Ämariknek: Meg vagyok elégedve gondviselésekkel is, s tartós boldogságot kívánok nektek; legyetek tehát nő és férj! De mint egy szájjal úgy felelének mindketten: Atyám! ne kísérts minket, meg vagyunk elégedve állapotunkkal; vőlegény és menyasszony akarunk ma-

---

*) „Lijon a földön való isten, ki a mennydörgéssel együtt jár.“ Lásd Mythische und Magische Lieder der Ehsten, gesammelt und herausgegeben von Dr. Kreutzwald und H. Neus. (A 10. lapján.) Egyebütt másod rendü isten, mintegy közvetítő. U. o. 14. l.

radni, mert mint olyanok találtuk meg a boldogságot, mely mindég új és mindég ifjú!

Az Öreg atya meghagyá őket akaratjok szerint, s visszamene aranyos egébe.“

E mese valóban szép, és oly igaz, oly embe-
rileg gyöngéd érzelmű, hogy becsületére válik a
népnek, mely azt költötte. Fählmann (1799—
1850), ki a Dorpati egyetemen 1842-ben az eszt
nyelv „lectorává“ lett, közlé azt először németül
ifjusága emlékezetéből, s az hamar ismeretessé lón
az európai irodalomban. De szépsége miatt sokan
nem az eszt nép szellemének, hanem Fählmann köl-
tőnek akarták tulajdonítani, mig Lagus nevű mér-
nök 1854-ben egy eszt paraszttól eszt nyelven
hallotta és jegyezte föl, mi aztán minden kétségnek
véget vetett.

Magam tapasztalám most, hogy itt az esti hajnal
kezet nyujt a reggeli hajnalnak.

A Musztlanöm postaállomás a Harria és Järvi
kerületek határán van; a következő két hajtás
Weissensteinig (esztül Pajde lin = Pajd város,
mert a Pajd nevű folyócska mellett van) és Marien
Magdalenenig (Maria Magdalena) a Järvi kerületben
vannak. Ez utolsó közön éjféltájban menék el.
Egy nagyszerű úri birtok (Tolly-é) tűnék szemembe.
Előbb gyönyörű nyírfa-sorok közt, azután egy
terjedelmes kert és tetszetős gazdasági és lakó-
épületek mellett és újra nyírfa-sorok közt halada
el utam. A nyírfák itt, de kivált Finnországban,
nem oly törpék, milyek látásához nálunk az ember

hozzá szokott, hanem szép magas fák, hogy inkább jegenye fákhöz hasonlítanak. — Weissenstein városkát nem érem, mert a postaállomás Ani-külben (Lúdfalva) van, egy fogadó, vagy inkább koresma, esztül körts, mellett, mint másutt is rendszeren. De azért az utas mindent és nagy tisztaságot talál, akár enni, akár hálni kívánna.

A Vägeva posta a Viro kerület nyugatdéli csúcsában lévén, közel a határhoz, mely az Eszt herczegséget a Liv herczegségtől elválasztja, nem sokára ezen herczegség Dorpati kerületébe juték. Kuurisztban reggelizvén, a postás többi közt azt beszéllé, hogy itt a rozsok tegnap virágoztak; az idő kedvező lévén, a virágzás tökéletes vala. Kérdésemre, vajjon egy napon virágzik-e itt a rozs? azt felelé, hogy igen, ha kedvez az idő, s hogy az ilyen egy napos virágzást legjobbnak tartják. Tehát itt, a Dorpati kerület éjszak-nyugati részén, 1869-ben a rozs hatod hó vagy junius 28-kán, az orosz naptár szerint 16-kán virágzék.

E kerület a Livherczegség legnagyobb tavai között, a Pejpusz és Virts-tó (Virtsjärv) *) közt van. A Virts-tóból az Ema (anya) folyó, esztül Ema-jögi, németül Em-bach, vagy Em-beck, a Pejpuszba folyik, elég nagy folyó, hogy gőzhajók járhasanak rajta. Dünaborgból Pszkovig (Pleszkov) vasúton menve, Pszkóvból kocsin, azután a Pszkovi és Pejpusz

---

*) A térképen Wirtz-jerv-See. De järv szó esztül tavat jelent, tehát a név Virts-tó.

tavon gőzhajón mehetni Dorpatba. A Pejpusz tónak kisebbik vagy déli része t. i. Pszkovi tónak nevezetik. A Pejpusz tóból a Narva, vagy Narova folyó a Finn tengeröbölbe szakad. A Narva pedig és a Pejpusztó egész Esztherczegséget és a Liv herczegség egy részét Oroszországtól választják el.

A Dorpati kerület parti része, északtól fogva Pszkovig az eszt mondáknak legtermékenyebb fészke legújabb időkben is; vagy talán helyesebben mondva, ezen a területen maradtak meg a régi mondák töredékei, a melyekről más helyen lesz szó. A német hódításnak is ez áll a legtovább ellene, az Emafolyó melletti erősség ótalmazván mind az eszteket, mind a velök szövetkezett oroszokat.

A Mojszamaa posta-állomástól fogva mindinkább egy nagyobb városnak közelléte mutatkozik. Délután 2 órakor Dorpatba hajték be.

Dorpat, esztül Tarto, vagy Tartu lin (Tarto vára) 1030 tájban Juri Jaroszlav által alapították, azért hitták oroszul Jurjevnek, vagy Jurjevgorodnak = György városának; Lett Henrik „castrum Tarbatum“-nak nevezi „ad flumen, quod dicitur Mater aquarum“, mi az Ema, vagy anya-folyó. Ez úgy folyik, hogy a város legnagyobb része jobb partjára esik, melynek emelkedett helye dóm-nak nevezetik. A város tehát az Ema folyó felé lejt. Ámbár az oroszok építették volt, az mégsem vala hatalmukban a németek hódításakor; mert általában az orosz, jelesen a Polotszki és Novgorodi fejedel-

mek hatása a Dűna alsó mentiben és a Pejpusz nyugati partjain igen csekély és mindenkor múlt vala, mert a keresztyénséget sem terjeszték azokon. Jurjev, vagy Dorpat 1224-ben kerűle a német lovagok hatalmába; Herman pűspök a székét is azon évben tevė ide, a kis hegyen, mely erűsség vala, pűspöki egyházat, a hires Sz. Dénes egyházat, s közel hozzá magának várat építvėn. Azért hijják ma is ezen emelkedett részť dűmnak, mint Revalban az egész várhegy dűmnak neveztetik. Az egyház egykét év alatt épűlt fel, s a Livtartomány büszkeségei közzé tartozott vala. A várost 1267-ben rövid időre megint az oroszok foglalák el, de visszavevė a német rend. Ebből a régi viszonyból származtatá IV. (vagy mint czár II.) Iván Vasziljevics azon jogot, melyet az állítólag 1503 ółta nem fizetett adó miatt 1554-ben megűjita, s 1558-ban Dorpat elfoglalásával erűvényesíte is (lásd a 47. 48. lapot). Báthori István lengyel király, mint tudjuk, 1582-ben visszaserzė az oroszoktól. A nagy-szerű főegyház 1596-ben leége, jeles romjai ma is mutatják a régi épűlet dicsűségét. Most a Livtartománnyal egyűtt a lengyel koronát uralá Dorpat, míg a svéd uralkodás alá kerűlt, mi 1617-ben a Stolbovai békekötés által történt. S Gusztáv Adolf Dorpatban 1630-ban gymnasiumot, 1632-ben pedig egyetemet alapíta, Nürnbergből költ alapító levele szerint, egy fokuvá tevėn azt az Upszalai egyetemmel. Az 1656-ki orosz háború által megzavart egyetemet XI. Károly újíta meg 1690-ben; de a kigyűladť nagy éjszaki háború elején 1699-ben

Pernóba meneküle; 1710-ben pedig teljesen feloszlék. Nagy Péter Dorpatot első ízben 1704-ben foglalá el, s megerősíté kiváltságait is (lásd a 100. lapot); de 1707-ben újra megostromolván azt, majd nem tövig lerontatá, s elhurczoltatá a lakosokat, kik csak 1718-ban térhetének vissza. Lassan kezdé újra épülni a város; de a régi kőházak helyett fa házak támadának; s ime 1775. június 25-kén tűzvész annyira elemészté, hogy a lakosoknak kedvök is veszett újra építgetni. De II. Katalin czárnő mindenképen bátoritá őket, 100,000 rubelt előlegezván kamat nélkül, s az Emafolyón kőhidat építvén; azt is rendelé, hogy a belvárosban nem szabad faházat építeni. Hupel szerint a tűz előtt 1774-ben a városnak 3300 lakosa vala, kik 1) németek valának, vagy tulajdonképi polgárok, állván a tanácsból és a két czimborából; a nagyhoz a kereskedők, serfőzők és aranymivesek, a kicsinyhez, vagy a Sz. Antal czimborájához, a mesteremberek tartozván; a nőtelenek mind a fekete fejek társaságába tartóztak. 2) Oroszok, kik nem lehettek polgárokká, s kik saját birójok alatt állván a helytartó alá valának rendelve; keresetjök az orosz árukkal kereskedés vagy kertészség lévén. Mai napig jeles kertészek az oroszok Finnországban is. 3) Esztek, kik szabadok, de a városnak némi szolgálattal tartóztak vala. Dorpat is hajdan hanzsai város lévén, szerkezeté a Riga szerkezetéhez hasonlított.

I. Sándor czár 1802-ben újra felállitá az egyetemét, mit már I. Pál czár szándékozott volt tenni.

Nagyszerű épület támada az egyetem számára; az egyetemi könyvtárnak fent a dómon a főegyház romjainak egy részében, melyet a végett kiépítettek volt, szerének alkalmas és regényes helyet; a csillagvizsgálót pedig a püspöki vár helyére állíták; Mädler volt híres csillagásza ismeretes név Európában.

Dorpat mai külseje új várost mutat, e tekintetben nem hasonlít se Rigához se Revalhoz. Az elővárosokban a faházak többnyire földszintiek, szép kertekbe rejtezők; a belvárosban kőházak vannak, melyek közt is sok földszinti van. Az egyetemi épület és a városháza a jelesebb épületek. A város közepén egy sétatér van, melyben Barclay de Tolly mellszobra díszlik, ki 1788-tól fogva minden, de kivált a nagy orosz-francia háborúban kitüntette magát.

Az utolsó népszámlálás szerint a városnak jelen lakossága 21,035 lelket teszen, a kik, nemzetiségök szerint, 9,800 eszt, 9000 német, 1800 orosz, 160 lett s 348 más nyelvűek. Az esztek tehát most a többséget teszik. Azért az utczákon majdnem egyedül eszt nyelven hall az idegen beszélni, mert a németek mind úgy tudnak esztül, mint például a szepesi német városkákban a polgárok mind tudnak tótul.

Délután tehát hajték be a városba, mely ünnepies színt mutat vala. Igen sok házról lobogók lengenek, az utczákban nagyobb csoportokban mozog

a nép, mert holnap nagy ünnepe kezdődik. A London című fogadóban szűk helyet találván, s levervén az úti port Hurt gymnasiumi tanár lakását keresém fel, a kitől a szükséges utasítást kaphattam. Wiedemann, a Pétervári tudományos akadémia tagja, s abban az eszt nyelv tudományos képviselője, nekem kiváltképen Hurtot ajánlotta volt, ki született eszt létire a nyelvet tudományosan érti, s egymaga megérdemli, úgymond Wiedemann levele, hogy az eszt nyelv iránt érdekelt utazó Dorpatot ne mellőzze.

Hurtot hon találám, de a min méltán sajnálkozom vala, tőle azt is hallám egyúttal, hogy Wiedemann tegnapi utazott el Dorpatból. Tehát ha én egy nappal előbb érkezem ide, vagy ő még egy napig mulat itt, szerencsésen találkozunk; pedig én Pestről indulván őt Pétervározt reménylettem találni, valamint ő innen elindulván, engem Pesten akart meglátogatni.

De az eszt nép ünnepe háttérbe szorít minden egyebet. S Hurt, ki egy szőke fiatal és tüzes eszt tanár, készséggel közlé a szükséges tudni valót s az ünnepnek előrajzát.

Dorpatban 1865 kilenczedhava 27-kén (az orosz naptár szerint) az eszt dalárda engedélyezést nyervén az orosz kormánytól, első gondja vala egyesíteni az óhajtásokat, melyeket a szabadság ötvenedik év fordulójának közeledő napja mindenfelől támaszt vala. Méltóan kellene megünnepelni azt a napot; de hogyan? Bizonyosan minden egy-

házi községben meg fogják ülni: ámde némileg országos ünnep kellene. Az eszt nép üljön-e ilyen ünnepet? nemde visszariasztó gondolat ez? Hátha rendetlenség támadván az egybegyültek közt, az szerencsétlenséget okozna, mennyit vesztené a szabadság ünneplése! Vagy ha nem sikerülne az ünnep, s a szegény eszt nép nevetséget vallana, milyen szégyent háritának reá azok, kik nem jó akaróji a népnek! Az eszt dalárda a Vanemuine-társaság nevét viseli; Vanemuine (finn: Väinämöinen), a régi nemzeti hit szerint az ének istene; a Vanemuine-társaság tehát leghelyesebben énekes ünnepet javasol. Továbbá az országos ünnep helye csak Dorpat lehet, mely az ősrégi eszt dalnak városa, s valamint általában a Balti tartománybeli, úgy különösen az eszt értelmiségnek is nevelője. — Ez meglévén határozva, a Vanemuine-társaság elnöke Jannsen János Vilmos, az eszt hirlap- és népies irodalomnak fő-főembere a Posti mees (Postás) nevű hirlapjával nemcsak a gondolatot, hanem az ünnepre elfogadott énekeket is terjesztgeté. S ámbár az ünnep előtt csak hat héttel kapták meg reá a kormányi engedelmet, s ámbár csak akkor leheté voltaképen az énekeket és kótákat nyomtatva kiosztani: mégis negyvennégy eszt és egy német énekes társaság jelentkezik, hogy készül. Az eszt egyházi községek nem állanak nagy helységekből mint nálunk, hanem inkább nagy kerületekből, s egy éhséges tél előzte volt meg a tavaszt. Mind a mellett se távolság se inség nem tartóztatá vissza a szükséges

tanulástól az eszt énekeseket, s azok ma (hatodhó 29/17-kén) délig mind eljöttek külön-külön lobogók alatt. Épen most jövének ki a Sz. Mária egyházból, a melyben 800 énekes legelőször éneklé együtt a betanult énekeket és dalokat, Säbelmann walki tanítóképezdei tanár igazgatása alatt, ki Kunnileid nevével mint eszt költő és zeneszerző nagy tiszteletben és szeretetben áll. Kezemben van a kótás és énekes könyv, melyet a Vanemuine-társaság ez ünnepre következő cím alatt adott ki: Az eszt nép ötvenedik évbéli örömnünnepének dalai és énekei.*) Az előszóban Jannsen a sietséggel mentegetvén a könyvet, ha hibák találtatnának benne, azt mondja: „Maradjanak emlékül ezen énekek is az eszt népnek mostani ünnepéről, hogy az utódok még sokáig lássák, a mit elődjeik az első örömnünnepen énekelének. Adja Isten, hogy szándékunk jól sikerüljön, s támasszon ez által bennünk jó reményt és kedves emlékezést. Dorpatban 1869. május havában.“

↑
Értesítve a készületekről és a holnapi ünnep rendjéről, szállásomra térék, mert az egész éjtszaka nem aludván, pihenésre vala szükségem.

Elég korán ébredék fel 30/18-kán. Az eszt nép multján és jelenjén mulatának gondolatjaim.

---

*) Eestirahva 50-aastase Juubelpido-laulud. Tarto Vanemuine-seltsist väljaantud. Tartus 1869.

Milyen volt állapotja a mult század végeig, s mivé vált 1869-ig!

Az orosz kormány indítványára készült az 1819 másodhavabeli törvény, mely a rabszolgaságot megszüntetvén, s a parasztnak személyes szabadságát elismervén, őt állami joggal ruházta fel, hanem egyszersmind azt a nagy hibát is elkövette, hogy külömbséget nem tevén az úri és paraszti birtok közt, az 1804-ki törvény által biztosított parasztsági birtokot is megszüntette, jogot tulajdonítván ezentúl a birtokosoknak, annyit foglalni el a parasztek által használt földekből, a mennyit akartak. Továbbá azt is kimondá az 1819-ki törvény, hogy valamennyi földbirtok az uraké lévén, a parasztek pedig szabadokká válván, ezek és amazok közt szabad szerződésnek van helye; nincs is arra szükség, hogy a törvény határozza meg a bérletet, a régi korlátozások épen a szolgáltatásnak lévén következései. A felszabadítás tehát valóban legnagyobb inségbe ejté a parasztekot, mert őket, kik kénytelenek valának bérbe venni földeket a birtokosoktól, ezek irányában semmi törvény nem ótalmazta többé. A félszeg szabadelvűség nagy előnyt lát vala ugyan abban, hogy a paraszt nem tartozik többel a birtokosnak, mint a mire szerződés által lekötelezte magát, s hogy a szerződés lejártával neki ép olyan szabadsága van a szerződést meg- vagy meg nem újítani, mint a földes úrnak: igazán pedig az 1819-ki felszabadítás úgy, a mint történt, a tehetetlen parasztekot védelem

nélkül a birtokosnak önkénye alá veté. A félszegség oly kézzel foghatóvá, s a parasztlak insége oly nagygyá lett, hogy akarva nem akarva a bérlet rendezéséről kelle gondoskodni. A Liv-herczegségben az 1849-ki törvény (az úgynevezett 77. pont), a földesurak visszafoglalásait korlátozván, a bérletet nem munkával hanem pénzzel rendelé fizetni; továbbá meghatározá, hogy hat évnél rövidebb időre nem szabad kötni bérleti szerződést, ellenben azt 50 évre is ki lehet terjeszteni; hogy ha a bérlő parasztlak a bérleti összeg fölemelése miatt hagyja oda földjét, a birtokos tartozik neki minden javítását megtéríteni; végre egy parasztlak-bank állittaték fel, mely a parasztlak számára a tulajdonjog megszerzését könnyítse, a vétel árát hatvanad részét előlegezván, úgy hogy huszad része felmondhatlanul a vett parasztlak-birtokon maradjon, s csak 18-ad része készpénzzel fizettessék ki a vevő parasztlak által. Az 1865-ki törvény új megszorításokat rendelé a birtokosokra nézve, jelesen, hogy a bérleti szerződés megújítása előtt a régi bérlőt az új föltételekről tudósítani kell, s ha ezeket nem fogadhatja el, neki, mikor elköltözik, a birtokos köteles a régi és új bérlet különbségét kártalanítás fejében kifizetni, még pedig háromszorosan, ha 6—12 évig volt a bérletben, s kétszeresen, ha 13—24 évig volt abban. Eladáskor a bérlőnek van előjoga a vételre. Végre az 1865-ki törvény megengedé a földesúrnak, hogy béreseinek javára, kik pénzbeli és termésbéli fizetésen kívül földet is szeretnek

használat alá venni, a paraszt-földek mintegy hatod-részét szakíthassa ki, a melyet quotának neveznek. Az 1868-ki törvénynél fogva azon év negyedhavától kezdve a munkabeli bérletek általában megszűnnek, s csak pénzbeli bérletek lehetségesek még. — Az Eszt herczegségben is ugyan az alatt hasonló törvények hozatának.

Mennyi lehet a parasztok által mivelte föld a Livherczegségben? Valahol találtam, hogy az összes liv föld 3.512,129 „loofstellen“, vagy is 1.149,601 orosz desszatine, vagy 1.093,751 hectare. Egy „loofstelle“ tehát mintegy 1100 □ ölünk, vagy egy kis magyar holdunk. S annak a $3\frac{1}{2}$ millió hold földnek 69.24 százaléka paraszt birtok volna. Láttuk a 65. lapon, hogy a svéd törvény tallér-mérték szerint becsülte volt a földet. Azt találom, hogy egy tallér föld 5 porosz hold; egy desszatine pedig 4,27 porosz hold, vagy 3 lóf: egy tallér föld tehát mintegy $3\frac{1}{2}$ lóf. A bérlet magasságáról azt találom, hogy az utolsó öt év alatt a tallérföld bére 3 rubel 97 kopekáról 6 rubel 62 kopekára szállott fel; ha földesúri birtok tallér-földjeért 6 rubelt adnak, paraszt-birtok tallér-földjéért 10 rubelt is adnak évi bérlet fejében.

Szerencsés véletlen a dorpati újság (Neue Dörpt'sche Zeitung) 1869 márczius vagy harmadhava 16/4-kei lapját ejté kezembe, a mely a Livherczegségben addiglan történt parasztföldi megváltásokat hivatalosan közli. Tanuság kedvéért ide

írom, elhagyván a törtszámokat. Ennél fogva el voltak adva összesen

		a dorpatói kerületben
14,687	tallér-föld	1.938,651 rubelért,
60	" "	az árnak bejelentése nélkül;
		a rigai kerületben
4,499	tallér-föld	669,583 rubelért,
410	" "	az árnak bejelentése nélkül;
		a wolmari kerületben
24,401	tallér-föld	3.979,282 rubelért,
733	" "	az árnak bejelentése nélkül;
		a wendeni kerületben
6,349	tallér-föld	875,506 rubelért,
58	" "	az árnak bejelentése nélkül;
		a walki kerületben
7,353	tallér-föld	1.223,634 rubelért,
261	" "	az árnak bejelentése nélkül;
		a verói kerületben
8,037	tallér-föld	1.007,825 rubelért;
10	" "	az árnak bejelentése nélkül;
		a pernai kerületben
10,277	tallér-föld	1.677,323 rubelért,
		a fellini kerületben *)
17,216	tallér-föld	3.700,452 rubelért,
609	" "	az árnak bejelentése nélkül.

---

*) Más kerületi felosztás ez, mint a 36. 37. lapon láttunk.

Összesen tehát 94,973 tallér-föld; miből 92,822 tallér-föld 15.072,236 rubelért s 2150 tallér-föld az árnak bejelentése nélkül van már parasztok által megvéve. Ezen összeg az eladható parasztbirtok 24.⁵⁴ százalékát teszi, a városi, előfiségi és hitbizományos birtokokon kívül, a melyek eladását a törvény nem engedi meg. A hivatalos kimutatás még az eszt és lett kerületeket is külön-külön adván össze, így: a dorpatiban 20.⁶¹, veroiban 16.⁶⁵, pernóiban 57.¹⁵, felliniben 41.⁴, összesen az esztek 28.¹⁰ százalékát; — a rigaiban 10.⁹, wolmariban 56.⁷⁰, wendeniben 9.²⁸, walkiban 15.¹⁵, összesen a lettek 21 százalékát vették már meg a megváltható földnek. A Livherczegség esztjei tehát nyolcz százalékkal több földet vettek már, mint a lettek. Az Esztherczegségben történt eddigi megváltásokról nem kaptam hivatalos kimutatást. Lehet, hogy ott lassabban halad a tulajdonjog megszerzése, de ott is halad bizonyosan.

Örvendetes a következő két adat is. A liv paraszti községek vagyona 1849-ben 199,583 rubelt tett vala, 1867-ben már 997,928 rubelt; tehát fejenkint 75 kopekáról 3 rubel 40 kopekára szaporodott. — A paraszt egyházi községek iskoláji 1851-ben 639 valának, 1866-ban pedig 844. Ezekon kívül vannak helységbeli iskolák is, a melyek állása csekélyebb. Egy 1867-ki összeírás szerint a Livherczegségben 780 protestans lettre és esztre jut egy-egy iskola, — minek jelentősége akkor tűnik csak ki, ha tudjuk, hogy Szászországban 605, Poroszország-

ban 682 lélekre jut egy-egy iskola, de már Austriában (a magyar korona országain kívül is) csak 1200 lélekre, Belgiumban 828-ra és Németalföldön 945-re jut egy iskola*). — Föllehet tenni, hogy az Esztherczességben is mind a két tekintetben hasonló javulás és haladás történik.

Ha elgondoljuk, hogy milyen volt a liv és eszt parasztnak sorsa a mult század végéig, sőt 1804-ig, s milyen súlyos állapotba esett az 1819-ki egyoldalú felszabadítás által; ha hozzá gondoljuk, hogy milyen haladást tett a liv és eszt paraszt 1849 óta: a tisztelet érzésének kell bennünk támadni iparkodása iránt; de nem vonhatjuk meg helyeslésünket a nép vezetőjítől sem, a kiket Szamarin szid és rágalmaz. Jobb lett volna ugyan, ha az 1819-ki felszabadítás a parasztokat nem eresztette volna szabad versenyre a birtokosokkal: de a személyes rabság megszüntetése azért örökké emlékezetes, hisz a meghódítás óta (1220 óta) csak most ismerte el őket embereknek a törvény.

Junius hó 30/18-kán reggeli nyolcz órakor a Sz. Mária és Sz. János tornyaiban a harangok bejelenték az ünnepélyt, a harangozás után pedig mindegyik toronyban egy vidéki zenetársaság egy

---

*) A magyar korona országokban a népiskolai ügyet a statistika hitelesen csak most fogja megismertetni. De azokban, különösen Magyarországon, az iskolák száma kisebb lesz aránylag azért, mert nagyok a községek; tehát itt az iskolába járó gyermekek száma lesz a döntőbb.

chorált fuva. Ezután kiki a Vanemuine-társaság házához siet, a honnan a menet ki fog indulni. A házak föl vannak lobogózva; a dorpatiak szives kivánsággal vagy személyesen kísérik eszt vendégeiket. Az idő is kedvező, a mely különben esős vala. A Vanemuine-házban rendezik és számozzák a dalárdákat; az énekesek és zenészek egy csinos jegyet kapnak, mely veres-zöld-fejér (liv színű) alapon lévő lyra a liv-, eszt- és a dorpat-városi címerekkel *), felül a nap és 1819, alul 1869. Vannak még veres-kéksárgás-fejér (dorpati) színű, veres-fejér-fekete (dorpati paraszt) színű szalagok, s viola-zöld-fejér (eszt) színű meg veres-zöld-fejér (liv) színű rózsák a különböző rendezők számára. Majd minden énekes társaságnak van zászlója, csak öt kisebbnek nincsen, ezeket a 37 zászlósok alá rendelik; három zenetársaság is van.

Kilencz órakor megint megszólalnak a harangok, s a menet indul; elől két marsal, utánok a lelkészek papi díszruhájikban; két marsal s az orosz-birodalmi, a liv- és eszt-tartománybeli és a dorpati zászlók; megint két marsal s az ünnepély választmánya; ismét két marsal meg a vendégek, t. i. a városi tanács és idegenek; újra két marsal, a dorpati dalárda zászlójával, s a 37 vidéki társaság

---

*) A Liv herczegségi czimer kardot tartó ezüst grif; az Eszt herczegségi czimer három egymás feletti oroslán; a dorpati czimer két tornyos egyház, felül korona, a korona alatt keresztbe tett kulcs és kard.

zászlóikkal; a zene-társaságok a dorpati eszteké, a Raugo egyházközségbeli Fierenhofé (eszt nevét nem tudom), s a Falkenaué (esztül Kärknamois). A zászlókon a helységek és az egyházi községek nevei ragyognak; a Torma helységén az eszt mondai hős, Kalev, is fénylik; a Raugo helység zászlóján e felirat tűnik föl: Kes kibedat kannatab, se magusat maitseb = a ki keserűt tűr, az édeset ér.

A menet a Sz. Máriaegyház előtt megállván fuvó szerek kíséretével „Hálát mondjatok, Istennek“ énekelé, azután az ünnepély helyére vonúla. Szebb és alkalmasb helyet a szabad ég alatti isteni tiszteletre alig lehetne találni. A dómhegyen megható nagyságban állanak fenn a főegyház romjai, melyek még bolthajtási részeket is hordoznak; alatta egy fa-koszorúta gyepes völgy vagy inkább széles alju völgy-katlan. Ennek déli oldalán veres fenyűk árnyékában a vendégek számára van hely, közel hozzá a papi szó-szék és oltár; a katlan előrészén az isteni tiszteletnél az éneket vezető éneklők és zenélők sorakoznak; félkörben a dalárdák, melyek zászlaji az isteni tisztelet kezdetével lebocsátkoznak; a völgy téres oldalait alulról föl felé a sokaság foglalja el, mely a méltóságos romokat is ellepte. „Sind, vägev Jumal, kiidame“ = Téged, hatalmas Isten, dicsérünk, énekkel kezdődék az isteni tisztelet. Meghatóbb éneket ennél sehol és soha nem hallottam; ehhez képest a nagyszerű komoly opera is csak komédia.

Tisztelendő Willigerode, dorpati lelkész, hosszabb beszédben az ünnepély nagy jelentőségét fejtegeté, s egy rövid ének után imádkozék; az imádságot az egész roppant közönség térdelve mondá el. Most következék a liturgia, milyen nálunk a protestánsoknál egészen szokatlan. Az ének után Knüppfer, Sz. Máriai lelkész Esztországból lépe föl a papi szószékre, s Pál apostol (a korinth. másod. lev. 16, 13. 14.) e rövid szavait olvasván fel: „Vigyázzatok, álljatok meg a hitben; úgy cselekedjetek mint férfiak, legyetek erősek; minden dolgaitok atyafiui szeretettel történjenek“, olyan beszédet monda, mely látám, a hallgatóság szívére hatott. Egy úttal, mint a hozzáértők mondák nekem, a legszebb eszt nyelven szónokolt, egyik eszt hallgatója így fejezvé ki meglepedését: Abban nem volt egy szál pelyra, mind csupa tiszta szem.

A reá következő ének után a pétervári eszt lelkész Laaland az 1819-ki törvénynek nagy jelentőségét fejtegeté. A fellini lelkész Hörschermann s a raugoi lelkész Hollmann az isteni tisztelet liturgiai részét végezték. Az egész ünnepély délutáni két óráig tartá.

Először hallván eszt szónoklásokat igen keveset értheték; az énekeket nagy részvéttel kísérhetém, szemem tudósabb lévén a nyelvben mint fülem. Átengedtem tehát magamat a jelenet benyomásának, mely mindenkire nézve megható vala. Miólta ezen nép meg van hódítva, most hetedfél század óta először tart népünnepet, először érzi

magát népnek; az ünnepély helye is a multat és a jelent ábrázolja. A felséges romok a hódítás korából a hódítottak áldozatait, szolgaságát s a hódítók szellemét mutatják, mely karddal hirdette volt a keresztyénséget. S a romok alatt és körül a tenger nép buzgó örömmel énekel, ajtatoskodik; nem egy elnyomott és boszút lihegő, de a jelent hálával fogadó, s a jövőt iparral biztosító nép. Hosszú kabátos, többnyire szőke hajú, és kék szemű férfiak, ifjak, öregek; eleven színekbe öltözött kedves külsejű, egészségtől ragyogó eszt asszonyok és leányok mind örülnek, hálálkodnak az Istennek. Gyönyörű hangokat hallék az énekekben, azt mondtam volna, hogy e népnek hangja az éneklésre van teremtve, valamint nyelve nagyon is alkalmas arra, sokkal alkalmasabb a finnél és magyarnál; ezeknek a hosszú szók tetemes akadályokat okozván. Az egész isteni tisztelet a menettel együtt öt órát tartta, s én a nagy gyülekezésben a buzgóságnak és tartós figyelemnek legkisebb lankadását sem vehetém észre. Világos vala az újra meg újra elevenedő kívánság, hallani az egymást felváltó szólókat; mintha ez a nép a maga nyelvén mondott beszédeket nem győzne hallgatni. Mert az egész hosszú isteni tisztelet, valamint az utána következő valamennyi ünnepies találkozásban egyedül eszt nyelven folyának az énekek és beszédek. Azt a lankadni nem tudó figyelmét a népnek utóbb egy német társaságban hozván fel, mindnyájan azt mondák, hogy német ember nem bír annyi prédikációt és beszédet

egymásután végig hallgatni mint az eszt, ki már a nyelvében is nagyon gyönyörködik, s igen beszédes.

Az isteni tisztelet után a menet a Vanemuine-társaság házához tére vissza, a honnan rövid idő múlva, az úgynevezett Ressource-kertbe vonúla, hol egyházas hangverseny tartaték. Az énekesek és zenélők egy félkörű nyílt színpadra lépének, mely előtt a hallgatóság foglalt helyet. A hangversenyt is tisztelendő Willigerode, mint a vezérlő bizottság elnöke, nyitá meg, egy rövid üdvözlettel a zsoltárok énekesét, és Luthert mint énekszerzőt emelvén ki; utána Hörschelmann mulattató előadással — mert most a víg szónak is helye vala — Gerhard Pál német egyházi ének-szerzőt, kit az esztek olyan jól ismernek mint a németek, Brenner Fridriket, a dorpai német egyházas énekköltőt és Säbelmannt, az eszt énekköltőt rajzolván. A hangverseny Brennernek három choralját, különböző szerzőktől hat motettót, s végre Beethovennek egy énekét (az egek az úrnak dicsőségét hirdetik) adá elő, a hallgatóság nagy részvételével, sokszor tapsaival is kísérve.

A következő napon délután ugyan abban a kertben világi énekek hangversenye vala, de nem oly kedvező időben mint tegnap; eső esett. Azonban Jannsen, a népszerű író s az egész ünnep fő indítója, lépe fel, s vidító előadással biztatá az egybegyülteket. Jannsen közép nagyságu, zömök, erős ember, kinek képét nyájas szeretet, nem sötét szen-

vedély jellemzi. Azt hiszem, hogy Jannsen személyisége is jó hatással lehet az eszt népre, mely általában jó vezetők alatt áll. Utána Hörschelmann igen szerencsésen élteté Jannsent. A szólók közt még Hurt említendő, ki hármat kívána az eszteknek: általános miveltséget, melyet iskolák, újságok, jó könyvek és olvasó körök által kell terjeszteni; azt, hogy a ki a paraszt sorsból kiemelkedik, ne kövesse a régi rosz szokást, mely szerint az eszt nemzetiségéből is ki szokott vetkőzni; végre, hogy az eszt nép számára ne csak elemi népiskolák, hanem felsőbb tanintézetek is támadjanak. A hangverseny, mely így alkalmoszerű beszédekkel meg volt szakítva, derülten folya végig, jóllehet néha az eső kellemetlenné is vált.

A hangversenyből a menet a „Handwerkerverein“ házához vonúla s onnan a Vanemuine kertjébe, a hol az ünnepély ebédje, a rosz idő ellenére, a fák és esernyők alatt, víg vala, fűszerezve pohárköszöntések által a császárra, császári örökösre, a tartományok világi és egyházi batóságaira.

A harmadik napon délelőtt a Ressource-kertben, délután pedig a Vanemuine kertben valóságos verseny-éneklés vala. Az éneklést itt is zene és táviratok szakaszták félbe, melyeket Rigából a főkormányzó Albedinszky, a liv lovagság képviselője, s a rigai dalárda, Revalból pedig a dóm-iskola jubileumát ülő társaság küldének, ez utóbbi azt is je-

lentvén, hogy egy eszt földmivelő iskola alapítására az egybegyűlt vendégek 3000 rubelt írtak alá. Meg lehet tehát itt említenem, hogy a tegnapi hangversenyen is ugyan arra az iskolára valaki 200 rubelt adott volt.

A mostani hangverseny jutalmakért folya. Az első jutalmat a revali eszt énektársaság (mert ott német társaság is van), a másodikat a talkhofi (kursi-kihelkondi), a harmadikat a dorpati szentmáriai társaság nyerték el.

A hol csak lehetett, a nép közzé vegyültem, annak magaviseletét, módját vizsgálgatván; mert alig képzelhető, hogy másutt és más alkalommal annyi népet és annyiféle helyről együtt találhasson az utazó. Csak az Oeszeli szigetéből nincs senki jelen, azonkívül az esztségi legnagyobb része van képviselve. A nép testére nézve a középszerűségénél magasabb, sőt igen szálas legényeket is találék köztök. A szőke szín és kék szem legáltalánosabb. Ruhája inkább németes, mint oroszos. Magaviselete komoly, mint általában minden népé; de könnyű nevetésre bírni. Komolyságával némileg ellentétben áll a sebes beszéd; azomban a miveltek, az úgynevezett tanultak vagy tudósok még sebesebben beszélnek, még szónoklásban is. Az arcok is inkább német parasztoakra, kivált hegyi lakosokra emlékeztetik a nézőt. A nőnem a dorpati vidéken, még inkább Fellinben, csinos, az eleven színeket szerető.

A Vanemuine-kertben a verseny-éneklés alkalmával egy darabig magam sétálgatván, a terjedelmes kert fájiban és bokraiban gyönyörködém. Jávor-, jegenye-, vad gesztenye-fák oly magasra nőttek, mint a közönséges, a veres és a czembra-fenyvek. De alma-, körte-, szilva-fákat is nagy mennyiségben találék köztök; azok is nagyok, igen magosak. Gyümölcsök azonban apró, hogy milyen lesz, ha megérik, nem tudom; ha nem sokat ér is, a gyümölcsfák annál szebbek. A bokrok leginkább biszke- és tengeri szőlő-bokrok; meg vannak rakva szép nagy bogyókkal. Az éjszaki vidékek, ha jó almát, körtvét, szilvát nem is, annál több és jobb bogyót teremnek. Az eprek már érnek, nagy mennyiségben lehet látni mindenütt; a biszke, tengeri szőlő is sok van, s színökről igen jóknak lehet gondolni.

Az alatt az éneklők és hallgatók gyülekezé- nek, s a tarka sokaság a fák alatt és a sétányokon hullámszékek föl s alá. Ott találkozám véletlen Fromm-al is, a kit Rigában nem láthattam, s a ki onnan ide jött az ünnepélyre. Sokféléről beszélgeténk egymással, de leginkább a körülöttünk mozgó népről, melyből hamar egy nagy csapat gyürüdzék össze körülöttünk. „Meggondolván, úgymond Fromm többi közt, hogy öt hétnél alig jutott több idő a készülésre; hogy sok énekes 10 versztnyinél nagyobb távolságban lakik egymástól, úgy hogy nem sokszor és csak nagy nélkülözéssel és fáradsággal gyűlhetek össze az éneklésre: könybe lábada sze-

mem, mikor a próbát meghallottam; nem is képzelhettem volna, hogy mire képesek a mi eszteink!“ Igen megfogható öröm nyilatkozék Frommból, midőn elbeszélé, hogy a nem kedvező körülmények ellenére az eszt gyermekek mint szeretnek tanulni. Sok vidéken csak a szülék, különösen az anyák tanítják olvasásra gyermekeiket, a járó kelő tanító arra ügyelvén föl, a mint sorban meglátogatja a széllyel lakókat, hogy helyesen történjék a tanítás. Azután a gyermek legfőlebb két évig jár iskolába, írni és egyebet tanulni. Néhol egy hétre való eleseget viszen magával tarisznyában, a szomszéd parasztknál hálván. A mult szűk években, a midőn némely parasztnál alig volt meg a bétevő falat, sok földesúr „küldé a tarisznyába“ az iskolába járók számára; — mert újabb időben általános az igyekezet, tanítani és emelni a parasztságot.

Fromm azután a bennünket kíváncsian néző esztekhöz fordúla. A kiket névszerint ösmert, azokat állapotjokról kérdezgeté; a kiket nem ismer vala, azoktól meg lakásukat tudakolá. Hozzám intézvén e kérdést esztül, hogy értem-e a beszélőket, azt felelhetém, hogy értem már egy keveset (ma moistan jo nattukene). Megmondván a hallgatóknak, hová való vagyok, egy igen eleven szemü legénytől kérdé Fromm, ha emlékezik-e még az iskolából, mi az „Ungri maa“ (Magyarország) és hol van az? De a legény ügyesen tére ki a kérdésnek, „nagyon keveset jártam iskolába“ felelvén. Mindnyájan, a hátulabb állók is, reám me-

resztvén szemeiket, azt gondolám, helyén van itt kis eszt tudományomat megmutatni. „Ma olen tulnud vaatama Eestimaa rahvast, ja mind väga rõõmustab, et olen tulnud seia, kui se juubelipido piakse.“ (Én látogatni jöttem az eszt népet, s nagyon örvendek azon, hogy épen akkor találtam ide jönni, midőn e jubileum tartatik.) Ez nekik nagyon megtetszék, s most még többet is szerettek volna hallani tőlem, de tudván, hogy bele sülök, szivesen odább állék, midőn a közfigyelem más felé fordult.

Az esztet makacsnak mondják a németek, s hogy nem olyan ragaszkodó, mint az orosz. Egyébiránt nagyon hűséges; s hogy az eszt cselédeket szeretik, mert nagyon megbízhatók, magam is tapasztalám, vagy inkább hallám azoktól, a kikkel megösmerködtem. Azt a távolságot, melyben nem rég még állott volt a németség és esztség egymástól, az új kor haladása sem enyészthette még el; a társadalmi előítéleteket nem lehet oly hamar kiírtani, mint új törvényeket teremteni. Az esztség legelőször gyűlvén össze nagy számmal, a dorpati polgárság némi aggodalommal ajánlkozott volt eszt vendégeinek befogadására. Nem egy szorongó kebelből fakada ki a kérdés: hogy fogja magát viselni a kuule? *) Azomban a kuule-nak gúnyolt

---

*) A kuule szó annyit teszen, mint hallj; a hányszor mí ezt a szót: hallja kend!-et halljuk a vásáron s a közbeszédben, ugyan annyiszor lehet itt az esztek közt a kuule szót hallani. Megszólítás tehát a kuule szó; s onnan van, hogy a

eszt mindenütt és mindenkor az egész ünnepély alatt úgy viselé magát, hogy a megrögzött előítéletnek is meg kelle győződnie, hogy külömb ember a kuule, mintsem gondolta volt. Rendetlenködés miatt az őrség egy udvari tanácsos-félét volt kénytelen elutasítani a mulató helyről, de rendetlenkedő eszt ellen sehol sem vala panasz.

Pedig csakugyan nem régen még szinte nem-embernek tartották volt az esztet. Eszt nyelvű czimmel irt levelet visszautasíta a posta, — ilyet nem tartozik elfogadni, úgy gondolá akkor az illető postatiszt! Az eszt parasztoknak neveik sem voltak a keresztneveken kívül. Az utolsó népszámláláskor a kormány meghagyván, hogy minden háznépet vezetéknevével kell beírni, nagy baj támada a miatt. A szegény esztek nem tudják vala, mi vezetéknevök van, s hol vegyenek. S akadának haszontalan emberek (úgy beszéllek nekem hitelesen), a kik mindenféle csúf német nevet költöttek rájuk, s azokkal irták be. Hiteles ténynek hallám azt, hogy az összeírók egy esztnek

---

németek gúnyból kuule-nak nevezik az esztet. Az adoma azt is beszél, hogy egy külföldit azzal játszottak ki, mondván neki, hogy minden esztnek csak egy neve van, s az kuule! Akárkit szólít meg e szóval, az meg fog állani, s a megszólítóra nézni. Az idegen úgy tett, s csakugyan meggyőződött, hogy valamennyi esztnek kuule neve van. — Hasonlóképen a lettet klausz-nak gúnyolják, mert a lett nyelvben a klausz szó teszen annyit, mint halljad.

vezeték nevét kérdezték, s az úgy felelvén: en moista = nem tudom, azt Moista-nak írták be. Ezen körülménynek, hogy az esztek vezeték-neveivel mit sem gondoltak volt, kell tulajdonítani, hogy a nem-paraszt eszt nemzetbelieknek is német neveik vannak.

Dorpat városának polgármestere Kuppfer ural az ünnepélyen megösmérvén annál szivesebben látogatám meg, mert tőle a városbeli jobbágyokról tudósítást reménytettem kapni, tudván, hogy Riga, Dorpat, Reval stb. városok nagy földesurak voltak, s azok máig is. Kuppfer úr nagy előzékenységgel fogada, s a beszélgetés csakhamar oda fordult, a hová kívántam; élénk eszü neje is nemcsak részvevő hallgató, de szóló is vala. A fiatal asszony, úgy látám, mankón jár.

A paraszt földeket 1819 előtt nem volt szabad másnak használnia mint eszteknek, vagy lettnek — úgy értesíte Kuppfer úr. Habár tehát városi német ember talán többet bírt volna is kiteremteni („heraus-schlagen“) a parasztbirtokból, mely néhol nagy terjedelmű vala, törvény szerint nem vala szabad azt mivelés alá vennie. Az 1819-ki törvény megszüntette azt a korlátot; egyúttal némileg szabályozá a földesúri tartozásokat („Gehorsamtaxe“), a melyeket eleinte részint készpénzben, részint munkával lehetete leróni. Addig a földesurak birtokaikat föl-méretni tartoztak volt, s utóbb a haszonbérleti szerződések állának be, melyek pénzben határozzák meg a fizetéseket. Dorpat város volt jobbágyaival

6—8 évre köti a haszonbérleti szerződéseket; tudjuk másunnan is, hogy a városnak nem szabad parasztbirtokait eladni. A város azon van most, hogy megszüntesse a falukat, mit itt a törvény „Schnurländereien“-nak nevez, s hogy azokat külön telkekre bontsa fel, „streugelegt werden“, minélfogva minden telkes gazda egész telkét külön kapja ki egy darabban, legfőlebb kettőben. A bérletek növekednek, mert javúl az állapot, mit úgy a polgármester úr, mint neje csak természetesnek találják.

Arra a kérdésre, hogy mennyit teszen körülbelől a haszonbér? azt a választ vevém: A haszonbér, a föld minősége szerint, különbözik; általában egy loofstelle-től, melyben valamivel többet vetnek ki egy német scheffel-nél*), Dorpatban 5—6 rubelt fizetnek évenként. A Kúrhercegségben, úgymond Kuppfer úr, a hol sokáig hivataloskodott, a korona birtokain egy loofstelle-től 4 rubelt fizet a paraszt, a magánbirtokosok pedig 6—8 rubelt kapnak. A különbség onnan van, hogy a korona birtokainak haszonbérelőji katonaszállítókat stb. tesznek, tehát nem szabadon rendelkeznek idejökkel.

A földbirtok immár szabad; a volt jobbágy nemcsak paraszti, hanem nemesi és városi földeket is vehet örökbe; hasonlóképen a városi polgár is mindenféle földet vehet és bírhat.

---

*) Lásd a 139. lapot.

Kupffer úr azután a falusi községekről kezdte beszélni. A politikai község nem azonos az egyházi községgel, a mennyiben ez utóbbi több politikai községet foglalhat magában*). A politikai községek rendezése legújabb törvény által 1866, febr. 19-kén hozatott be. Alapjok vagy határaik a jószágok (melyek, úgy hiszem, a régi adományozások által meghatározott jószág-testek), melyek igazgatása az előtt a földes úri hatóságot gyakorolta volt, s a melyeknek most is némi rendőri jogaik és kötelességeik vannak (Gutspolizei). Bírót és véneket a község tagjai választanak; s az így választott előljárárság szabadon intézködik a községi ügyekben és kezeli a községi vagyont. Azomban a jószág-igazgatásnak némi felügyeleti joga maradt meg a községi határozatokra, a mennyiben ezek a korona érdekeit illetik, vagy egyébként ártalmasok lehetnek; a mikor is a jószág-igazgatás jelentést teszen azokról. A szökevényeket és kóborlókat is letartóztatja ugyan a községi előljárárság, de a jószág-igazgatásnak adja által továbbintézkedés végett. — Szamarin, többször említett könyvében, nem helyesli a Balti tartományok községi rendjét, mivelhogy az a parasztokat nem

---

*) Az egyházi község fogalma nem volt azonos a politikaival azelőtt sem, midőn, úgy szólván, egyedül evangélikus egyházi községek voltak csak. A tömeges térítések által, a melyekről a következő szakaszban lesz szó, orthodox vagy görög hitű egyházi községek is támadván, az egyházi község fogalma egészen elvált a helybeli vagy politikai községtől.

menti föl tökéletesen és teljesen a volt földesurak befolyásától. Kuppfer úr másképen itél; ő a természetes aristokráciának, a földesúrnak, papnak, orvosnak stb-nek befolyását igen is pontosan szeretne volna szabályozni, de korántsem kirekeszteni, mert, úgymond, tartani lehet attól, hogy a községek elharácsolják a községi vagyont, mely leginkább a községi magtár és kis tőkepénzek gondos kezelése által tartatik meg és szaporittatik.

Nekem pedig itt is eszembe juta, hogy mindenütt és mindenkor a felforgatás szelleme a teljes emancipatiót prédikálja, a mely által a társadalmi osztályoknak nem háborítlan összeműködhetését, hanem egymással szembe állítását érti, s törekszik valósítani. Én tehát inkább Kuppfer úr véleményében vagyok, mintsem Szamarinéban, a ki a lengyel állapotokat a Balti tartományokba is által szeretné vinni. Nagyon helytelen, s maga magát felfaló politika az, a mely a természetes aristokrátiát kénytelen agyonverni, hogy győzhessen!

Visszatérvén a városi esztekre, azok számát az utolsó összeírás 9800-nak találta. De valósággal nagyobb is lehet, úgy hallom; mert minden eszt, ki annyira mennyire tud németül, németnek íratá be magát. Ezt nagyon könnyű megérteni; hasonlót tapasztaltunk mi nálunk is, hogy magyarnak íratá be magát, a ki nem is tud vala magyarul. De más jelenséget itt csakis a társadalmi megrögzött előítéletekből lehet megfejtteni, azt t. i., hogy volnának még emberek, nemcsak falusi birtokosok,

hanem városiak is, a kik eszt emberrel azért nem beszélnek németül, hanem csak esztül, mert ez által is kitünik, hogy az eszt nem olyan ember mint ők. Az egész német társadalomnak nincs hőbb óhajtása annál, hogy az eszt mentől hamarabb megnémetesedjék: a megrögzött előítélet mégis kifog az okosabb és messzelátóbb önzésen.

Habár a dorpati lakosság legnagyobb része eszt, még sincs a városi esztségnek elemi iskolája. Mintha egészen rendes dolognak néznék, hogy városi eszt gyermek csak németül tanuljon. Kuppfer úr sem találja szükségesnek az eszt elemi iskolát. Most tehát már épen nem csudálkozhatom azon, hogy a rigai tiszteletes úr szinte nem birta kérdésemet felfogni, hogy Rigában van-e eszt elemi iskola?

Azomban a tapasztalás bebizonyítja, hogy a városi esztség, ha tud is németül, azért mégis esztnek marad; s úgy vevém észre a társalgásból, mintha lassankint az a meggyőződés is gyökerezni kezdene, hogy az eszt elemi iskola a német tanulást nem fogja hátráltatni; sőt ha ezt tenné is, de a tartományi érdeknek okvetetlenül csak használni fogna, mely érdekhez itt hozzá van növe a németség. Úgy rémlik már némely ember előtt, mintha városban is helye lehetne eszt iskolának.

Az eszt egyház szép és nagy épület, mely a vidéki esztségnek is szolgál. Mondják, 5000

ember fér el benne; mégis már szűk, s egy másik eszt egyház építésére gondolnak, s kezdenek reá pénzt gyűjteni; a városi község is melegen pártolja az ügyet. Mert bár mi nagy volt is a társadalmi és jogi. különbség a német és eszt között, a hitvallásra nézve mégis egyek voltak. De az újabb időben ez iránt szakadás állott be, melyről bővebben fogunk szólni, mert abban igen sok tanúság rejlik a jelenre és a jövőre nézve.

V.

V a l l á s.

(A nép vallásos buzgósága. A Nystädti békekötés a Balti tartományokban vallási jogegyenlőséget alapít. Az orosz birodalomban az orthodox egyház uralkodó; a többiek csak tűröttek. Nagy Péter magát az orthodox egyház fejévé teszi. A Balti tartományokban a vallási jogegyenlőség enyészik. Orosz hierarchia hozatik be. Az 1845—46-ki térítések. A kitértek visszakiváncokznak. Gróf Bobrinszky körútja és jelentése. Plátón érsek körútja. Némi engedély. Walter, Döbner, Plátón hivatalkából elmozdítottak.)

Hupel 1775 tájban azt írja: húsz eszt közül alig tudja egy is, hogy keresztyén (l. a 65. lapot). Azólta nagy változás történt ebben a tekintetben is az eszt népnél.

Az eszt tudós társaság könyvtárában meglévő nyomtatványoknak 1864-ben kiadott jegyzéke, *) nem tudom, teljes-e az újabb korra nézve: de azt bizonyosan hitelesen mutatja, hogy eszt nyelven miféle könyveket adnak ki leginkább. E jegyzékből látom, hogy a dorpati eszt nyelv-járáson 1816-ban

---

*) Chronologisches Verzeichniss aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften. Zusammengestellt von And. Joh. Schwabe. Dorpat. Druck von E. J. Karow, Universitätsbuchhändler. 1867.

is megjelent énekes és imádságos könyv *) 1848-ban, 1853-ban, 1856-ban, 1859-ben, 1865-ben adott ki; a könyv mintegy 750 lapnyi.

Egy más énekes és imádságos könyv a dorpatyi nyelvjáráson, mely újnak neveztetik, s 470 lapnyi, 1842-ben és 1864-ben jelent meg **). Az új testamentom pedig ezen a nyelvjáráson Mitauban 1836-ban negyedszer, azonkívül Dorpatban 1839-ben és 1857-ben adatott ki.

Ámde a felhozott adatok megértésére tudni kell, hogy az egész esztség 6—700,000 lélekből áll csak, s ennek jóval kisebbik, talán csak egy hatodrésze, mintegy 17 egyházi községben, él a dorpatyi nyelvjárással. Az említett két énekes könyv és az új testamentom (s ezeken kívül más ajtatos könyvek is) alig 125,000 lélek számára adattak ki; s mégis 1840 óta az egyik énekes könyvnek öt, a másíknak két kiadása jelent meg. A kinek módjában van, tegye meg az összehasonlítást a Tiszántúli reformatus püspökségnek az összes esztséget fölülmúló lélekszáma, és a dorpatyi nyelvjáráson kijött

---

*) Kezennél van az 1859-ki kiadás. Czime ez: Tarto maa keele käsiraamat = a Dorpatyi nyelvbeli kézi könyv. Tartalma következő: I. az olvastatni szokott evangeliumok és epistolák; Jézus Kr. élete, szenvedése, halála és feltámadása; a Sz. léleknek az apostolokra lejövetele; Jéruzsálem pusztulása (134 lap). II. Énekes könyv, melyben 444 ének van (422 lap). III. Imádságos könyv (101 lap). IV. Luther kis kátéja (24 lap).

***) Czime: Vastne Tarto maa keele laulu-raamat = új dorpatyi nyelvbeli énekes-könyv.

könyvek olvasóji, vagyis 125,000 lélek között, hogy hol kél el aránylag több ajtatos könyv?

Az esztség legeslegnagyobb része a revali nyelvjárással él. Annak közönséges énekes és imádságos könyve is körülbelől 750 lapnyi *), s azon jegyzék szerint 1830-ban, 1832-ben, 1834-ben, 1835-ben, 1840-ben stb. jelent meg, tehát még sűrűbben, mint a dorpati, mi csak természetes. Ott is egy új-nak nevezett másik énekes-könyv is van, 518 lapnyi. Egyéb ajtatos könyvek is nagyobb számmal jelennek meg a revali nyelvjáráson, például a Jumala töetunnistused (isten igazságának tanúságai), melynek három vastag (652, 866, 836 lapnyi) kötete van, s mely 1854—1862-ig megjelent. A nevezett könyvek lapszámait azért tettem ki, mert abból látja az olvasó, hogy ama könyvek kiadása nem eshetik meg tetemes költség nélkül; s hogy mindegyik kiadásnak példányai bizonyosan számosak, mert különben bajos volna a költségeket fedezni.

Az eszt nép vallásos buzgósága tehát nemcsak abból tűnik ki, hogy szorgalmatosan megjelenik az isteni tiszteleten s áhitattal hallgatja a prédikációkat, hanem a megjelent könyvek minőségéből is, s általában tanulási vágyának szives kielégí-

---

*) Czíme: Eesti maa rahva kodo ja kiriko raamat, s következő részekből áll: I. Luther katejából (32 lap). II. Az evangeliumokból és epistolákból (186 lap). III. Énekes könyvből (464 lap). IV. Imádságos könyvből (92 lap).

téséből, mely pedig nála sokszor terhes áldozattal jár.

Dorpatban 21,035 lélekből 1800 az orosz vagyis a görög orthodox egyházhoz tartozik. Ennek nagy egyháza, papi lakja, s mindene megvan ott, a mi hozzá tartozik; az egész épületesoport új meszeléssel ragyog, jelétül annak, hogy vagy mind új, vagy nem rég újított meg. Mind a mellett más orosz egyházat is építenek vala, melynek téglafalai, bolthajtásai és hajma-alaku teteje megvannak már. Kérdésemre, hogy nem elég nagy-e amaz orosz egyház a híveknek? azt felelék nekem: ezt a kitérített volt luterános esztek számára építik, hogy hozzá édesgessék az orosz egyházhoz, a melyből vissza szeretnének jönni, ha lehetne. A beszélgetés tehát az 1845—1846-ki vallási mozgalomra tére, mely nevezetes a Balti tartományok újkori eseményei között, s azért figyelmünkre nagyon érdemes. Hisz ha valami kimutatja azon viszonynak kényességét, a melyben a tartományok a nagy Orosz birodalomhoz vannak, bizonyosan az egyházi és vallási ügy az; s ha valami komolyan inti a tartományok német lakosságát, hogy közeledjék az eszt és lett néphez, s ne engedje magától elidegeníteni azt, a vallási mozgalom intése legérthetőbb vala; végre ha valami kitüntetheti a lejtőt, melyre az orosz politika került, a melyen megállapodnia nehéz s hova tovább mind nehezebb lesz, az leginkább azon szerep, a melyre a vallási mozgalom alkalmá-

val, készakarva-e vagy akaratlan, vállalkozott, s melyről lemondania már is szinte lehetetlen.

A Nystädti békekötés 1721-ben (okt. 10.) a Balti tartományokat, jelesen az Eszt- és Liv-herczegségeket (a Kúr-herczegség akkor Kettler utódja Fridrik Vilmos herczeg, s ennek halála után özvegye Anna, Nagy Péter kis-huga uralkodása alatt még független állam vala) az Orosz birodalomhoz csatolta. A nevezett békekötés IX. czikke az áltengedett tartományok volt jogait és kormányzását örök időre biztosítja; X. czikke azok egyházi és vallási állapotját tartja fen, így szólván: „Az áltengedett tartományokban semmi lelkiösméreti kényszerítésnek helye ne legyen, hanem az evangélikus vallás, az egyházi és iskolai ügy, s a mi azokhoz tartozik, mind abban az állapotban maradjon és hagyassék meg, a melyben a svéd uralkodás idejében volt; úgy mindazonáltal, hogy ezentul azokban a görög vallást is szabadon lehesen követni és gyakorolni.“ *) A svéd uralkodás idejében az evangélikus egyház az Eszt- és Liv-fejedelemségekben (akkor ez vala czimök) kizáró

---

*) Art. 10. „Es soll auch in solchen cedirten Ländern kein Gewissenszwang eingeführt, sondern vielmehr die evangelische Religion, auch Kirchen- und Schulwesen und was dem anhängig ist, auf dem Fuss, wie es unter der letzten schwedischen Regierung gewesen, gelassen und beibehalten werden; jedoch dass in selbigen die griechische Religion hinfüro ebenfalls frei und ungehindert exercirt werden könne und möge.“ Europäische Chronik von 1492 bis Ende Apr. 1865. von Dr. F. W. Ghillany. 1865. I. Band 239.

joggal élt volt: a Nystädti békekötés azokba a görög egyházat is béereszté, tehát vallási jogegyenlőséget alapítá meg az evangelikus (luterános) és a görög (orthodox) egyházak közt. Mind a mellett így is roppant nagy különbség vala a Balti tartományok és a többi Orosz birodalom között. Mert azon viszonyos egyenlőség ellenére, hogy valamint a Pejpusz tavon túli birodalomban a legeslegnagyobb szám a görög orthodox egyházat, úgy a Pejpusz-tavon innen a Balti tartományokban viszontag a legeslegnagyobb szám az evangelikus egyházat teszi, a jogra nézve felette nagy különbség maradt fenn a Pejpusz-tavon innen és túl. Innen azon, a Balti tartományokban t. i. a Nystädti békekötésnek világos határozata szerint, vallási jogegyenlőség van a szemközt álló két egyház között: túl azon pedig, az orosz birodalom legnagyobb részében, a görög orthodox egyház uralkodó, s a többi keresztényen egyházak csak tűröttek. A Szvod (l. a 103. lapot) XI., XIV., XV. szerint a vegyes házasságokból születendő gyermekek mind az orthodox hitben nevelendők; a görög orthodox egyházból kilépni nem szabad, sőt kemény büntetés (rangvesztés, Sziberiába küldés, megvesszőzés) alatt tilos valakit reá beszélleni, hogy lépjen ki az orthodox egyházból, vagy megakadályozni, hogy abba belépjen; evangelikus lelkész, hivatal-vesztés alatt, nem fogadhat be egyházába orthodoxot, sem urvacsorához nem ereszthet; vegyes házasságot nem áldhat meg; se prédikációban se könyvben nem szabad

neki az orthodox egyházból való kitérésre ösztönöznie. Végre az Orosz birodalomban más keresztyén egyházakból csak az orthodox egyházba szabad ált menni. *) — Látjuk tehát, hogy az Orosz birodalom a vallás szabad gyakorlatára nézve ma is ott áll még, a hol nyugati Európa XIV. Lajos francia király és I. Leopold római császár és magyar király idejében vala; ebből is látjuk, hogy az Orosz birodalom törvényei annyira ellentétben vannak az európai szellemmel, mint a római pápa igényei.

Nagy Péter alatt az ellentét a Balti tartományok és a többi Orosz birodalom között nem vala érezhető. Mert Péter az új városát, Pétervárárt, és hajójait idegen, többnyire protestans országokból behítt mesteremberek által építtetvén, azoknak szabad vallást engedte, sőt, a hagyomány szerint, maga is néha eljárta a hollandiak egyházába, s énekele velök. Külömben is az orosz pátriárka Hilarionnak 1720-ban történt halála után, Péter 1721-ben megszünteté az orosz pátriárkaságot, s maga magát tevén az orosz egyház fejévé, a melynek ügyeit az általa kinevezett szent zsinat (Synodus) alá rendelte. Azólta az orosz czár az egyházi teljhatalmat is gyakorolván, semmi egyházi vagy papi túlkapás által nem zavartathatik meg, s ha akarja, tökéletesen biztosíthatja a nem-görög egyházbéli keresztyéneket a roppant számú orthodox egyház irányában. Ez a biztosítás azonban, legitt

*) Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands vom Jahre 1845 an. Von Dr. G. C. Adolf Harlesz. Zweite Aufl. Leipzig, 1869. A 31. stb. lapokon.

érezzük, csak addig tarthat, míg a czári teljhatalom az európai jogokat tisztelő kormány által kezelte-
tik, s befolyást nem enged oly közvéleménynek, a
mely jogokat tisztelni nem tanult még.

A Nystädti békekötés által az orosz egyház előtt is megnyitlak a Balti tartományok, ezekben tehát törvény szerint jogegyenlőségnek kell lenni az orosz orthodox és az evangélikus egyházak közt. S valóban 1747-ig úgy is volt. Addig az evangélikus lelkészek bátran megkeresztelték a görög szülék gyermekeit, a kik hozzájuk folya-
modtak; szabadon ki is térhettek vala az orthodox egyházból, a kiknek arra kedvök vala, s viszont.

De az eszt-herczegségi consistorium 1747-ben kétségeskedni kezdte, hogy mit keljen a görög egy-
házhoz tartozó szülék gyermekeivel tenni, s a miatt a birodalmi igazságügyi ministeriumhoz előterjesz-
tést küldte, mely viszontag az igazgató zsinathoz intézte egy kérdező irást. A szent zsinat császári ukazokra hivatkozván azt felelé, hogy evangélikus lelkésznek nem szabad orthodox szülék gyermekeit keresztelni, s hogy ilyenét esetet a zsinatnak kell fölterjeszteni. Az igazságügyi ministerium elfogadá a zsinat határozatát, s 1747 aug. 14. valamint utóbb 1755 sept. 12. költ rendeleteivel eltiltá az evange-
likus lelkészeket a görög szülék gyermekeinek ke-
resztelésétől. A consistorium alkalmazkodván a ren-
delethez nagy csorbát üte a Nystädti békekötés által felállított vallási jogegyenlőségen. — Ugyan-
azon bölcs consistorium 1793-ban nem tudja vala,

mit kelljen tartani a vegyes házasságból született gyermek kereszteléséről, ha valamelyik szülője evangélikus. Kérdést intéze tehát az iránt jun. 20-kán az akkori helytartótanácshoz, mely örömet megragadván az alkalmat, 1794 május 20-án hozzátartás végett hirül adá a consistoriumnak, hogy a szent zsinatnak 1721. aug. 21-kén kibocsátott rendeleténél fogva, az egyik (orthodox) fél által vegyessé lett házasságnak gyermekei mind az orthodox hitben keresztelendők és abban nevelendők. Így üttetek a második nagy csorba a vallási jog-egyenlőségen. Végre Miklós czár alatt az orosz birodalombeli protestans egyház számára egyházi coordinatio hirdetteték ki, a melybe az orthodox egyház kiváltságait biztosító törvények föl vannak véve. Ezen coordinatiót pedig 1832-ben a Balti tartományokba is bevivék, melyekben ezáltal az evangélikus egyház tűrötté, az orthodox pedig uralkodóvá lett, a Nystädti békekötés és a tartományok elismert jogainak ellenére. *) Azonban az ottani orosz egyház hiveinek nagyon kis száma miatt nem vált az rögtön szembetünővé; 1832-ben még orosz püspök se lévén a Balti tartományokban, s az ottani oroszok a pleszkovi püspök alá tartozván. (A kevés számú katolikusok a mohilevi katolikus érsek kormányzása alatt állanak máig.)

---

*) A Balti tartományok evangélikus egyháza a Pétervári general-consistorium alatt áll, a mely a birodalombeli evangélikus egyháznak főigazgató széke.

Az evangélikus egyházban régebbi idő óta hernhutterek is terjeszkedtek volt. Eleinte az egyházi hatóságok nem szerették; de a hernhutterek Pétervárott keresének és találának ótalmat, s I. Sándor czár 1817-ben oklevéllel biztosítja őket. Midőn azután a főkörmányzó Paulucci kérdést tett az iránt, hogy hány hernhutter lehet az Eszt- és Liv-hercegségekben, azoknak pártfogója Pétervárott és a tartománybeli tizenkét diaconus megijedvén, hogy a nagy szám megütközést talál okozni, azt állíták, hogy csak a Németországból beköltözött testvérek tartoznak a testvéri községekhez, a belföldiek pedig, az esztek és lettek, kik a testvérek ajtatos gyülekezeteit látogatják, a luterános egyházhoz tartoznak. Pedig közölők sokan csatlakoztak volt hozzájuk, náluk több szellemi táplálékot találván, mint az egyházban. Hozzá járul vala még az akkori állapot is, melyben a luterános lelkészek a német uralkodó osztályhoz tartozván, gyakran urak, nem lelkészek gyanánt viselik vala magokat az eszt és lett hivek irányában; hisz egy rakás büntetést is az egyházak mellett a község szeme láttára szoktak végrehajtani, s az egyházi szószék a törvények és parancsok hirdetője is vala. Az 1834-diki livhercegségi egyházgyűlés a hernhutterek veszélyes hatásáról meggyőződévén, az evangélikus fő-consistorium egy miniszteri rendeletet eszközle ki 1834. apr. 14., mely a hernhutteri gyülekezeteiket az evangélikus lelkészek felügyelete alá helyezte. A hernhutterek tehát

most rendszeren a lelkeszékben ellenséget látnak vala. Ebből sok ízetlenség támadta; az evangélikus egyházba pedig egy széltbontó elem férközék az által. S mintha most az orthodox egyház figyelme is a Liv herczegsége fordult volna. Az igazgató zsinat ukaza, legfelsőbb meghagyás szerint, 1836. jun. 29. a pleszkovi eparchiának Rigában felállítandó vicariatusát indítványozá „kísérletképen“. Meghagyatik tehát a pleszkovi orosz püspöknek, hogy az új vicariusnak alkalmas helyiséget keresen Rigában, mire a liv polgári kormányzó Charlottenthal ajánlá, azt híresztelvén ki, hogy nem a luterános egyház ellen állittatik fel a vicariatus, hanem a rigai raszkol*) ellen; ez volna a császár gondolatja. Inirarch tehát 1836. nov. mint új orosz püspök vonúla be Rigába. Inirarch 1841-ben a podoliai püspökségre menvén, a csernigovi érsek Philaret lön utódja Rigában 1843-ban. Ezt 1849-ben Platon követé, ki alatt 1850-ben a Kúrherczegség is, mely addig még a poloczki eparchiához tartozott volt, a rigai vicariatussal egyesüle, mely most független liv püspökséggé vált. 1866-ban Platon érsekké lön, az Eszt herczegségi püspökség is alája kerülvén; a három Balti tartomány tehát most egy új orosz eparchiát képez. 1867-ben Platon Novo-Cserkaszkba tétetvén által, a volt revali püspök és rigai vicarius Benjamin lön utódja.

*) A raszkol az orthodox egyháztól eltérő véleményű görög keresztyén. A raszkolságot üldözi az orthodox egyház; Rigában pedig az már régen ótalmat keresett és talált volt (lásd a 29. lapot).

Meglévén az orosz hierarchia a Balti tartományokban, egyházi személyekről is kezdének gondoskodni. A végett Pleszkovban 1842-ben seminariumot állítanak fel, s abba sokféle jutalommal édesgetének eszt és lett tanítókat, s a kik az orosz egyházba térnének, azoknak egyházi méltóságokat is igérvén. Rigában 1850-ben állítanak ilyen seminariumot; ennek tanárai a legújabb, 1869-ben összedott, rendelet szerint az összes eszt és lett irodalom megvizsgálóji, censorai.

Hiveket az új egyházba végre az események hajtának, a melyeket ügyesen fel tudnak vala használni. 1841-ben különösen a lett parasztok közt mozgalom keletkezék, hogy seregestül Rigába tódultak; magokat az orosz papok által felíratni, az lévén a hír, hogy a felírottak valahol Déli-oroszországban jó földeket kapnak. Hit-változásról eleinte nem szólának nekik, kik néha evangélikus papjaikkal együtt készültek elköltözni, ha megkapják az ígért földeket. A hatóságok büntetéssel is meg akarván gátolni a Rigába való tódulást, éjjel lopódnak oda; de most már óhajtásaik teljesítését az orosz papok attól mondák függőnek, ha a császár hitére térnek. Minthogy a mozgalom és hiteges szálai Inirarch püspök kezébe gyűltek, azt a mozgalmat még nem helyeslő orosz kormány eltávolítá Rigából. A mozgalom lecsendesedék, de a parasztok fejében megmaradt a gyanú, hogy szerencséjüket a földes urak gátolták meg.

1842-ben a pétervári fő- vagy general-consistorium alelnöke, Pauffler *), Rigában a liv consistoriummal bizalmasan közlé, hogy ő felsége a császár fülébe sok panasz jutott az evangélikus lelkészek ellen. A lelkészek anyagi állapotja túlságig jó volna, s ők kevesebbet gondolnának a hívek épülésével, mintsem magok mulatságával; némelyek közölök botrányos életűek is; az egyházi községek igen nagyok stb. Mind erről tenni kellene, különben orosz papokat küldenek a községekbe. — Azon kérdésre azonban, ha vajjon Pauffler a vádakát hivatalosan is be fogja-e az illetők ellen adni? nemmel felele, csak meg akarja inteni a consistoriumot. — Az intés oda látszik vala mutatni, hogy baj fogja érni az evangélikus egyházat.

1844. és 1845-ben inséges évek valának. Már 1845. januariusában az élelem fogytán vala a parasztság; egy loof (mintegy bécsi mérő) rozs ára 6 ezüst rubelre szökkent föl, mi hallatlan ár a Liv herczegségben. S most ujra híre keletkezik a parasztság között, hogy a ki siet magát Dorpatban felíratni, az lélek-földet (henge maa) kap, s megszabadúl a földesúri tartozásoktól; még pedig a hazában fog kapni földet, de sietni kell, mert nem sokáig tart már a felírás ideje, elfogy a papir vagy a béráló olaj. De minthogy azokat, a kik magokat felíraták, nem mindjárt bérálták meg, sokan

---

*) Ez adatokat mind Harlesz „Geschichtsbilder“-eiből vettem. Lásd a 166. lap jegyzetét.

nem is tudják vala, hogy a „vene usk“-ra = orosz hitre is által kell térniök. E mozgalom szálait most Philaret püspök és Golovin kormányzó rángaták. Hogy könnyebben kitérhessen a nép, mozgó egyházakkal utazának a téritők. Azt szükségtelennek találá Philaret, hogy oktassák is az embereket, mert a görög egyháznak, úgymond, annyi szent és áldásos szertartásai vannak, hogy az oktatást egészen pótolják. Hires téritők valának többi közt Michajlov orosz, Ballohd lett és Prants János eszt ember.

Michajlov család miatt Sziberiába volt elitélve, de a sz. zsinat ügyésze Protaszov által megmenekülvén popává lön. Számára 1845 jul. 10-kén nyílt parancs adaték ki, hogy a helybeli hatóságok, tehát a földesúri tisztek, illő szállást engedjenek neki által, a hol a kitérni akarókat megbérmálhassa, s hogy jelen legyenek azon cselekvénynél. A rendelet kezében lévén körüljára Michajlov, azt követelvén a helybeli hatóságoktól, hogy bérmálásra állítsák eleibe a felírottakat. Titkon azonban mindenféle ígéreteket terjesztgete; a szegény nép azt hiszi vala, hogy a ki most nem iratja fel magát, az nemcsak hogy földet nem kap, hanem örökös szolgája is marad földes urának.

Ballohd nemcsak mint Michajlov segédje, de maga is legtevékenyebb vala a téritésben. Ő Rigában a hernhutteri gyülekezet vezetője lévén, midőn az evangélikus papság az ő működését nem tűrhette, Inirarch püspök ótalma alá vonúla, s egy

görög kápolnában tartá imádkozó gyűléseit. De 1845 elején kitérvén, nagy buzgósággal láta a térítésekhez, mindenütt szidván az evangélikus lelkészeket, s a nép kérdéseire, hogy mikor kapják meg a földeket, kitérőleg azt szokván felelni: nem tudom ugyan, mit fog a császár tenni, de azt tudom, hogy szereti, ha a nép az ő hitére tér. Ballohd egy maga 1845—1846-ig 7322 személyt térített ki.

Prants már az 1841-ki mozgalomban részes, a görög egyházba menekülván, sok esztet téríte ki, működése azonban nem volt akkora, mint a Ballohdé a lettek közt.

A rigai kormány rendeletei még jobban megtevésték a népet. Golovin 1845 jul. 21. azt hirdetteté ki a vendai kerületben, hogy az arató munkának sürgetőssége miatt a görög papság a beíratásokat september 1-sejéig elhalasztja, a rendőri tiszteket tehát oda utasítja, ne engedjék addig a parasztok eltávozását hazulról. Egyúttal azt is kihirdetteté, hogy miután tudtára esett, miszerint a parasztok tartozásainak elengedését reménylván azért tódulnak a görög egyházba, kötelességévé teszi az illető földesúri tisztségnek, *) hogy világosítsa fel a parasztokat, mert ők az álttérés által egyéb elengedést nem fognak nyerni annál, hogy a luterános lelkészeknek nem tartoznak többé fizetni. Egyéb-iránt figyelmezteti a parancs a földesurakat és

---

*) Megjegyzésre méltó ravaszság. A mit Golovinnak a térítőkkal kellett volna tétetni, azt a földesuraktól követelé.

luterános papokat, hogy a birodalmi törvéynél fogva senkit nem szabad terhes büntetés alatt visszatartóztatni az orthodox egyházba való áltéréstől. — De titokban mivel hitegethették a népet az orosz kémek, legvilágosabban nyilvánítja Golovinnak 1845 augusztus 16-án kibocsátott leírata, mely így szól: „Tudósításaim szerint néhol az a hír terjed a parasztok közt, hogy september 1-seje után mindnyájan kötelesek Rigába elmenni, ott magokat az orthodox egyházba beírandók. Nem vagyok ugyan meggyőződve, hogy igazán el van-e terjedve az a hír: mindazonáltal szükségesnek tartom, minden félreértés kikerülése végett, különösen arra figyelmeztetni az illetőket, hogy se september 1-je előtt se utána egy parasztnak sem szabad engedelem nélkül a jószágról azon ürügy alatt eltávozni, hogy magát az orthodox egyházba beírassa.“ — Tehát semmi szín alatt nem szabad senkit visszatartóztatni az áttéréstől: másfelől pedig a paraszt földesura engedelve nélkül nem hagyhatja el a jószágot a végett, hogy magát beírassa!

De az augusztus 21-kén kibocsátott rendelete Golovinnak a téritést igazán a kormány tettévé teszi. „Ezennel azt a rendeletet veszi uraságod, hogy a kerületének minden jószágán hirdesse ki, hogy minden parasztnak szabad áttérni, ha akar; de megkivántatik 1) hogy kiki azon időre, melyen távol lesz a jószágtól, igazoló levelet szerezzen magának földes urától; 2) hogy kiki a hozzá legközelebb eső orthodox egyházhoz forduljon, t. i. a

Rigához közel lakó parasztok a rigai, a Lemszal, Pernau és Wenden szomszédságából valók az ezen városok orthodox papjaihoz, így a dorpati, veroi és rappini parasztok emez egyházak egyik popájához, a kik pedig a marienburgi mozgó egyházhoz esnek közelebb, Marienburgba forduljanak. 3) Továbbá kötelességévé tétetik a földesúri tisztségnek, hogy a munkás nép csak egy tizedrészének adjanak egyszerre távozási engedélyt, s azután a visszatérők számához képest másoknak is. De a büntető törvény súlyát vonja magára, a ki az engedélyt megtagadja; sőt a büntetésen kívül még azt is fogja szenvedni, hogy engedelve nélkül távoznak el parasztjai. 4) Az orthodox egyházba való felíratás végetti eltávozást még attól sem szabad megtagadni, a ki büntett miatt vád alatt áll vagy akár fogságban is tartatik, mert azt őrizet mellett kell az orthodox paphoz elkísértetni.“

October 10-kén, tehát nagyon későn, azt hirdeté ki ugyan a kormány, hogy a császár nem parancsolja a parasztok álttérését, sőt Sziberiába küldéssel fenyegeték meg, a ki azt a hírt terjeszti: de a mozgalom és rendetlenség háborítlanul folya. Ezért a kormány az 1845 nov. 29-kén kibocsátott rendeletében tudósítást kére, vajjon a rendetlenségek nem az által támadnak-e, hogy a földesurak a kitérteket nyomják? — Jellemző az is, hogy minden kibocsátott rendeletet már egy-két héttel előbb tudták meg a korcsmákban és falvakon az orosz kémek által, mi a népet csak megerősíti vala azon

hitében, hogy a földesurak hatásának kell tulajdonítani, a mi a rendeletekben nem tetsző, különösen azt, hogy jutalom nem fog járni a kitérésért.

Miklós czár, ha egyenesen meg nem hagyta is a térítéseket, de nem is rosszallá. Mert 1846 mártiusában a livherczegségi tisztelgő küldöttséget elfogadván azt mondá a consistoriumi elnöknek, hogy az evangélikus lelkészek és herrnhutterek közti viszály egyik oka a népi zavarnak, hozzá tevén e szókat: „Én azon örülök, hogy a lettek a görög egyházba térnek; tulajdonítsák azt a lelkészeknek, kik között sok külföldi van, ki a nép nyelvét nem érti. Általában sokat okoskodnak és keveset tanítanak. Egyébiránt azért is áltérnek az emberek, mert a görög hit jó; a tömeg számára bizonyosan legjobb.“

A tömeges áltérések azomban leginkább a Livherczegségben történének, az Esztherczegségben ritkábban, a Kúrban épen nem. De amott a népnek egy nyolczad, sőt némelyek állítják, egy hatod része, számszerint 100,000—150,000, tért ki az evangélikus egyházból.

Azomban hamar kitünt, hogy a nép el vala ámitva. Elmaradván az anyagi jótétemények, s magokhoz térvén az elámitottak, a megbánás is nyomban bekövetkezék, néhol már 1847-ben. Valóságos fordulatot pedig az 1848-ki év okozta, melynek eseményei a czár gondolatjait másfelé irányozták, s az erőszakos térítéseket nem javasolták. Philaret helyett 1849-ben a volt kovnoi vikár, a simább

magaviseletü Plátón, lón rigai püspökké. Az előtt a ki magát felíratta volt, a felírási bizonyítványnál fogva köteles vala magát megbérmáltatni; a hatóságok hatalom-karral is kötelesek valának az ilyet a görög egyházba hajtani. Most 1848. május 4-kén egy kormányzói rendelet megengedé, hogy a ki felíratás után hat hónap lefolyása alatt nem akar kitérni, a felírási bizonyítványt maga megsemmisítheti. Azomban a kitérteket pénzbeli büntetéssel (1 rubel 50 kopeka) vagy 15—40 vessző-csapással még azután is az orosz szertartásokra hajták, különösen arra, hogy megkereszteltessék gyermekeiket.

A büntetések az ellenkezőt idézék elő, az emberek most mindent készek valának elszenvedni, csak visszatérhessenek az evangélikus egyházba. Ámde azt a birodalmi törvény nem engedi meg; evangélikus lelkésznek hivatal vesztés alatt nem szabad orthodoxot elfogadni. Utoljára a büntetésekbe is belefáradtak; 1854 óta nem alkalmazzák.

Miklós czár 1855 febr. 18-kán meghalván fija, II. Sándor czár, mint tudjuk, legjobb szándékkal kezde uralkodni; de azt is tudjuk, hogy a szerencsétlen lengyel támadás mennyire ártott mindenütt, a szenvedélyt és vakbuzgóságot költvén fel a nagy orosz népben. A Liv herczegségben azomban kivált az esztek nem hagyának föl a könyörgéssel, visszatérhetni az evangélikus egyházba. Hogy a czár biztos [tudomást nyerjen a valóságról, gróf Bobrinszkyt küldé ki a hely színére; s ez tizenegy napos körútjából 1864 apr. 18-kán jelentést ada

be a császárnak *), a melyből következőket jegyzek ki:

Bobrinszky csak a fellini és pernói kerületeket futotta át, minthogy kiváltképen ott nagy ellen-szenv mutatkozik az orthodox egyház szertartásai, a gyermek-keresztelés és az úrvacsora ellen, s legnagyobb is a buzgó óhajtás visszatérhetni a luterános hitre. „Más kerületekbe azért sem mentem, mert bizonyosan tudtam vala, hogy pusztá megjelenésem is már tüntetéseket fogna okozni a luterános egyház mellett.“ — A fellini kerületben hét, Dorpatban két, a pernói kerületben öt orosz papot kérdeze ki, hogy tudnak-e neki csak egy orthodox egyházi községet is megnevezni, melynek többsége nem kívánkozik vissza a régi egyházba? s mindnyájan azt felelék neki, hogy ilyen nincs. — A néptudulást meggátolandó meghagyá a helybeli hatóságoknak, hogy csak a kívánt számmal eresszék hozzá az embereket. Azokkal pedig az orosz pap és a helybeli bíró jelenlétében beszélt. „Azon szerencsétlen családok erkölcsi állapotja, melyek a luterános egyházból kitértek, s az orthodox hitet nem akarják, igen szánandó, mert vallás nélkül vannak.“ — „A parasztok elbocsátásával kijelentém nekik, hogy az orthodox egyházra nézve a fennálló törvények változhatatlanok, hogy az orthodoxok nem térhetnek vissza a luterános egyházba,

---

*) Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands stb. A 171. stb. lapj.

s hogy a vegyes házasságok gyermekeit okvetetlen az igazhitűségre kell megkeresztelni. Ezt mély fájdalommal de teljes alázatossággal fogadják. Térdeiken könyörgének nekem, hogy Felséged irgalmába való reményöket Felségednek adjam elő.“ — Gr. Bobrinszky azt mondja, hogy a tények összefoglalásából azon meggyőződést meríti, hogy a 140,000 orthodoxnak, a mennyit a hivatalos adatok a Liv hercegségben találnak, alig egy tizede igazán orthodox; a többi mind elfordul az igazhitű egyháztól, s a luterános egyház szertartásait és rendeleteit követi, a hogy lehet. „Felséges Úr, mint igazhitűnek és oroszoknak kínos volt saját szemmel látnom, a hivatalos csalásnak fölfedezése által mennyire alacsonyodott le az orosz igazhitűség. Nem a szegény emberek szívindító könyörgése, azon hitet vallhatni, a melyhez vonzódnak, hanem az tette reám azt a kínos benyomást, hogy a mindenki előtt ismeretes hivatalos csalás elválhatlanul Oroszország és az igazhitűség fogalmához van kötve.“

Gr. Bobrinszky egyedül orosz papokkal és orosz hitű parasztokkal értekezett volt, előadásához tehát legkisebb gyanú sem férhet. S ő a jelentéshez csatolt emlékiratban azt mondja, hogy a luterános hitben oktató parasztok közül, kik 1845-ben a görög egyházba tértek, egy sem tevő az vallásos meggyőződésből, hanem egyedül és csupán azért, hogy anyagi helyzetén javítson. 1845—64-ig a luterános papság és az összes luterános lakosság minden lehető kísérletet tett, egyházi állapotjának szellemi és anyagi előmozdí-

tására; s azon 19 év alatt minden lépés az általános nivelttségben és vagyonosodásban a luteránosság összes vallásos állapotjában viszhangra találta. Az iskolák nagy szerepet játszanak a liv parasztság életében, azokban tanulják meg az emberek az olvasást, írást és hitök tanait; s az egyházak távolsága miatt már szombaton összegyülekeznek imádságra és predikáció hallgatására, melyeket az iskola-tanító vagy más olvas fel. A luterános intézeteknek nagyon előhaladott volta mellett az igazhitű egyházéhoz képest, s azon lehetetlenség mellett, hogy az orosz papság a néphez közeledjen, végre az egyházak nagy távolsága mellett a községbeli lakosoktól, még az igazhitűség szertartásai és külső magaviselete is idegenek és ismeretlenek a megtértek előtt. Az orosz papok nyíltan bevallják, hogy ha szabad volna a visszatérés, nagyon kevesen maradnának meg az igazhitű egyházban. Minthogy pedig Bobrinszky alacsonyítónak találja az egyházra nézve, kényszerítő intézkedésekkel tartani meg azokat, a kik szívökben idegenek tőle: azt javasolja, hogy engedjék meg a visszatérés.

A császár mindjárt április 24-én tanácskozást tartta, a melyre Plátón is meg volt híva, ki óvást tévén, azt kíváná, hogy előbb ne történjék határozat, míg maga meg nem járandja egyházi ügyét. Plátón májustól fogva négy hónapot szána a körülutazásra, s úgy látszik, a császár megelégedék az eredménnyel, mert gyémánt-keresztel tiszteelte meg, a melyet Plátón a püspöki süvegen visel.

Gyakori folyamodás és sürgetés után végre 1865 május 14-kén egy császári rendelet közölte bizalmasan a liv consistoriummal, mely mind tartalmánál fogva, mind a közlés módja által nevezetes. Tartalmát illetőleg a birodalmi törvények, melyek az orthodox egyházból való kilépést egyáltalában tiltják, a Balti tartományokra nézve érvényben maradnak ezentúl is: de a vegyes házasságokból született gyermekek hitvallását a szülék szabadon határozhatják meg. Azelőtt t. i. a vegyes házasságnak az orosz pap általi megáldásakor, mely az érvényességre szükséges, a felek kiállított téritvény által leendő gyermekeik az orthodox hitben való nevelésére kötelezték vala magokat. A császári rendelet biztosítja az evangélikus lelkészeket, hogy felelősségre nem fogják őket vonni, ha a vegyes házasságok gyermekeit megkeresztelik. Arról azonban nincs bizonyosság, hogy az orthodox papok el vannak-e tiltva a téritvények követelésétől, sőt inkább, úgy látszik, hogy ilyen tilalom nem adatott ki. Mert a császári rendelet bizalmas közlése világosan mutatja, mi nehezen esett az az orosz kormánynak, s mennyire tart az orthodox papságtól. A rendelet nem mint törvény jelent meg, hanem a szent zsinat mellőzésével, a császár nevében a general-kormányzó által közölteték a Balti tartományok egyházi hatóságaival; még a pétervári general-consistorium is csak utólagosan vőn róla tudomást. Szamarin ezen történetből is nagy vádat emel a Balti tartományok és az orosz kormány ellen.

Amazoknak szemrehányást teszen, hogy miért sürgetik a vallásszabadságot egyedül magoknak, s nem az egész birodalombeli protestansságnak is; s mert azt tették, elválási törekvésről vádolja őket: mint-ha Szamarin nem tudná, hogy mennyire lehetetlen olyasmit az egész birodalomra nézve kinyerni, mikor a saját törvényeik alatt álló Balti tartományok is csak ily módon nyerhették meg! Az orosz kormányt pedig azért vádolja, mert, úgymond, a rendelet kiadása után szinte matematikai bizonyossággal ki lehetne számítani, hogy mikor lesz vége az orthodox egyháznak a Balti tartományokban. *) Úgy látszik, nem is sejti, hogy azzal mennyire gyalázza az orthodox egyházat. Nincs megelégedve avval sem, a mi ott az orthodox egyház javára történik. Pedig a Liv-hercegségbeli nyolcz orthodox blagocsinban (prépostságban) 1852-ben 87 egyház volt, s többnyire csak fából. Most, a legújabb megszámolás szerint, a 158,674 orthodox léleknek a Livhercegségben már 116 egyháza van többnyire kőből, ellenben a 746,654 protestans léleknek csak 146 egyháza van. Amott tehát már 1350 orthodox lélekre, itt pedig csak 5114-re jut egy egyház**); s amazok mind néhány év alatt épültek föl kizárólag a korona költségén. — A korona tehát iszonyu áldozatokkal tartja fen és mozdítja elő az orthodox egyházat a Balti tartomá-

---

*) J. Eckardt. Juri Samarin's Anklage. (60. lapon.)

***) J. Eckardt. Juri Samarin's Anklage. (205. lapon.)

nyokban; de még Szamarin is kénytelen bevallani, hogy mind annak kevés szellemi eredménye van.

Az 1866, 1867 és 1868-dik években az orthodox popák imitt amott ismét föld-osztogatási igéretekkel csábítgaták a népet; néhol valóban szélt is kezdék osztogatni a koronai jószágok egyes részeit s az által szaporítani az orthodox egyház híveit. Azonban az ilyen eljárás hamar megboszúlja magát. A kormány ide-oda inog. Hol az orosz propagandának enged, hol mintegy visszaretten, legalább meg-megállapodik.

Eckardt szerint, az orosz politika egész 1864-ig a Balti tartományok elnémetesedését mintegy a történeti állapotok természetes következése gyanánt nézte volt. A lengyel támadás, bizony a Balti-tartományok részvéte nélkül, 1863-ban ütven ki, s Litvaniában az erőszakos oroszosítást húzván maga után, az orosz politika a Balti tartományok nemzeti-ségi kérdését is feladatának kezdé tekinteni. A liv herczegségben a tehetetlen Klot fő-superintendens után 1854-ben Waltert választák meg, ki 1855-ben Pétervárott a császár kegyét is megnyeré. Az 1864-ki liv országgyűlést megnyitó prédikációjában Walter azon ohajtást fejezé ki, bár a lettek és esztek azon nemzetiséghez simulnának, a mely az országban a műveltséget képviseli. Az alig is észrevett mondás tűzbe hozá az orthodox papságot és a Moszkvai újságot, s oly nagy lón az izgatás Walter ellen, hogy a császár azt a tanácsot intézteté hozzá, mondjon le, s előzze meg elbocsáttatását.

Walter május 29-én lelépe az egyház kormányáról. Ezentúl a német befolyás a népre, akár prédikáció, akár iskolai tanítás útján, gyanús az orosz nemzeti párt előtt, a mellyel az orthodox egyház szövetkezik. A császári kormány ingadozása pedig nagyon is láthatóvá lett, mit a következő történet is bizonyít.

Plátón rigai érsek 1867 tavaszán körlevelet bocsátván ki eszt és lett híveihez, abban oly sértőleg nyilatkozott az evangélikus egyház ellen, hogy az orosz censura meg sem engedheté a körlevél német közrebocsátását a hírlapokban, mert utczai zavaroktól félt ő eminentiája ellen. Még a fő-kormányzó is az érsek maradását Rigában veszélyesnek nyilatkoztatván ki, a kormány Plátónt a Don melletti Novo-Cserkaszkba tevé ált. Magát némileg igazolandó, az érsek a rigai ujsághoz intézett levélben azt állítá, hogy Döbnernek lettül kiadott egyháztörténelme okozta légyen kifakadását az evangélikus egyház ellen. A kormány tehát azonnal Döbnert is kitevé prépostsági hivatalából.

A livherczegségi egyházi gyűlés meghagyására t. i. *) Döbner 1864-ben az egyház történelmét kezdé lett nyelven kiadni; harmadik füzete, mely 1054-ig, tehát a keleti egyháznak a nyugatitól való elválásáig ér, 1866-ban jelent meg. Plátón az igazgató zsinat költségével ugyanazon évben kezde lett és eszt nyelven körleveleket vagy értéközésöket adni ki az esztek és lettek oktatására. Negyedik levele csak oroszul jelent meg, a mely miatt kénytelen

*) Harlesz 188 stb. 206 stb. lapjain.

volt a Dűna partjáról eltávozni. Plátón vádja, hogy Döbner könyve volt oka kifakadásainak, nem áll, mert a könyv a VIII. és IX. század görög egyházáról szól, mit a XIX. századbeli orosz egyházra érteni lehetetlen. De a Plátón levelére a rigai ujságban nem vala szabad felelni, s Döbner egyszerűen elbocsáttaték.

Ámde az igazságtalanság, melyet az ámitó térítések okoztak, se Plátón, se Döbner elmozdítása által nem enyészik el, mert azt a birodalmi törvények tartják fenn. A vegyes házasságokból született gyermekek keresztelését illető bizalmas rendelet pedig nem adja meg a nyugodalmat azoknak, kik visszakiváncognak az elhagyott egyházba, a melyből mint állítják, ámitgatással csábitották volt ki. S kiváltképen az esztek kiváncognak vissza, készek halált is szenvedni, hogysem az orosz egyház szentségeivel éljenek. Minthogy pedig az evangélikus lelkészek a birodalmi törvények ellen, ámbár ezek jogtalanul terjesztettek ki a Balti-tartományokra, cselekedni nem bátorkodnak, s nem fogadják be a visszakiváncozókat: úgy hallám, hogy vagy ötven ezer el volna szánva, inkább semmi egyházhoz sem tartozni, ha luterános nem lehet. A jelen állapot tehát iszonyú, s azon a császári kormány nem akar vagy nem mer az által segíteni, hogy visszahelyezze a Balti tartományok jogos törvényeit.

Most az iskola nagyobb hatásu, mint valaha, mit nemcsak gr. Bobrinszky, hanem Szamarin is elismerik. Ez utóbbi tehát fél az eszt és lett isko-

láktól, mert lehetetlenné teszik az orosz befolyást. Úgy látszik, Szamarin azt óhajtana, hogy a császári kormány mind az orosz mind a luterános iskolákat vegye maga gondja alá, kirekesztvén az összes papság hatását. De az lehetetlen, mert az orosz nemzeti politika nemcsak az oroszosításra, hanem az orosz orthodox egyházra is épít, s azért evvel szoros kapcsolatban van és működik. Minden túlkapását helyesli az orthodox papságnak, a melynek hatásával a császári kormányra is reá ijeszt.

S ha az orosz befolyás nehezen férhet már a lettchez is, a ki nyelvénél fogva mégis némileg közel áll az oroszhoz: annál kevésbbé bír az eszthez férni, a kinek nyelve teljesen elűt az oroszról. Pedig a Balti németek máig sem látják által, hogy csak az eszt iskolával tartják meg az eszt népet abban az egyházban, a melyet már megszeretett, s nevelhetik arra a miveltségre, a melyhez vonzódik. Azon politika, a melynek szószólója Szamarin, s a mely, úgy látszik, Pétervárott is mind inkább kezd uralkodni, csak oroszosítás által reménylhet győzni: a németek tehát, kik az elnyeléstől félnek, legjobban óvják meg az eszt népet az eloroszosodástól, ha azt a maga nyelvén oktatják, nem csak a falusi, hanem a városi községekben is. A helyett tehát, hogy az esztet németté akarnák tenni, magok közeledjenek inkább az eszthöz az által, hogy mind azok derekasan megtanulják az eszt nyelvet, a kiknek azon tanítaniok és írniok kell; s hogy az eszt népnek minden mivelődési eszközt nyújtsanak.

Teszik-e ám azt a dorpati egyetemen a theologusok? Bizony nem. Meg fogják-e tenni mindnyájan emezt? Talán, mert némi akarat, pénzbeli adományok által is, kezd már nyilatkozni.

Nagy szerencse a Balti tartományokra nézve, hogy az orosz orthodoxia, úgy látszik, csak orosz nyelven akar terjeszködni. Még a lettekre is, a kik pedig nyelvöknél fogva könnyebben oroszosodhatnának, kevés hatása van az orosz orthodoxiának: az esztekre már épen nem bír hatni. Ha okosak a németek, elhagyják majd a régi utat, a melyen eddig ohajtottak az eszteket magokhoz „emelni“, s áltérnek a másik útra, melyen magok „lebocsátkozva“ bizonyosan egyesülni fognak a néppel.

A népek sorsát nem szeszélyes véletlen, hanem okok és okozatok füzére intézi, akár ezt a gondviselés kezében gondoljuk, akár pedig a vak kénytelenségnek tulajdonítjuk. Azért oly tanúságos a hasonlatosság a történelemben.

A mostani orosz eljárás pedig csakugyan nagyon hasonlít ahhoz, a mit Báthori István lengyel király tett volt a vallásra nézve. 1582. decz. 3-kán költ oklevelével a vendai püspökséget (lásd az 50. lapot) azért állítá fel, gazdag adományokkal javasítván azt, hogy a katolikus vallást, melyet az elmult idők majdnem elenyésztettek volt, helyre állítsa. Mert Isten segedelmével kiszabadítván a tartományt a hatalmas orosz fejedelem kezéből, új kormányzásával a katolikus hitet is gyarapítani akarja (ut uno cum imperio Religio quoque catholica proferretur).

De még a püspökség felállítása előtt, ugyanazon év januárius 29-kén széllyel küldött levelekkel katolikus lakosokat hivatgatva be a Livtartományba, kiknek földeket és más haszonvételeket örökül, s tíz évig adómentességet ígér. A szomszéd fejedelmeket pedig megkeresi, hogy eresszék el alattvalójik közül azokat, kik a Livtartományba óhajtanának költözni, kiváltképen azért is, hogy ő, a király, nem a maga hasznát keresi, hanem a tartománynak reformatióját, mi az összes keresztyénségnek nagy hasznára lesz.

Báthori István tehát idegen katolikusokkal és a katolikus hierarchia helyreállításával igyekezék az országot visszaszerezni a katolikus egyháznak; s ha ebben a lengyel királyok nem boldogultak, azt csak a hamar bekövetkezett eseményeknek lehet tulajdonítani.

A mostani orosz politika térítésekkel, s az orosz hierarchia felállításával akarja az országot az orthodox egyháznak megszerezni, tehát elorozósítani: be fognak-e állani most is nem látott események, melyek a Balti tartományokat biztosítják, ki meri jövendőlni? Vagy meg fog-e változni az orosz politika? *)

---

*) Az Augsb. Allgem. szerint II. Sándor czár, a Stuttgart melletti Berg-villában, 1870. jun. 30-kán egy a Balti luteránus egyházért közbejáró kérésre Monod- és Pressensé-nek azt felelé: „Akadályt nem vet senki azok útjába, kik vissza akarnak térni, de a törvény tiltja a visszatérést, én pedig meg nem változtathatom a törvényt!!“

VI.

Eszt irodalom.

(Eszt nép-mesék. Kreutzwald nem vala Dorpatban. Lydia eszt irónő; a Vizimolnár. Jannsen és az eszt hirlapi irodalom. Mayer Leo. A Dorpati egyetem. Az Eszt T. Társaság gyűjteményei. Vogul evangelium. Az eszt irodalom történeti körrajza. Az Eszt T. Társaság keletkezése és működése. A Kalevi-poeg mondai költemény. Kreutzwald más kiadásai. Wiedemann eszt szótára.)

Uti batyumban egy-két könyv is volt, ugymint: Eesti rahva ennemuistesed jutud (az eszt népmondáji és meséji), meg Ahlqvistnek már említett eszt irodalmi történetei (l. a 124. lapot), melyeket Pestről, és Ojamölder (vizi molnár), melyet Berlinből hoztam volt magammal. Az asztalon hevernek vala, hogy ha pihenő közökben olvashatnék bennök.

Egyszer hazajövéen szobámban a fogadó szolgálját lelém, ruhámmal lévén dolga, s látám, hogy némi zavarral tett le valamit az asztalra. — Mit nézett meg? kérdém. — Ebben a könyvben olvastam, felele, az eszt mondákra mutatván. — Tetszik-e a könyv? — Oh, beh szép! — Vigye magával, olvashat benne. — Ha kapható volna, mind-

járt megvennem! — Gondolom, itt is megvan a könyvtárosoknál. — Másnap reggel bejövén hozzám, megmutatá vett kincsét; az eszt nép mondáji valának kezében.

Azokat Kreutzwald gyűjtögette, s a Finn irodalmi társaság adta ki Helszingsforszban 1866-ban; hozzája tavál egy esztfinn szótárt is adván, melyet Aminoff dolgozott ki. A mondák és mesék gyűjtője, Kreutzwald, mint orvos él Veróban, s nemcsak más költeményeiről, hanem a Kalevi-poegról is hires; ő az élő eszt írók között bizonyára első. S nem vala jelen az eszt nemzeti ünnepélyen! Blumberg nevü vejével, ki gymnasiumi tanító, megismerködven, attól hallám, hogy ipja meglehetősen elvonulva él már; másoktól más okát hallám, a miért talán elmaradt volna. Én azonban sajnálom vala, hogy nem találkozhattam vele Dorpatban; de minthogy veje másnap Veróba készülvén, hol neje a szünidő alatt tartózkodik, egy szóval sem jelenté ki óhajtását, hogy látogassam meg ipját, nem is bátorkodtam Veróba utazni, a hová egyedül Kreutzwald kedvéért mentem volna el.

Blumberg egy munkáját is mutata nekem, melyet épen akkor nyomtat vala, s melyben a Kalevi-poeg forrásairól értekezik. Némelyek t. i. arról gyanusítják ipját, hogy talán nem épen úgy közölte az eszt nép-eposzt, a mint azt a nép szájáról szedhetette: azért Blumberg arra kérte volt őt, hogy engedje neki által, a mi a dolog felvilágosítására fogna

szolgálni. *) Egy levelet is olvasa nekem Blumberg, melyet Kreutzwald egy különös alkalommal írt hozzá. A gymnasiumi ifjuság közt verekedés volt; a megsértett ifju született eszt, a sértő fél pedig német, s a gymnasiumi tanítók, úgy vevém ki, a méltányosság ellenére fogták pártját a német ifjunak. E kis kedvetlenségről értesülvén Kreutzwald, vejéhez írt levelében ifjusága korából néhány szomorú emlékezés jellemzőleg nyilatkozik. Kreutzwald még a rabszolgaság idejében születvén és növekedvén föl, sok olyannak vala tanúja, mit mostani fiatal ember már nem igen tapasztalhat. Világosan emlékezem a levélnek e helyére: „Ha előadnám, mit kellett időmben egy szegény eszt ifjunak szenvednie a németek közt, mennyi akadályt, mellőzést kellett tapasztalnia: a világ arra is azt mondaná, mit a Kalevi-poegra mondtak, hogy költöttem!“

Kreutzwald nem vala Dorpatban, s a mit fölöle hallottam, nem bátoríta látogatására, nem akarván neki alkalmatlankodni. Utóbb ugyan nagyon megbántam tartózkodásomat, mert Kreutzwaldal nem ismerködvén meg, hézagot érzek eszt tapasztalásimban.

---

*) Azólta megjelent már a kis munka, ezen czim alatt: Quellen und Realien des Kalevi-poeg, nebst Varianten und Ergänzungen. Von G. Blumberg. Dorpat 1869. Mit einer Karte der Spuren des Kaleviden und der Fundorte der Sage.

Az Ojamölder (vizi molnár) teljes czime: „A Vizimolnár és menyé. Egy történet az eszt nép mulatságára és oktatására. Dorpatban 1864.“ Kis könyvecske, azért mégis ide írom előszavát, mert ebből meglátjuk, minélfogva érdekes.

„Kedves eszt nép! Mindnyájan tudjuk, hogy a mit a szülék tesznek, azt utánozzák a gyermekek; a madárfiak is úgy csiripolnak mint az öregek. Midőn 1848-ban először irtam a Sönumetajat-ot*), a Vizimolnár szerzője, akkor öt éves gyermek, kinek feje még alig ér vala fel a térdemig, gyakran eljőve az íróasztalnál ülő atyja ölibe azt kérdezvén: Papa, kedves papa, kinek írsz? — Fiam, az eszt népnek írok mind mulatságára, mind oktatására, felelek; menj vissza mamádhoz játszani. — De papa, ha te kicsi léssz, én meg nagy lettem, úgy-e meg fogod engedni, hogy én is egy könyvet írjak? úgy-e meg? — Sőt többet is, gyermekem, hiszen te eszt leányka vagy, ki tilthatná el tőled! — De papa, vágsz-e nekem is tollat, s hagysz-e majd székedben ülni? úgy-e hagysz? — Igen, igen; de most menj, mamád hív, hallod-e? — Igy szabadulhattam tőle mindannyiszor. — Isten mindenható, gondolom vala magamban, te téged, gyermekem, sok baj érhet még addig!

Ime nyájas olvasó, a könyvet, melyet itt veszesz, az a gyermek írta; de ő nem olyan kicsi

---

*) Ezen czim alatt az író több évben adott ki mulató és oktató könyvet; 1857-ben hatodik évfolyama jelent meg.

többé, mint akkor vala. Ezen első könyvecskéje vajjon kedves lesz-e előtted, vagy sem, azt nem tudom, ámde a gyermek tehetségéhez képes tartotta meg szavát.

Légy szives, jó olvasó, s fogadd szeretettel ezen első adományt; rokonodtól jó az. Isten adjon mindnyájunknak jó egészséget, mi a legnagyobb jó.

Pernóban, 1863 augusztus havában. Jannsen János.“

Tehát az eszt ünnepély fő indítója írta meg a közlött előszót, és Lydia nevű leánya a Vizimolnár szerzője. —

Kopognak az ajtón, két fiatal ember lép be: Svan, egy helszingforszi magániskolának vezetője, és Aspelin, a finnországi levéltár tisztviselője (ammanuensis). Ők Finnországból jöttek által az eszt ünnepélyre, Jannsennél vannak szállva. Mind hárman elmenénk Jannsenhez.

Közel az eszt egyházhoz egyik főutczában földszinti saját házban lakik Jannsen. Az ajtó pajzsán ez olvasható: Eesti posti mees (Eszt postás) a legelterjedtebb eszt újság czime, melyet Jannsen szerkeszt és kiad. Belépván, az épen haza érkezett házi úr fogada s mutata be családjának, ugymint nejének és két leányának; társaim, a két fiatal finn, házi vendégek lévén, csak én valék az ismeretlen. Rövid társalkodás után Jannsen asszony úgy mint egyik lánya, ki az anyjához hasonlít, s a mint nekem látszik vala, a ház gondjaiban is osz-

tozik vele, hamar láthatatlanokká lettek, s a beszéllgetést azontul a házi úr s a benn maradt másik leánya folytaták, ki, az tetszék ki mindenből, némi szellemi felsőséget gyakorol. Ez Lydia, az Ojamölder szerzője, s általában az első eszt nő, ki esztül ír. Költeményeit Emajöe Ööpik (Emafolyó fülemléje) aláírással jegyzi; ő hát az első eszt csalogány.

Mi nagy dolog van abban, hogy egy jobbféle nevelésben felnőtt leány, kinek atyja is író, regénykéket és verseket ír, még ha sikerültek is azok! gondolja itt talán némely olvasó. Én is mondom, hogy biz az nem nagy dolog az angol, francia, német irodalomban, sőt nálunk is; az ilyes csak akkor érdemelne szót, ha női író általában jeles. De Dorpatban, de az eszt irodalomban annak egész más jelentése van; itt az többi közt a társadalomnak azon fejlődését sejteti, mely megkívántatik arra, hogy egy nép a miveltek sorába tartozzék; itt a városias esztség tavaszának egyik virágja, mely a nem rég elmúlt állapotok közt lehetetlen vala. Egyszeribe felfogjuk a jelenség nagy voltát, ha beszédközben halljuk Jannsen úrtól némi dicsekvéssel említeni: „Én már a szabad időben születtem!“ Mert az összes esztség 1819-ig rabszolga volt; mert máig a városi előkelő azt hiszi, hogy városbau eszt elemi iskola szükségtelen!

Talán ki sem bírom fejezni azon érzelmet, mely lelkemet elfoglalá Jannsen házában. Több fiatal ember vala jelen, egyetemi tanuló, vagy már

végzett; ha szabad úgy mondanom, az ifju esztség körében találám magamat, melynek, látogatásom alatt, a házi úr mint szellemi vezére, Lydia kisasszony pedig mint kiváló kecses tagja tűnik fel. Barna dús haja, melyet a divatos fej-ékesítés nagyon láthatóvá teszen, magas homlokot és csinos, szinte szép arcot árnyékol be, a melyen az elmélkedés és gondolkodás jelei láthatók. Szava kedves, németül nagyon szépen beszéll, mint általában a Balti tartományokban szokás; beszéde és mozdulatai elevenek, de nem hevesek. Termete a közép-szerünél nagyobbacska.

Sokat kérdezőnek Magyarországról; úgy vettem észre, hogy mind Jannsent, mind lányát, Deák Ferencz egyénisége érdekli nagyon. Én azonban az esztség iparkodására, reményére, kilátására irányzám a beszéllgetést, ha másra szeretett volna is lesiklani. Jannsennek az a meggyőződése, hogy az eszt nép legjobban a németséggel szövetkezve boldogúlhat; ő a németektől csak közeledést kíván az esztség felé, hogy elenyésszék az úr, a mely még az ország e két osztálya közt tátong. Érvényesíthesse magát az esztség a városokban is; legyen jogegyenlőség a társadalom terén is; a többit a dolgok fejlődésére bízza. Ellene van minden tulságoskodásnak, s engedékeny még azon előítéletek iránt is, a melyek gyökerei a régi időben izmosodtak meg, s most hirtelen el nem száradnak, de a melyeket erő-hatalommal nem tanácsos kitépni, mert vagy még jobban megerősödnének, vagy olyan

földet is szakasztanáknak fel, a mely az esztségnek sem használna. Fő törekvése: mivelni a népet, s azt iparkodóvá tenni.

Látjuk, hogy Jannsen, ki az eszt mivelődés egyik fő, talán legfőbb eszközlője, méltányos és mérsékelt ember; működése tehát áldásos lehet, mert épít, nem ront.

Az eszt nyelvü hírlapokról leghitelesebb tudósítást Jannsen adhatta, mert ő ezen irodalomnak központja, majdnem egyetlen szerkesztője és kiadója. Minthogy az eszt nyelvü hírlapokat a német polgárságs a birtokosok alig olvassák: tehát olvasójik néhány lelkészen kívül, csak az iskolamesterek, a városi esztség és a nép. De a városi esztség sem számos, ha a városi lakosság legnagyobb felét is annak vesszük, minthogy magában az összes városi népesség nem sok. Az eszt hírlapokat nagyobb részint az eszt parasztok magok járatják és olvassák.

1869-ben öt eszt hírlap vagy újság vala, úgy mint Dorpatban négy, Pernóban egy. A Dorpatban megjelenőket mind Jannsen szerkeszti és adja ki, t. i.

1. Az Eszt Postás (Eesti posti mees), mely hetenkint egyszer jelenik meg, 2500 példányban.

2. Regélő szoba (Jutu tuba), minden héten egyszer, 2000 példányban.

3. Hittérítő (Missionar), minden másodhéten egyszer, 1000 példányban.

4. A Földmives (Põllo mees), havonkint egyszer, 1000 példányban.

Pernóban hetenkint egyszer és 750 példányban jelenik meg:

5. A Pernói postás (Perno posti mees). A kik ezt a hírlap-írodalmat kicsinylik, sziveskedjenek meggondolni, hogy az összes esztség csak 600,000 lélekre tehető; továbbá hogy azcn esztek, kik a tulajdonképi orosz kormányzóságokban, tehát az Eszt- és Liv-hercezségeken kívül, laknak, nem igen tartoznak az előfizetőkhez; végre emlékezzenek meg arra is, hogy az eszt lapok olvasóinak legnagyobb része csak az Eszt- és Liv-hercezségbeli eszt nyelvü parasztok és iskolamesterek.

Janssenék ebédre marasztalván engemet, készséggel fogadám el a marasztalást. Az udvari verandában, mely a kertre néz, volt terítve az asztal, melynél folytatók a beszélgetést.

Dél-este felé hagyám el az érdekes társaságot. De az eszt írónőt arról is meg kellene, bármi gyengén is, ismertetni, a mi neki sajátja. Közlöm tehát a Vizimolnár elejét és egész tartalmát, mert abból is itélni lehet az író felfogására és előadására, s mert könnyebb prózát fordítani lehetőleg hiven, mintsem verset; azután kis képét is találjuk abban az eszt életnek.

„Ha a boldogság és megelégedés mindenkor ott laknának, a hol teli erszény és kövér szántóföldek vannak, az öreg Trim András vagy a Vizimolnár, mint őt malmáról nevezi a nép, bizonyosan legboldogabb ember volna Mäniko falujában. Negyven-

nyolcz köblös *) saját földje s kaszálója meg malma, háza, tanyája gazdag emberré teszik; s hogy vas ládája a hálószobában ágya alatt nem téglával van megtöltve, arra fogadni mernék; hisz a Vizimolnárnak kincse van, azt minden ember tudja Mänikóban.

De a boldogságnak és megelegetésnek az a különös szokásuk, hogy, mint a bölcsek mondják, sokkal inkább szeretnek szalmafedél alatt, mintsem magas kőházakban lakni.

A Vizimolnár is minden vagyona és pénze mellett boldogtalan és elégedetlen. — Miért? No, először azért, mert ő fősvény egy ember s a mammon imádója, a kinek soha semmi sem elég és kívánsága szerint való; másodszor azért, mert gyermekei neki nagy bűt és gondot okoznak, mint maga szokta beszélni.

A mi igaz az igaz; leánya felől Andrásnak merő tiszta igazsága van. A kis korától fogva elkényesztetett leányka városban járt iskolába, s végre — merthogy neki csinos sima képe, atyjának pedig jó gömbölyü pénzzacskója vala — egy könnyelmű városi kereskedőhöz ment volt feleségül. Most se az atya, se leánya nem tudták eléggé magasan hordani fejeiket. A Vizimolnár Katija egy kereskedőnek felesége, mi véghetetlen nagy tisztelet!

---

*) A loof-ot az esztek vakka-nak nevezik, mi a magyar vékához hasonlít. De az eszt vakka több a magyar vékánál (l. 172. lapot), azért köbölnek fordítom itt.

Tartott is az talán egy évig. Azután egyszer csak hire kezdé járni, hogy Lindner kereskedő megbukott! Hogyan ilyen hamar? Hisz tudva van különben is, milyen a városi élet: Lindner nagyszerűen élt, a menyecske se gazdálkodott; s midőn Lindner újjai az erszény fenekét kezdték érezni, a tisztelteméltó vő azt gondolá: jobb valamivel mint semmi nélkül, s illa berek, nádak, erek, áltvitorláza Amerikába, a hol még másodszor is gazember lehet. Akarva, nem akarva, kénytelen volt az atya magához venni Katit s neki irgalom-kenyeret adni.

De bár mi könnyelmű volt is Kati, az a csapás mégis szivét érte, s mély sebet vágott rajta. Gyengévé, beteggé lőn, s midőn a torolya- és kankalinvirágok újra kinyiltak, s a fiuk vígan kiáltoztak a legelőn, a Vizimolnár Katija, csecsemő leánykájával együtt, már a hant alatt fekszik vala a sírkertben.

Jakab, a molnár egyetlen fija és örököse, derék legény, azt mondja a falu népe; azonfelül legcsinosabb fiu is az egész faluban, azt meg különösen a leányok mondják, s ki tudhatná ezt jobban, mint ők? — Ez mind jó volna, evvel az atyja is meg van elégedve: ámde hogy Jakab az egész leányseregből épen az iskola-mester Pannáját szemelje ki magának hitvesül, holott annyi más epedez utána, az oly keserűséget okozza a Vizimolnárnak, hogy neki sokszor se étel, se ital nem kellett. Miért? Hja, Anna kedves, jó erkölcsű leány ugyan, s azon-

felül még szép is mint az angyal: de egy híja van, nincsen pénze!

Pénz, sok pénz! vala pedig a Vizimolnár éjjeli aggodalma és nappali gondja; nagyobb keserüséget nem is okozhat neki Jakab, mint avval, hogy egy szegény leányt szeret.

Erzsébet a molnár felesége, egy okos, szelíd és nyájas asszony, ki csak nagy bajjal bírta eddig is fentartani a békeséget az atya és fija között. De világosan látja vala, hogy az így nem tarthat tovább; mert András haragja fija ellen napról-napra mérgesebb lőn, s csak minap is avval fenyegette volt Jakabot, hogy elkergeti a háztól, ha el nem hagyja azt a szegény templomegeret. Pedig András olyan ember, a ki szavát állja, mert a Vizimolnárnál nyersebb és felfuvalkodottabb embert tíz versztnyire sem lehet találni.

A szegény asszonynak szive majd meghasada a folytonos zaj és zsémbelés miatt, mely késő este fekszik le urával és korán reggel kél fel vele, mely egész nap ránczokba húzza szemöldjét, s sértő szakban fakadoz ki, mely morogva, zörögve leselkedik kinn és benn. Azonfelül Erzsébet jól ismeri vala fijának szive baját, mert maga is úgy volt leánykorában. Nem saját szive, hanem boldogult atyjának akarátja tette a Vizimolnár feleségévé; ő maga mást választott vala. Nehéz szívvel fogadá végre atyjának szavát. A molnár nyers elméje soha sem köszönte meg azt neki; most is görbén néz hitvesére, vajjon nem bíztatja-e Jakabot? Hogy

e szerint Erzsébetnek nem voltak arany napjai, azt kiki elgondolhatja.

Annának szüléji hirtelen elhalván, Szutlep Tóni fogadta volt nevelésbe az árvát, fizetésért; de vajmi panaszos vala a kenyere! Boldogult anyja a molnárné barátnéja lévén, Jakab és Anna megismerkedének egymással; s a játszó gyermekekből szerelmes ifjak lőnek. — Minden városnak és falunak, de még minden háznépnek is hírhordója szokott lenni, a kitől rendesen először is tudja meg az ember, a mit jó volna mentől később megtudnia. Alighogy az ifjak egymásnak megvallották szerelmöket, Vörös deák — mert így hívja a nép, minthogy veres fejű és írástudó, ki nélkül adás-vevés nem történik, s a ki hivatlanul is mindenbe avatkozik — megsúgá már a molárnak. Erzsébet is szeretné Annát menyének; az még jobban fölingerli Andrást, mert Vörös deák egyúttal azt is eszébe juttatá, hogy a leány atyja volt Erzsébet első választottja. A bonyolodás még teljesebbé válik az által, hogy Szutlepék Vörös deáknak adósai.

András el akarja háritani a fenyegető bajt, s 1811-ben, első adventi vasárnapon, míg mások az egyházban ajtatoskodnak, ő a faluban jára, fijának menyasszonyt keresni. Csak késő estve érkezék haza, s bejelenté aggódva várakozó feleségének, hogy Jakabnak kézfogása lesz. — „Az istenért! András, fiadat is el akarod-e veszteni, a mint leányodat elvesztetted, a kit nem adtál derék szomszédunk fiához.“ — András természete szerint nem hajt se neje

tanácsára, se fija vonakodására. Így múlik az idő. Husvét előtti szombaton András korán reggel elindította volt Jakabot a városba gabonát árulni, ki már vissza is jöhetett volna. — „Csaknem esett baja, szólal meg András; a csikók tüzesek. — Jakab vigyáz, felel az anya, meg a város is messze.“ S ím, egy rohanó kocsi zörgése hallik be; a molnár lovai kocsis nélkül robognak az udvarra, a hol bajjal állítják meg; a kocsi fenekén pedig Anna fekszik ájultan. Magához térvén a leány, kénytelen elbeszélni, hogy hátán nagy teherrel hazafelé jött a városból, midőn Jakab utoléré s kocsijára kéré. De míg a terhet a kocsira emelte, a megriadt lovak elragadák. No ezen még inkább felindúla András mind Anna ellen, jóllehet se kocsin, se lovon kár nem esett, mind Jakab ellen, ki nem sokára a kocsi után szaladva jött haza. Jakab látván az atyja dühtől kikelt arczát, bekiált: Anyám, ótalmazz engem atyámtól, de enmagamtól is! De mielőtt a szegény asszony csak egy szót is szólhatott volna, reá rivall az atya: Állj meg, lelőlek mint a veszett ebet, s lekapja a töltött puskát. — Fuss fiam! szóval rohan az anya magánkívül a puska eleibe.

Jakab elmenekül a szomszéd faluba egy rokonhoz; legalább tehát semmi sem történt meg, mi helyrehozhatatlan. De András dül-fül, még Vörös deákkal is szövetezik, a kit pedig nem is szeret. A furfangos ember hasznára fordítja amannak vak szenvedélyét. Ha András háromszáz rubelt fizet neki, maga veszi feleségül Annát, s vége lesz

minden bajnak. — Ha hozzád menne! — Van mód-
dom reá birni, felel Vörös deák. — Háromszáz
rubel sok pénz; végre is 280-ba alkuszik meg a
kettő.

Egyszerre hire lőn, hogy Vörös deák Anná-
nak kérője. A híren kaczag a falu asszonya leánya:
bezzeg nem kaczag Anna. Vörös deák a pénzét
kéri vissza; ha nem adják meg Szutlepék, kiker-
getteti a házból, vagy szerezzék meg neki Annát
feleségül! „Minket akarsz szerencsétlenné tenni,
a kik fölneveltünk; könyörülj rajtunk, hisz te jó
leány vagy. Jakabra hijába vársz, a molnár soha sem
engedi meg, hogy neje légy. . . Már is szerencsétle-
nek miattad molnárék, most minket is azzá akarsz
tenni!“ Ilyeneket hall most minduntalan a szegény
leány, ki már nem tud, hová lenni. Az imádságban
lel még vigasztalást; bízik az Istenbe, s állhatatos
marad.

Most végig hangzik az országon: Bonaparte
jő! Ez legyőzvé a többi Európát, Oroszország
ellen hozza seregeit. Katona lesz, a ki magát birja;
a ki önkényt nem megyen, azt viszik. Jakab is lopva
megyen anyjához elbucsúzni; tudja ugyan, hogy mint
egyetlen fija a háznak, hon maradhatna; de megyen
ő is a császárt és hazáját védelmezni, úgysem tűri
hon az atyja. — Mit mond majd Anna? veti közbe
az anya. — „Anna jó leány, az téged vigasztalni
és szeretni fog; bízom benne. Ha vissza kerülök,
tán megváltozik a dolog; ha oda veszek, szeresd
Annát utánam.“

A molnár is aggódni kezd: hogysis ne aggódnék, a kinek pénze van, ha a franczia jó; Jakab miatt is aggódik, mégis sajnálja. De megkeményíti magát, s nem sokára maga emlékezteti Vörös deákot a tett alkura.

Egy szép reggel Anna magánosan fon vala a szobában, midőn Vörös deák belépe hozzá. Előbb Szutlepné után kérdezősködék, — pedig maga úgy intézte volt a dolgot, hogy négy szem közt lehessen a leánynyal; azután mellé üle, s nyájaskodván kikapá a guzsalyt. — „Adja kend vissza! — Ingyen nem adom; de első ízben megelégszem egy csókkal is.“ — Egy szempillantásban a guzsaly Anna kezében van, az alkalmatlan kérő pedig az ajtón tántorodik ki. — Jaj, irgalmaz Isten! Szutlepné lép be; Anna a csöbörből a vederbe jut. Valamennyi szitok van, mind a fejére zúdúl. — „Márton napjáig tűrlek még, azontúl egy perczig se, hallod-e?“ — Még Vörös deák csitítja az asszonyt, mert úgymond, Anna övé lesz, az idő majd megtanítja.

A ki sokat markol, keveset szorít, ez arany mondás igazsága Bonapartén is beteljesedett, nemcsak a Vizimolnáron és Vörös deákon. A franczia császár az égő Moszkvából vissza kénytelen vonulni; hideg és éhség pusztítá seregeit. Maga egy szánon siet haza felé; megélnék-e vagy elvesznek itt katonáji, mit gondol vele; otthon még elég van.

Mäniko faluja az országút mellett húzódik el; a seregeket éhség és döghalál követi. Legelőszőr

is a malomba üt ki a baj; az öreg János lesz beteggé, ki Andrásnak jobb keze. — „Ki a beteggel a házból, pénzért majd ápolja más.“ — De Erzsébet nem engedi meg, hogy még azt a bűnt is elkövesse András. Maga ápolja. Az öreg János meghalván, Erzsébet a városba hajt, holmi szükségeseket bevásárolni. — Asszony, te beteg vagy, ne tagadd, kiálta András, a mint a hazatért nejét meglátja. — Legyen meg Isten akaratja, felele vaczogva Erzsébet és ágyba fekszik. E csapás megtöri Andrást. Gondolkodni kezd, hogy mennyire másképen lehetne nála, ha nem úgy tett volna, mint tett! Még Annára is gondol most. Mert ő is beteg lesz, s most nincs senki, a ki ápolja!

Vörös deák az első, a ki Szutlepeknél elbeszéli, hogy a malomban döghalál van. — Meglátja, komám, most vége a fősvénynek! úgymond. — Anna hallja ezt, tudja, hogy senki sincs a malomban, mind kerüli most. De ő elmegyén oda, ápolni Erzsi nénit, történjék bár mi is! A beteg megismeri Annát; mégis igazat szólt Jakab, monda. Ezentúl a két beteg közt osztja el gondját Anna: Erzsébet lassankint épül, de nem András, ez végéhez közeledik. Azonban Jakab is haza kerül, bár sebesülten; sebeiből csakhamar kigyógyul, s András még megáldhatja őt és Annát. — „Légy te is boldog, kedves Erzsébetem!“ mond, s egy lelkes miatyánk után békében hala meg.“ —

A kedves regénykének, úgy hiszem, a történeti háttere nem felel meg, a mennyiben eszt faluban

1812-ben olyan társadalmi állapotok nehezen fordulhattak elő, melyeket a költő 1863-ban festett, s a melyenek ott csakis az újabb időben lehetőségek. De azt az anachronismust szívesen el lehet annak nézni, a ki oly kedvesen és lélektanilag oly helyesen mesél.

Dorpat méltán büszkélkedhetik a dómon ültetett és jó karban tartatott sétányival. A város magasabb helyén lévén azok, nemcsak a szép gyepek és szép fák, hanem a kilátás a városra is gyönyörködtetik a sétálót. Azután a nagyszerű főegyház romjai, melyek még sokat mutatnak a régi nagyságból, különös vonzó hatásuak. Mintha a keresztes urak pánczélos derekait látná kivillogni az oszlopokból a néző, úgy bámulja meg azokat, végig jártatván rajtuk a kémlődő tekintetet. Az egész látható épület, a mi az alapokból kiemelkedik, pirosveres téglákból való. A téglák nagyok, talán két oly vastagok, mint most a pestiek. A vékony boltíveket százados eső, hó, hég és fagy bántja, s még ma is tartanak, jele hogy jók lehetnek a téglák.

Meyerék háza a dómon túli elővárosban egy zúg-utczában kertek közzé rejtőzik. A városnak dombos, völgyes része az; a talaj pedig, úgy látszik, alkalmas a kertészségre.

Meyer Leo a göttingai egyetemről Dorpatba hívott tanár, ki mint a nyelvtudományban jeleskedő

nagyon ismeretes. *) Az egyetemi tanárok közül majdnem az egyetlen, a ki a városban maradt az eszt ünnepélyre, a többiek a szünidőt másutt töltik vala; még az eszt nyelv és irodalom lectora sem maradt vala hon.

Meyerben egy nékem igen rokonszenves embert találtam; ismeretségét sokra becsülöm. Neje kedves asszony, kinek kis csacsogó lánykája s uj csecsemője vala. Idegen létökre jól érzik magukat itt. Meyernek, igazán dombos völgyes kertje van, mely megett egy magános házban Baer Károly Ernő munkás életének nyugalmas estéjét éli. Baer lévén az, ki Regulynkat leginkább pártolta és gyámolította Pétervárott, szívesen tettem volna tiszteletemet nála, ha Revalba nem utazott volna el a dómiskola ünnepélyére, melynek egykor tanítványa vala.

Meyer, mint az egyetemen a nyelvtudomány-nak fő képviselője, egyszersmind az Eszt tudós társaságnak idei elnöke is; mert ezen társaság nemcsak az egyetemben tartja üléseit és könyvtárát meg más gyűjteményeit, hanem külömben is szoros kapcsolatban marad és működik vele. Azért kérték Meyert az elnökség elvállalására, melyre maga magát nem is tartotta alkalmasnak, mert addig kevés figyelmet fordított volt az eszt nyelvre és

---

*) Meyernek nagyobb munkáji közül emlitem itt: *Vergleichende Grammatik der griechischen und lateinischen Sprache*. I. und II. Band. Berlin, 1861—1865. — *Die gothische Sprache, ihre Lautgestaltung, insbesondere im Verhältniss zum Altindischen, Griechischen und Lateinischen*. Berlin, 1869.

irodalomra. De a társaság tagjai azt gondolják, hogy egy kitünő nyelvtudós jól viheti annak a társaságnak elnökségét, a melynek tárgyalási nyelve úgy is a német; s magam is azt hiszem, hogy Meyer még az eszt nyelvtudományát is melegebben fogja sürgetni, mint sok belföldi tudós, ki a történelemre tartozó nyomozásokat eleibe teszi a nyelvtudománynak. Meyer lévén kalauzom mind az egyetem helyiségein, mind az Eszt tudós Társaság könyvtárában, továbbá az említett társaság legszorosabb viszonyban állván az eszt irodalmi mozgalommal, legalkalmasabb lesz itt röviden az egyetemről, s valamivel terjedelmesebben az eszt irodalomról emlékezni.

Ámbár Nagy Péter már az 1710 jul. 4-kén kiadott capitulatiói oklevél egyik pontjában a Liv-tartományi tudományos egyetemet fentartani s „beneficiumait“ és „privilegiumait“ inkább nagyobbítani és szaporítani ígérte volt, hogysen kevesbíteni: a Balti tartományok mégis egyetem nélkül szűkölködtek a mult század végéig. Annak hiját pedig ott, úgy látszik, elevenebben érezték vala, mint a magyarországi protestánsok. A Balt-tartományok tehetősebb vagy törekvőbbifjusága ki-kijára ugyan a németországi egyetemekre: mind a mellett az nem pótolhatta a hazai egyetemet. Nem pótolhatta pedig a tanulókra nézve, kik a külföldi egyetemeken ha tudományt szereztek is, mi maga is kétséges, az a hazai viszonyokon kívül fejlett, tehát nem is mindenkor azokra alkalmazható tudomány vala. Nem pótol-

hatta a tartományokra nézve sem, a melyekben nemcsak a tudomány nem ápolgatott úgy, mint kívánatos, hanem a társadalom is azon éltető és mind magasbra vivő hatás nélkül szűkölködik vala, melyet egy jóféle tudományos egyetem minden bizonynyal szül. Azért a tartományok lovagsága nem szünt meg soha Pétervárott az ígért egyetem helyreállítását sürgetni.

Végre Pál czár, a Balti tartományok alkotmányának visszaállítója, midőn politikai okokból a külföldön tanuló Eszt-, Liv- és Kúr-hercezségbelieket haza hívatta, 1798-ban a tudományos egyetem felállításához is komolyan hozzá fogta. Egybehivatá tehát a tartományok lovag-gyűléseit, hogy tanácskozzanak az egyetem alapításáról. A nemesség gyűjteni kezdte, s tanácskozték. Azonban a kúri nemesség kilátása, hogy Mitau lesz az új egyetem helye, valósulást nem nyerhetvén, az nagyobb részint visszavonúla 1801-ben, a tett ajánlatokat is visszakövetelvén. Pál czár 1801 márczius 23-kán életét veszté ugyan, de Sándor czár már 1802 jan. 5-én megerősíté atyjának adományait a tervezett egyetemre, jelesen Dorpatban a dóm-terület és a Mária-egyház adományát, maga az egyetemi épületre 125,000 rubelt adván. A liv nemesség 45,431, az eszt nemesség 36,062 rubelt adakozott volt; a városok is tetemesen hozzájárultak, még Viborg is, az akkori Oroszország finn részében. Az egyetem tehát 1802 ápr. 21-kén nyitatték meg néhány kinevezett tanár és 19 tanítvány jelenlétében.

Az egyetem curatoriuma a nemesség bizottságából állott volna. Ez azonban nem tetszék az új intézetnek, s azért a prorektor Parrot 1802. őszszel Pétervárra menvén, ott az egyetem autonómiáját és a nemességtől való függetlenségét eszközlé ki. 1802 decz. 12-kén jelene meg az új statutum, melynél fogva a dorpati egyetem közvetlen az újdón felállított közmívelődési ministerium alá helyeztetett. Egy új tanulmányi kerület, a dorpati, alakult, mely az Eszt-, Liv- és Kúr-herczegségeket, és az orosz Finnországot, vagy a Viborgi kerületet, magában foglalja vala. Az egyetem alapításának hivatalos emlékünnepe tehát deczember 12-kén tartatik, de a deákság az április 21-két ünnepli.

Sokan sajnálják, hogy az egyetem a tartományok politikai intézete lenni megszűnt, nem lévén semmi politikai kapcsolatban a Balti tartományokkal. Szükség esetében tehát az egyetem a tartományok ótalmára sem számíthatna. Eddig ugyan az orosz kormány az egyetem autonómiáját nem sértette soha, nem lévén egyetlen példa is reá, hogy valamely tanárnak kinevezését visszautasította volna, a kit az egyetemi tanács ajánlott. De nem lehet tudni, mit rejt titkos méhében a jövő, s vajjon nem lesz-e idő, a melyben az egyetemnek jól esnék a tartományok ótalma.

Az 1803—1810 években nagyon gyarapodék, egymásután keletkezvén az egyetemi könyvtár (mint tudjuk, a főegyházi romok egyik részében), a klinikum, az anatomiai intézet, fűvészkert, s a dómi

nagyszerű ültetvények. Az egyetem főbb alapja eleitől fogva a korona által adományozott, s 204 ekealjat tevő földbirtokban állott vala. Ezt a korona közvetlen gazdálkodása alá vevé, évenként 126,000 rubel fizetésére kötelezvé magát.

Az egyetem mostani nagyszerű épületét 1829-ben kezdék építeni, melyre a birodalmi kincstár adta meg a költségeket. Az épületet úgy fűtik télen, hogy a külső helyiségek, a folyosók, lépcsők egészen a tetőig melegek. Meyer azt állítá előttem, hogy Németországban képzelni sem tudják az emberek, milyen jól értenek itt a fűtők készítéséhez és a fűtéshez, mely aránylag nem sok fát emészt el.

Az egyetem maga kezeli vagyónát; évenként 200,000 rubelt költhet. Minden rendes tanárnak évi díja 2400 rubel; művészi tárgyakra is 800 rubelt adhat ki évenként. Huszonöt éves tanítás után az egész fizetéssel nyugalomba léphet a tanár; de ha igen jól bírja magát, még öt évig taníthat, fizetésének nagyobbodása mellett. Harmincz éves tanítás után kénytelen lelépni, habár különben még meg birna is tisztének felelni.

A dorpati csillag-vizsgáló már Struwe Vilmos, a kettős csillagok fölfedezője alatt, európai hírvé lett; Mädler, 1839 ólta az előbbinek utódja, a central-napról tett vizsgálatai és hypothesis által még öregbítette a dorpati tudományos hírt. Middendorf, Parrot, Schmidt Fr., Engelhardt a geographiai tudományban jeleskődének; Schmidt Károly physiologiai munkáji által tűnék ki. Ujabb időben a tar-

ományok jogi és történelmi tudománya is nagy haladást tőn Dorpatban, miben a sokszor említett Schirren-nek vannak nagy érdemei.

Az egyetem eddigi curatorai: Klinger gróf utána herczeg Lieven, Kraffström, kinek curator-sága alatt sok megszorítás és szabályozgatás éré az egyetemi életet; többi közt meghatároztaték a deákok száma is, kik egyenruhában járni valának kötelesek; e szabály csak 1862-ben szünt meg. Ugyancsak Kraffström alatt 1852-ben az egyetem az első ötvenéves jubileumát ünneplé, melyre Kreutzwald az eszt tudós társaság nevében eszt nyelven írt költeményt adott ki. Úgy emlékszem, hogy azt annak idejében a berlini „Magazin für ausländische Literatur“ is közlé*). Kraffström után Bradke következék a curatorságban, kinek halála után 1862. gróf Keyserlingk, egy sok tekintetben derék ember és tudomány-barát, foglalá el a curatori hivatalt; legalább az orosz túlzók, mint Szamarin, nagy németet látnak benne, ki a német iskola-ügyben buzgólkodott, de annál méltóbb lett az orosz gáncsra. A Schirren-féle csattanás, úgy

---

*) A költemény czimét így találom az Eszt t. Társaság könyveinek lajstromában: Tarto Alma materile viekümne aasta löppetuse röemo-pühhal sel 12. teetsembril 1852. Ütleb tänno ja sovib önne Eestima-kele-ja kirja-koggoduse nimmel. Fr. Kreutzwald. Tartus. — A dorpati Alma maternek az ötvenedik éve végének való ünnepén, 1852. decz. 12. Hálát mond és szerencsét kíván az eszt nyelv- és irodalom-társaságnak nevében Kr. Fr. Dorpatban.

hallottam, Keyserlingk helyzetét is megingatta s egyéb változást is okozott, mi azonban ott létem után állott be.

Meyer tanár nekem az egyetemi épület helyiségeit mutogatván a „Musse“-ba is elvezete, egy a tanárok és deákok számára hagyott helyre, a hol folyóiratokat és ujságokat olvasnak, társalognak, sőt enni is lehet. Sokféle tudományos folyóiratot és jeles ujságot láték ott, melyeket a „Musse“ jár. Azokat nem gyűjtik össze, hanem minden év végével eladják. Ilyen találkozási hely nélkül szükkölnének, tudtomra, a pesti egyetem deákjai.

Azután az Eszt T. Társaság teremeibe menénk, a melyekben a társaság gyűléseit tartja, könyvtárát és egyéb gyűjteményeit őrzi. Bajosan van egyebütt annyi eszt nyelvű könyv és kézirat összegyűjtve mint itt, ámbár nem nagy a gyűjtemény, maga az irodalom is kicsi lévén. De föl van már költve a gyűjtés kedve, s úgy megmenetlik az enyészettől, a mi még menthető. Különösen érdekes vala előttem Jürgens Mihály, egy pernoi könyvkötő, kit nekem egyszer a Vanemuine ebédlőjében mutattak, a ki avval dicsekedhetik, hogy a legteljesebb eszt könyvtárt bírja, ugmint 1400 külön eszt munkát és 232 eszt naptárt. Jürgens is eljött volt az eszt ünnepélyre, s úgy akada alkalom őt látnom és vele beszéllelem. A híres emberek képeit is gyűjtögeti, mi most a fényképek korában könnyű, de azért nagyon érdekes is; már 352 híres embernek képe van nála együtt. Halála

után gyűjteményét, úgymond, az Eszt T. Társaság fogja örökölni.

Az Eszt Társaság könyveit nézegetvén, melyek közt a legrégebb 1632-ből való, olyanra is találék az 5158-ki szám alatt, melyet azonnal elkértem használatomra. S ez Máté evangéliuma, a kondai vogulok nyelvére fordítva Popov G. által. Erről nem volt tudomásom, s lehet, hogy e szerencsés véletlen nélkül talán nem is jutott volna tudomásomra, minthogy azt mint több afféle fordításokat, Bonaparte Lucian, csak 250 példányban nyomatta ki, s könyvkereskedés útján nem lehet megszerezni. *)

Míg ott az Eszt Társaság helyiségein mulatok vala, a vidéki eszt vendégek is csoportosan gyülekezének azokba, nézni és bámulni, a mit még nem láttak volt. Hogy holmi csillogó tárgyak ingerlék legjobban figyelmöket, az természetes; az

---

*) Ilik, hogy itt, hol sokszor ethnographiai és rokon tudósítások fordulnak elő, Bonaparte Lucian herceget is megemlítsem, mint különös tudományunk közvetve előmozdítóját. Ő az ugor és finn nyelvekre is fordítván figyelmét, az azokra történt bibliai könyveknek, jelesen Máté evangéliumának fordításait adogatja ki, Wiedemann felügyelete alatt, a kinek Pétervárrott módja van azokat értő emberek segítségével áltézni s mintegy igazolni. Bonaparte Lucian Londonban nyomatja ki 250 példányban; s így csak kedveskedésből lehet hozzájuk jutni. Birtokomban is több ilyen kiadás volt már Wiedemann sziveségéből: de hogy egy vogul fordítás is van, azt nem tudtam vala, azt itt az Eszt t. Társaság könyvtárában látám meg először.

ilyesre fordul mindenütt a tapasztalatlan vidéki embernek kíváncsisága. Sorba magyarázták nekik a régiség tárgyait, mi alatt arczvonásaikat nézegetém. Arczkép-festő sokat találna köztök, kiket vászon megörökíteni érdekes volna.

Minden nemzetnek valódi anyja a nemzeti nyelv; az ebben megőrzött és szájról-szájra járt mondák, énekek a nemzeti gyermek-kor emlékezései, tapasztalásai, elmélkedései; az irodalom a nemzeti szellem történelme, mely bizonyos, de határozott is, mint a valóság.

Emlékezései, tapasztalásai, elmélkedései vannak minden nemzetnek, bármi szegény vagy kicsiny legyen is az: de irodalomra nem minden nemzet juthat el. Az európai keresztyénségben a keleti egyház a hozzá állott nemzetek nyelvén tartatván az isteni tiszteletet, a szlávok, mint a bolgárok, azután az oroszok, azonnal a keresztség föl vételével kaptak a magok nyelvén írt egyházas könyveket; azoknál tehát hamar állott be az irodalom lehetősége. A nyugati keresztyénségben a latin nyelv lévén az isteni tisztelet nyelve, az irodalomra a keresztség föl vétele nem ösztönöz vala; a latin egyháznak kis nemzetei tehát vagy igen sokáig, vagy mindéltig is irodalom nélkül maradtak. S kinek juthatott volna eszébe az eszt nemzeti nyelvre figyelmet fordítani, míg a püspökök és papok egy-

házi nyelve a latin, a lovagok és városiak nyelve pedig a német vala kirekesztőleg?

Az egyházi reformatio mindenütt a nép nyelvét ragadá meg hitének terjesztésére; a kátét tehát legelőbb és mindjárt, a bibliát lehetőleg hamar fordíták az illető nép nyelvére. Az eszt nép még a reformatio által sem részesült abban a jótétményben; mintha nem is érezte volna, hogy urai után megváltoztatja hitét. Alkalmasint ezek nem is sokat gondolnak vala a nép hitével, mely között a pogány babonának fenmaradása legalább annyit bizonyít, hogy a keresztyénség a XVI-dik század végéig és tovább az újabb időig, nem erős gyökeret vert volt annak szívében.

Azt olvasom (itt Ahlqvist vezérem), hogy a Witte nevü lelkész által fordított káté Galen Henrik mester úr (1551—1557) költségén Lubekában nyomtatott ki 1553-ban; ez volna hát az eszt nyelven nyomtatott könyvek legelsője. Akkor még a könyvnyomtatás is idegen vala az országban, az urak számára a német könyvek Németországból kerülvén ki.*) De az eszt irodalom valóságos kezdetét sokkal ké-

---

*) Ahlqvist sokszor idézett könyvének 5. lapján említi meg, hogy az első nyomda Rigában 1558-ban keletkezett; Dorpatban akkor vala nyomda, míg az egyetem tartott, 1632—1656. és 1690—1699. Azután Dorpat csak 1789-ben nyert nyomdát, melyhez 1837-ben egy másik járult hozzá. Mitvában (Mitau) 1667-ben támada az első nyomda; Libauban csak 1823 óta van egy. Revalban az első nyomda 1632-ben, a másik 1802-ben állá fel.

sőbb a Stahl Henrik és Rossinius Joakim munkáiban találjuk fel.

Stahl revali születés lévén s a revali gymnasiumban tanulván Németországban mivelte ki magát, a honnan 1623-ban visszatérvén, az Eszt tartományban lelkésszé, s végre Narvában 1641-ben Ingriának superintendensévé lőn. Eszt nyelven (a német mellett) ő kezdte sűrűbben adni ki könyveket, mint: Hand- und Hausbuch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland. Ennek első részében, mely Revalban 1632-ben jött ki, Luther kis kátéja van meg néhány imádság, német és eszt nyelven; második részében, mely ugyanott 1637-ben nyomtatott, énekes könyv van mind a két nyelven; 1638-ban megjelent harmadik és negyedik részében pedig, hasonlóképen németül és esztül, foglaltatnak az evangeliumok és epistolák, Jézus Krisztus kinszenvedése, 14 zsoltár, prédikációk, imádságok. Nagyobb hatást gyakorla Stahl a Krisztina királyné költségén 1641-ben és 1649-ben kiadott Leyen-Spiegel cziműkönyvével, mely csak eszt nyelven van írva. Végre ő 1637-ben nyelvtant is ada ki: Anführung zu der Ehstnischen Sprache.

Ugyanazon időben Rossinius Joakim Dorpatban lelkészkedik vala, ki ott 1632-ben az evangeliumokat és epistolákat valamint Jézus Krisztus kinszenvedéseit adá ki. Ámde Rossinius és Stahl működései nem egészítik ki egymást, mert ők két különböző nyelvjáráson irtak. Az eszt nyelvnek t. i. két fő nyelvjárása van, az úgynevezett revali, s a dorpat-veroi, mely utóbbi azonban most csak 17

egyházközségben divatozik. Stahl könyvei a revali, Rossiniuséi a dorpat-veroi nyelvjáráson vannak írva; szerencsétlenségre tehát az eszt irodalom kezdetei két nyelvjárást igyekeznek irodalmi nyelvvé tenni, s így gyengítik a keletkező irodalmat. A két nyelvjárás közötti különbség koránt sem nagyobb, mint az előttünk is ismeretes német dialectusoké, melyekből csak egy irodalmi nyelv lett; sőt nem nagyobb, mint a keleti vagy karjalai és a nyugati vagy hämeläi finn nyelvjárások között, melyek hasonlóképen egy irodalmi nyelvvé olvadnak össze. Hisz maga az eszt nyelv, minden változásaival együtt, csak nyelvjárása gyanánt tekinthető a finn nyelvnek, mint az orosz karjalai, a vót vagy vatjalai, a vepszi és liv nyelvek. Így fogja fel ezeket a nyelveket Ahlqvist is, a ki Helsingforsban taval, egyetemi hallgatói számára „a finn nyelvjárások könyvét“ adá ki, vagyis (revali és dorpati) eszt, orosz, karjalai, vót, vepsz és liv nyelvbeli olvasmányokat. Hozzá mellékelt ugyan egy finn magyarázó szótárt is *): ámde a német nyelvjárások megértésére is szótárhoz kell folyamodni, bár milyen jártas legyen is az olvasó a német irodalmi nyelvben. Ha a történetek folyása megengedte volna, a finn, eszt, orosz, karjalai, vót, vepsz és liv nyelvek csak úgy olvadhattak volna össze egy hatalmas irodalmi nyelvvé, mint a számos német nyelvjárás. Ez nem történt meg;

*) Suomalainen Murteiskirja, tahi lukemisia Viron, Karjalan, Vatjan, Vepsän ja Livin kielillä, suomalaisten sanastojen kanssa. Toimittanut Aug. Ahlqvist. Helsingissä 1869.

sőt inkább a csekély terjedelmű eszt nyelvben is két irodalom kezdetei támadtak.

Minthogy Stahl eszt könyvei a németnek merő fordításai, Revalban a lelkeszi gyűlés 1656-ban azoknak jobb kiadását eszközölé; valamint a Dorpati papi gyűlés 1685-ben a dorpati énekeskönyvet adá ki másodsor; így a jobbitott nyelvű káté is Revalban 1673-ban s a dorpati nyelvjáráson 1684-ben adaték ki. Abc-könyv először csak 1687-ben jelent meg. Azonban bár így is, a kezdet meg volt téve. Stahl után Gutschlaff János 1648-ban „*Observationes grammaticæ circa linguam Esthonicam*“, Göseken Henrik pedig 1666-ban „*Manuductio ad linguam Oesthonicam*“ adának ki, ez utóbbi egy eszt-német szótárral együtt. A figyelem tehát már irányozva van az eszt nyelvre; s nem sokára Hornung János Rigában 1693-ban adja ki: „*Grammatica Esthonica brevis, perspicua tamen methodo ad dialectum Revaliensem edita*“, mely a nyelvnek saját természetét sokkal jobban fogja fel és tanítja mint elődjei.

Az új-testamentomot is Gutschlaff a dorpati és Göseken a revali nyelvre fordították volt, de az 1656-ban kitört háború még a kéziratokat is elenyészteté. A dorpati nyelven mégis 1686-ban nyomaték ki az új testamentom; mikor azt az eszt nép legnagyobb része a revali nyelven még nem olvashatja vala. Hogy erre is fordítottassék, XI. Károly 1684-ben nyolcz száz ezüst tallért rendele, de míg a dolgozók az írásmódon tanácskoznak vala, Hor-

nung, ki legképeőbb vala reá, lefordítá azt 1687-ben. A nagy éjszaki háboru alatt a Revalban öszszeszorult papok végre Hornung fordítását fogadván el alapul, 1715-ben a revali nyelven is kiadák az új-testamentomot, a mikor Hornung az orosz fogságban meghalt, ki az ó-testamentom lefordításához is fogott volt; Thor Helle Antal, sokak közreműködésével, 1739-ben az egész bibliát közlé revali nyelven. Thor Helle nyelvtant is készítvén, de a bibliával lévén elfoglalva, azt Gutsleff Eberhard 1732-ben adá ki következő czimmel: Rövid oktatás az eszt nyelvre, a melyben 1) nyelvtan, 2) szótár, 3) közmondások, 4) talányok, 5) beszéllgetések vannak foglalva. Ezen a munkán javítgatva adá ki utóbb Hupel Vilmos Lipcsében 1780-ban a maga eszt nyelvtanát és szótárát, s másik kiadását Mitvában 1818-ban; mely szinte a legújabb időig majdnem egyetlen segédkönyv vala (itt Pesten) az eszt nyelv tanulására. Hupel († 1819.) sok érdemü férfi, kit már másutt (61., 64. stb. lapon) említettünk; eszt nyelven is adott ki néhány könyvet a nép számára.

E század elejétől fogva, de különösen a francia háborúnak bevégezte után nyugalom állván be a nagy Orosz-birodalomban, az eszt irodalom is örvedetes haladásnak kezdett indulni. Erre mindenesetre sokat tőn az 1819-ki felszabadítás, melyet az 1804-ki paraszt-rendezési törvény és más iparkodások megelőztek volt. Most támadnak férfiak, kik mind nagyobb buzgalommal és növekedő tudománnyal

mivelik és kutatják az eszt nép nyelvét és megőrzött emlékezeit.

Rosenplänter, pernói lelkész (sz. 1782. † 1846.) 1813-tól fogva 1832-ig „az eszt nyelv szorosabb ismeretére szóló adalékok“ című gyűjteményes munkát ada ki német nyelven, husz füzetben, a melyben az akkor élt eszt nyelv barátjai nézeteiket és tudásukat közre tették. Különösen Jannau Henrik a gyűjtemény 19-dik füzetében az eszt alap- és eredeti nyelvről és arról értekezik, miképen lehetne egy általános eszt irodalmi nyelvet teremteni. Az adalékok írói közt azonban Knüpffer Arnold Fr. tűnt ki legjobban (sz. 1777. † 1843.), a ki az eszt szók képzéséről, származásáról, továbbá a névszók ragozásáról stb. írt, s igen szorgalmasan gyűjtögete mindent, a mi a szótárhoz és a nyelv felvilágosításához tartozik. — Heller János Fr. (sz. 1786. † 1849.) pedig azáltal lőn nevezetessé, hogy az eszt névszó eseteiről, különösen a nominativus, genitivus és accusativus helyes alkalmazásáról értekezett, mely a finn nyelvben is legtöbb nehézséget okoz. Heller felfogását a legújabb nyelvtanok megtartották.

Míg az említettek leginkább a nyelv tudománya körül forognak vala, az Oeszelsziget birtokosai közül, Frey, Willmann és Luce eszt nyelven írt darabokkal gazdagíták Rosenplänter gyűjteményét. Frey Péter Henrik már 1793-ban új szenténekeket (ued vaimolikud laulud) ada ki, melyeket a nép nagyon megkedvelt; ő a Witschel ismeretes

miatyánkját is lefordította. A Rosenplänter gyűjteményében pedig az eddig elkövetett hibákról érteközők az eszt nyelvbeli költészet szabályai ellen, — mi legalább azt mutatja, hogy akkor erről is gondolkodnak vala. Frey adá ki az első számvető könyvet is eszt nyelven, Dorpatban 1806-ban. — Willmann Vilmos (sz. 1746. † 1819.) Revalban már 1782-ben nyomtatta volt: Mesék és elmés talányok, valamint oktatás a háztartásról, az eszt nép javára kiadva. Ebben van 90 állati mese, 125 talány, többnyire a nép szájáról véve, s háztartási oktatás.

Luce Vilmos Lajos, Mitvában 1807-ben Saaremaa juto raamat, azaz oeszeli mese-könyvet, adá ki, mely azután Pernóban és Revalban is megjelent új-új kiadásban. A Rosenplänter gyűjteményében 1815-ben javaslatot közle egy felállítandó eszt irodalmi társaságról, melyet ő és társa, Frey, 1817-ben fel is állítottak Arensburgban, (Saaremaa lin = Sziget-vár) az Oeszeli szigeten, mely azonban nagyon félre esvén az esztség középpontjától, 1842-ben elaludt.

De az eszt nyelv eredetiségét legelsőbben és legjobban ismerte föl Masing (sz. 1763. † Dorpatban 1832). Már az 1795-ben kiadott abc-könyvben elhagyta a hagyományos egyházi nyelvet s támaszkodott a nép nyelvére. 1816-ban kezdé kiadni: Eredeti eszt lapokat németek számára, melyekben olyan tárgyról is írt, mely nem a nép olvasmánya. Kortársai csudálkoznak vala azon, hogy ilyen dolgokat is lehet esztül kifejezni; de még inkább azon,

hogy Masing közvetlenül eszt nyelven írja, s nem fordítja előbb németül írt dolgozatból, mint többnyire szokták volt. 1819-től fogva 1827-ig a kormány által kiadott rendeleteket is esztre fordítja; e közt legnyomosabb az 1820-ban kiadott s 204 lapnyi vastag negyedréti könyv, mely a Liv-hercegségi parasztok törvényét foglalja magában a felszabadításról s azok viszonyáról a hatóságokhoz. 1821-ben a népiskolák számára olvasó leveleket és oktatást ada ki, mint kelljen azokat használni. Az első eszt nyelvü hirlapot (hetilapot) is ő szerkeszté, mely 1821-, 1822-, 1823- és 1825-ben jelent meg. Hasonlóképen naptárakat ada ki 1824—1826 években, melyek becses olvasmányokat közlöttek a nép számára, p. o. Nagy Péterről, a Narvai ütközetről stb.

Masing a nyelvet teljesen értvén, a szokásos helyesírást is, mely nagyon hibás, jobb lábra igyekezék állítani, mi neki sok unalmat és vizsályt okozott.

Azon időnek eszt íróji közt gróf Mannteuffel is helyet foglal, mint ügyes verselő és még ügyesebb elbeszélő. „Multság a szurkos fenyü szilánk világánál“ (= ajavite peeru valgusel) nevü könyve több ízben jelent meg.

Az eszt irodalomban nevezetes fordulatot okozott az 1838-ki év, melyben „A Tudós Eszt Társaság“ keletkezék a kormány jóváhagyásával, még pedig Dorpatban, a tudományos egyetem helyén, s melynek feladata az eszt nép régiségének kutatása s nyelvének és irodalmának előmozdítása.

A társaság első tizenkilencz tagja közt 11 lelkész, 3 tanító vagy tanár s 2 orvos volt, kik tehát mind közvetlenül érintkeznek a néppel s abból, mint forrásból, meríthetnek vala. Első évi ülését 1839 előhava 18-kán ülé meg. Az eddigi gyűjtéseket kiegészíteni és feldolgozni, különösen egy teljes szótárt készíteni volt fő iparkodása. Fel is oszták a szótári munkát a hozzáértők és vállalkozók között, kik azután bemutatók dolgozataikat, melyeket Akermann vőn által, ki azomban 1855-ben meghalt, a nélkül hogy a szótár kinyomtatását elkezdhette volna.

Szerencsésebb vala a társaság a nép mondáji körül. Egyik tagja, Fählmann Fr. Robert (sz. 1799-ben, † 1850.), ki maga a nép közől való lévén, s bár 1818-ban az orvosi tudományra fordult, mind tanuló, mind utóbb gyakorlati orvos korában egyre gyűjtögette a nép mondájit, s egyre kutatta a nyelvet, mindjárt a társaság által kiadott első közleményeiben (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat) olyanokat mutata fel, többi közt a Kojt és Amarik meséjét (lásd a 124. stb. lapot), melyek méltán az olvasók figyelmét felköltötték. Jürgenson után 1842-ben az egyetemnél az eszt nyelv lectorává lévén, minden idejét az eszt mondák egybeszedésére, s a nyelv tudományos előadására kezdé szánni, a mitől addig orvosi gyakorlata vissza-visszatartotta volt; de korán halt el 1850-ben.

Halála után gyűjteményeit a társaság Kreutzwald Fridrik Robert veroi orvosnak adá által, ki Fählmann lelki barátja lévén annak tervét jól

ismerte, azonkívül pedig maga is az eszt nép mondájit folyvást gyűjtögette vala, s így ha valaki, tehát Kreutzwald mind készülsége, mind költői tehetsége által képesnek látszék a nagy feladat kivitelére. Az pedig a Kalev monda szerkesztése. Azon töredékei, melyeket Fählmann a társaság első üléseiben felolvasott, rendkívül buzdították volt a hallgatókat az eszt eposz, ha lehet, egybegyűjtésére. Fählmann maga is azon vala, hogy a széllyelszórt részeket egy egészszé alkossa; belehalván a feladat Kreutzwald kezébe került.

„Minden, a mit ifjuságomtól fogva a Kalevmondáról emlékezetemben tartottam, s a mit később másoktól hallottam volt, mind már föl vala jegyezve, mikor a Tudós eszt Társasággal egyezkedtem“, úgymond Kreutzwald. A gyűjteményt azután a veroi lelkész Kolbe bővíté meg, ki a Palamois (Bartholomæi) egyházi községből való lévén onnan sokat közölhetett; egy Laiszbeli ember, ki Veroban lakik vala, hasonlóképen sok mondát tudott, s azonkívül nyelvi tekintetben is nagy hasznára vala Kreutzwaldnak. De a pihkavai (pleszkovi, pszkovi) esztekthől legtöbb járulék került elő, kivált énekekben, ámbár nem szívesen közlék s nagyon ovakodának azokat Kalev dalainak nevezni, mintha büntetés alatt el volna tiltva ilyeket tudni. Kodaver- (Koddafer), Torma- és Tarvasztból is kapott anyagot Kreutzwald; s különösen a tarvaszti töredékek sokszor annyira hozzá illettek a pleszkovi énekekhez, mintha ezekből szakítottak volna el, úgymond ő az előszóban.

A kapható anyagot, melyben néha bajos volt a helyes választás, Kreutzwald olyan versekbe önté, a milyenek a néptől szerzett kalevi énekek. Az eszt társaság közleményeiben 1857—1861-ig jelent meg a „Kalevi poeg, eszt monda“, 20 énekben, melyek együtt 19,043 diméteres verset foglalnak magokban. *) A társaság kiadásában az eszt eredeti szöveg mellett a Reinthal Károly készítette német fordítás is ott van, melyet sokan nem helyeselnek. Kuopio finn városban 1862-ben az eszt szöveget magát adák ki.

Kreutzwald egyéb kiadások által is érdemeket szerzett magának az eszt nép régiségeinek felvilágosításában. Jelesen az esztek mythikus és magikus énekei által, melyeket ő és Neus gyűjtött s a Pétervári akadémia 1854-ben kiadott. Továbbá a Boecler neve alatt még 1685-ben megjelent „eszt babonás szokások és szertartások“-hoz írt jegyzeti által, melyeket a nevezett munkával együtt ugyanazon 1854. évben a Pétervári akadémia kiadott. Végre az eszt nép mondáji és meséji által, melyeket a nép szájáról gyűjtött volt, s a melyeket a Finn irodalmi társaság Helszingsforszban 1866-ban kiadott. Ezekhez a mesékhez Aminoff egy eszt-finn szótárt készítvén, azt ugyanezen társaság Helszingsforszban 1869-ben adá ki. Ezen két kiadás által a Finn irodalmi társaság nemcsak Finnország-

---

*) Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft IV. Heft 1—4; V. Heft 1—3. Dorpat 1857—61.

ban, hanem másutt is jó szolgálatot tett az eszt nyelvnek.

Még mielőtt a Kalevi énekek megjelentek volna, Neus H. eszt népdalok (Estnische Volkslieder. Urschrift und Übersetzung von H. Neus, Reval 1850—1852.) kiadásával fordította volt az olvasó közönség figyelmét az esztek mondabeli énekeire.

Ez alatt nyelvtani és szótári tekintetben is haladt a tudomány, s ez utóbbiban nagyon jelest nyertünk már. Az eszt nyelvtant Ahrens Eduard, kuszali lelkész, mozdítá elő tehetségéhez képest, azonban egyedül a revali nyelvjárást tekintvén, mint a melyet az esztség leges legnagyobb része beszéll. Nyelvtanának első része, az alaktan, 1843-ban jelent meg Revalban; másik részét, a mondatant, csak az első résznek második kiadásával 1853-ban adá ki. Az első kiadásban Ahrens még a szokott helyesírást követi, de az alaktan másik kiadásában és a mondatantban a finn helyesírást fogadja el, általában is tekintettel lévén a finn nyelvre, mely legjobban magyarázza meg az esztet.

A szótári ügyre nézve örvendetes dolog, hogy az Wiedemann F. J. a Pétervári akadémia rendes tagjának kezébe került, ki már, míg a revali gymnasiumnál a görög nyelv tanára vala, szűrjén, vottják, cseremiszt stb. nyelvtanok, később pedig a Sjögrén munkáji, különösen annak liv grammatikája és szótárának kiadása által jeles finn nyelvtudósnak mutatta volt magát. A Pétervári akadémia tagja lévén annak támogatásával több

évben utazgata szanaszél Esztországban, hogy kitölthesse a hézagokat vagy helyrehozhassa az elmulasztottat. A mind gazdagabban nyilatkozó irodalmon kívül, mely folyvást szaporítja a szótári anyagot, az Eszt tudós Társaságnak és magánosok gyűjteményei is használatára állottak vala. Ezeknél fogva Wiedemann az eszt nyelvnek oly szótárát adhatta, a melyet a jelenkor csak kívánhat. Előterjesztvén azt 1866-ban a pétervári akademiának, ez annak kinyomatását elrendelte s 1869-ig be is fejezte *). Most Wiedemann az eszt nyelv grammatikáján dolgozik, melyet várva várnak tőle.

Az Eszt t. Társaság, mely évenként választja elnökét, folytatja működését és gyarapszik évről évre. Az 1869 előhava 18-kai nagy gyűlésén felolvasott tudósításából értesülünk, hogy tagjainak száma 120 vala, kik között 20 tiszteletbeli, 70 rendes és 30 levelező tag. Az egyetemhez 16-an tartoztak. A társaságnak csekély eszközei vannak, többnyire a rendes tagok évi befizetéseiből állanak. 1868-ki évi jövedelme csak 265 rubel 99 $\frac{1}{2}$ kopeka volt, mihez a tagok fizetései 244 rubelt tettek; ugyanazon év kiadásai 141 rubel 10 $\frac{1}{2}$ kopekát fogyasztottak el. A társaság tehát nem jutalmazhatja tagjainak munkálkodását, ezek mégis dolgoznak. A tudósítás felolvasója a gyűlést buzdítani akarván ezeket mondá többi között: „Uraim, emlékezzünk

---

*) Estnisch-deutsches Wörterbuch von F. J. Wiedemann, ord. Mitglied der kais. Akad. der Wiss. St. Petersburg, 1869.

megint az év forduló napján a társaság feladatára, mely nemcsak az eszt nép történeteinek és nyelvének, hanem az általa lakott országnak kinyomozásában is áll; evvel meg az itteni németek történetei szoros kapcsolatban vannak.“

A társaság gyűjteményei: nyomtatott könyvek (5237), kéziratok (585), régiségek (856), pénzek (4510), oklevelek (234), pecsétnyomatok (530) stb. Közlekedő viszonyban 30 belföldi és 54 külföldi tudós társaságokkal, akademiákkal és szerkesztőségekkel áll. Kiadásai következő cziműek: Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat, melyek a havi és évi ülésekről tudósítanak; Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft, mely czim alatt a társaság elfogadott kiadásai jelennek meg; végre: Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft, melynek 4—5 köteteiben jött ki a Kalevi poeg eszt nyelven, egy német fordítással együtt, 1857—1861-ben.

Az eszt nép számára kiadott könyvek is, az ajtatos könyveken kívül, melyekről már másutt emlékeztünk (a 161. stb. lapon), évenként szaporodnak, mit leginkább az iskolai könyvekről lehet állítani. Oly csinos és ügyesen szerkesztett, szép fametszvényekkel ellátott népiskolai olvasó-könyvet, milyen a Jacobsoné, melynek első része előttem van, magyarban nem igen láttam még. *)

---

*) Kooli lugemise raamat. Kirja pannud C. R. Jacobson gümnaasi koolmeister. Esimene jagu. 80 pildiga. Tartus 1867. =

Azon európai népek közt, melyeknek irodalmi nyelveik vannak, az eszt nép, számra nézve, nagyon hátul áll ugyan, nemzeti öntudata is csak az imént ébredt föl: de ha szellemi munkásai, vezérei a nép gazdasági fejlődésével haladnak, ha méltóan megfelelnek fogékonyságának, az nem lesz legutolsó, ha szinte legkisebb is Európában.

Iskolai olvasó-könyv. Írásba tette Jacobson C. R. gymnasiumi tanító. Első rész. 80 képpel. Dorpatban. 1867.

VII.

Fellinen ált Revalba.

(Sz. Iván estéje Dorpatban. Isteni tiszteletre siető kocsik. Szántó-földek kerítései. Pohja küla-i egyház. Ranno kirk-be menő nép. Fóka-szalonna és zsír. Virtz- vagy Vörts-järv. Az Ema folyó híres. Mese az Emmu- és Virts-järvről. Neie-külai gazda, épületjei, tartozásai. Fellin. Várakozás Vöhmában. Anni-küla. Kizai parasztok tartozásai. Revalba érkezés.)

Szt. Iván napja ünnep a protestans eszteknel is. A keresztényiség előtti időben a nyári ünnep öröm-ünnep vala; a pogány isten helyébe a keresztényén Sz. Iván lépett, s az ünnep maradt. Kreutzwald és Neus gyűjtötték és adták ki az esztek mondai és mágiai énekeit, *) ott arról Lagus következő tudósítást közöl a fellini vidékből: „Az Iván napja öröm és boldogság napja mindenkire nézve, az a bölcs János (targa Jaani) emlékezetére rendelt nap vala. Ezen mindent, marhát és embert fényessé kellett tenni. És nagy tüzet kellett gerjeszteni, hogy mind egészséges maradjon az egész éven által, s a tej oly tiszta legyen, mint az ezüst

*) Mythische und Magische Lieder der Ehsten. Gesam-melt und herausgegeben von Fr. Kreutzwald und H. Neus. St. Petersburg 1854.

és az ég csillagai, s a vaj oly sárga, mint a nap, a tűz és arany.“ A Sz. Iván tüzét tehát ma is sokszor emlegetik (Jaani tul vagy Jaaniste tul) az eszték, úgy mint másutt; mint nálunk is, legalább a szepesi németek, kiknek falvaiban Sz. Iván estéjén az Iván tüzét (Gehons-Feuer) lobogtatja a falusi ifjuság. *) Az eszteknél a Jaani (Iván, János) alkalmasint a Vanemuine vagy Taara pogány istenek helyét foglalta el, mert ezeket is bölcseknek (targad) nevezték volt.

A dorpati városi közönség a Sz. Iván estéjét a mesteremberek egyletének (Handwerker-Verein), kertében tölté, a melybe Steda orvos és tanár úr vala szives engem elkisérni, s az egylet támadásáról és feladatáról is némi tudósítást adni.

Mint Németországban szerte, úgy Rigában is fölébredt volt a gondolat, összehozni s mintegy összeegyeztetni a társadalom különböző részeit, s a végett egyleteket alkotni, a melyekbe mindenki beléphessen, s az ott nyújtott oktatásban és multságban részt vehessen. Riga példája után tehát Dorpatban is megalakult a mesteremberek egylete, a melynek tagjává lenni a divat követeli vala. Felolvasások, zeneversenyek, éneklés, s a mellett némi multságok, testi gyakorlatok stb. valának az egyesítő és egyeztető eszközök. Az egylet Dorpatban nagy telket szerzett a város szélén, de már

*) A szepesi falusi Gehon, mint az ó franczia Jehan, a Johannak régi alakja.

a város területén és birtokán kívül, a melyen elől az utczára egy csinos faház épült, sok és tágas helyiségekkel; hátul van egy terjedelmes, roppant nagy és öreg fákkal díszlő kert, egy nagyon bő forrású tóval és alkalmas sétányokkal. De a czél nem nagyon éretik el; épen azok maradoznak ki, a kiknek kedvéért támadt az egylet; a mester-embe-
 rek ritkán láthatók itt. Azért megvan az egylet. Télen által hetenkint egyszer népszerű felolvasásokat tartanak benne, nyáron által havonként találkoznak egyszer. Ma (jul. 5.—jun. 25.) Sz. Iván estéje lévén különb multság lesz.

A házhoz érkeztén arra figyelmeztete Steda úr, hogy a rendre ügyelő hajdufélék nem a városi, hanem a tartományi hatóság emberei, minthogy itt már nem a város területén vagyunk. Bemeneti jegyeket váltván belépünk. A háznak a kertre forduló oldalában verandák és tágas folyosók terülnek. Bal szárnya a zenészek és éneklők helye, jobb szárnya végében virág-csokrok várják a nyerők szerencsáját, mert azokat váltott sorsjegyeken lehet nyerni. Látom, hogy evvel is szaporítják a jövedelmet. Mert a ház és kert fentartása, a szükséges bútor, szolgálat stb. alkalmasint költséges.

Beléptünkör egy eszt társaság énekel vala, melyet azután német énekesek váltának fel. Közönség nagy számmal van jelen. Ki sétál, ki sajkázik, a tavon járó sajkát kerékkal hajtják, a mi azt gözhajóhoz teszi hasonlónak; ki a verandákban ül és iddogál. Hives, esős idő lévén az Iván napja

ellenére melegebben öltözve mozognak vagy ülnek az emberek. A sétálók közt Jannsenéket is találom, kiket jókora társaság veszen körül. Meyer tanár is ott van nejével, s nagyobbik leánykájával. Egy kanonokkal áll szóba kísérom, s hamar fejlődik köztünk beszélgetés. A kanonok egyetemi lector a kevés hatholikus deák kedvéért, azonkívül a környéken is teljesíti a lelkeszi kötelességeket. Évenként egyszer tartozik a szigetekre is kijárni; most készül a neki nem kedves útra, mert fél a tengertől, minthogy a szigetek közt nem gőzhajók közlekednek. Nagyon magánosnak látszék nekem e luterános világban a nyájas pap. De ő is ott vala a társaságban, holott orosz papot nem emlékezem hogy láttam volna, pedig az több van Dorpatban.

A multság végén tűzjáték is lesz; de én azt nem várom be, már 11 előtt haza megyek, mint-hogy másnap reggel elhagyom Dorpatot. Elbucszom tehát ismerőseimtől, s a fogadóba térek vissza.

Reggel, azaz jul. 6.—jun. 26-kán meghatározott időben jelenék meg a dorpati eszt lakos, ki engem Fellinig fog vinni; megjelenék uti társam is, a finn Svan, ki Revalig kísér el, a honnan igenesen Helszingforszba megyen majd gőzösön. Nem megyünk tehát legrövidebb uton vissza Revalba, hanem nyugat felé Fellinen által, hogy a tartománynak ezen részét is meglássam, melyet

mind termékenységről, mind népének jelességéről dicsérnek.

Vasárnap van, igen szép reggel: a városból hamar kiérünk a gyönyörű vetések közzé. Mos-tani kocsisom eszt városi polgárféle, igen bőbeszédű, s eszt voltára büszke ember; németül is jól beszéll. Maga hajtja lovait, nem akart engem valamelyik kocsisára bízni. Alig megyünk kis félóráig, észre-veszi, hogy rudaslova biczegni kezd. Megvizsgálja lábát, ha nem került-e homok szem a patkó közzé, s nem találhatván ki a biczegés okát, feje kis rá-zásával visszatér, mert sánta lóval nem mehet hosz-zabb útra. Tulsó végén lakván a városnak sokáig tart, míg oda érünk. Kiált embereinek, azok ki-nyitják a kaput, s hamar be van fogva egy más ló. Nőféle nem mutatkozik, az talán mind alszik még, jóllehet 7 után vagyunk már. De itt, hol a nyári nap igen hosszú, későn fekűsznek le; s reggel úgy vettem észre, tovább is alusznak az emberek, mint nálunk.

Bátran hajthatván sebesen halad a kocsis. Nem sokára mindenütt templomba siető egy lovas kocsi-kkal találkozunk; két lovas csak elvéve tü-nik elő. A népet, nemcsak a férfi- de kivált a nő-neműt is, csinosnak, szinte szépnek találom mind a Dorpati mind a Fellini kerületben. Az asszo-nyok nem viselik a csunya revali csalmát, hanem kendőt mint a magyar asszonyok; ruhájok is ele-ven színű; a fehér, veres, zöld gyakran mutatkozik. A leányok öltözete nem különbözik az asszonyoké-

tól. A férfiak öltözete itt is németes. Kocsikák, lovak csinosak; posztós kendő vagy takaró nem ritkán látszik az ülők térdein és lábain; az urias szokás falukon is divatossá lesz, mi ha egyebet nem is, de jóllétet bizonyosan tanúsít.

Az esztekről azt mondják, hogy szeretnek falukban együtt lakni, nem úgy, mint a lettek, a kik a magános tanyákon való lakást szeretik inkább. Azonban a mely eszt falvakat láttam, azokat mi nem mondanók falvaknak, hanem széllyel szórt tanyákból álló községeknek; a helység közepén álló egyházas tornyokat pedig, a városokon kívül, egyebütt nem láték. A falusi egyházak tehát itt (és Finnországban is) magánosan állanak; de sok helyütt, vagy talán mindenütt is, az egyházak közelében fa bódékat találunk. Ezek az egyházba járók menedék-helyei és szállásai a zord időben. Mert az egyházi községek nagy területűek lévén, a hívek legnagyobb része kocsin lovon jár isteni tiszteletre; sőt, mint már itt is meg volt említve (l. a 181. lapot), a messzibb lakók téli időben szombat estvel gyülekeznek az egyházhoz.

Föltetsző még, kivált a magyar alföldet ismerő előtt, a szántóföldek bekerítése. Általában, talán csak a városok legközelebb környékeinek kivételével, kerítések között visznek nemcsak a dülő-hanem az ország-utak is. A kerítések fa-sövények vagy fa-oszlopokhoz guzszal, kötött fekvő rudak. Eme kerítésekre sok fa kell.

A Pohja küla egyházához közeledünk, melyhez mindenfelől kerített utak vezetnek. Az érkezett

kocsik lovak hosszú sorokban állanak a kerítések hosszában. A nép különböző csapatokban mozog; az asszonyok, leányok az üléstől összetört ruháikat egyengetik, igazgatják; a férfiak levetett kabátjait magokra öltik, csizmáikat leporolják. A nép általában ruhásabb, mint a magyar falukban. A torony ablakaiból legények néznek ki, alkalmasint a harangozásra lesvén a jelt. Iskolamestert, vagy kántort nem látunk még sehol, annál kevésbé lelkészt. Megállítom a kocsit, hadd nézzük meg az eszt falusi egyházat, melynek ajtaja már nyitva áll.

Vasárnap lévén, a melyen Sz. Iván napját ülik, az egyház lapos kövekkel kirakott földje nyirlevelekkel van sűrűen behintve, a hosszú székekbe is nyir-vesszők vannak beszúrva, az oltár kerítését, a papi széket virágok ékesítik. Nálunk, a felföld némely vidékén, pünkösdkor szokták a templomot veres-fenyű galyakkal földiszíteni, a melyek akkor gyengék és kellemes illatúak, s azért májusi galyaknak is híjják. Itt, úgy látom, az Iván napja a virágos ünnep.

A templomi székek be vannak festve fa-szin festéssel; az oltár szinte pompás az egyszerű falusi egyházhoz képest; szemközt vele az orgona van egy fa-oszlopokon nyugvó karzaton, mely három oldalát foglalja be az épületnek. Az egyház ablakai keskenyek, talán a téli zord idő miatt; a sekrestyében cserép-kályha van, azt tehát fűteni lehet. Nagy érdekléssel nézegetém az egyszerű falusi egy-

házat, melynek meszelése már homályos ugyan, de melynek hívei buzgón énekelnek és imádkoznak itt. Mi azonban nem várhatjuk meg az isteni tisztelet kezdetét, mert ma Fellint el akarjuk érní.

Az ország-út Dorpatból Fellinbe az Ema-jöge déli oldalán marad, sőt lehetsz kerületet teszen dél felé. Most más irányba siető kocsikkal találkozunk; ezek Ranno-kirk-be (Randen egyházába) mennek. E nép talán legszebb és legvagyonosabb, melyet itt láttam, ha külsőről szabad itélnem.

Az idő szép, s a dél felé siető nap szerint is meleg lévén, leszállánk a kocsiról s gyalog menénk gyepes úton egy nagyon vigályos erdőben. E szerint lassabban haladván egy egylovas kocsi ére utól, melynek városias öltözetű kocsisa hasonlóképen gyalogolt. Ennek kis kocsijához más könnyű szekér van kötve, s azon egy nyílt hordóban lo-czogott valami. — Hová megyen? kérdém. — Fellinbe. — Mit viszen ott a hordóban? — Fóka-zsirt. Megnézém; darab szalonna-féle darabok úsznak mintegy zsírban, melynek szaga nagyon nehéz. — Mire való az? — Uram, az nagyon kell a darázs ellen, alig győzik már várni Fellinben. Taval a nagy szárazságban annyira elszaporodott a darázs, hogy a nap meleg részében a marhát a legeről haza kellett hajtani, mert a darázs megölte volna. A fóka-zsírral megkenik a lovat, szarvas-marhát ott, a hol az a darázst el nem hajthatja; a féreg nem állhatja ki a szagot, s így nem bánthatja a marhát. — S honnan hozzák a fóka-zsirt?

— A Pejpuszról, a hová a tenger partjáról viszik. Ez idén igen gazdag fóka-ölés volt, tehát olcsó most a fóka-zsír.

A fóka-szalonna barnás; külső bőre szinte fekete; zsírja is sötét színű, s valóban oly nehéz szagu, hogy hamar elfordul tőle az ember.

A vigályos fák közt nagy köveket láték, egyszerűsmind morajt, vagy tompa zúgást kezdék hallani; hirtelen nem tudtam, mi az, míg a térképről nem tájékozódtam, hogy a Virtz-tó-hoz közeledünk, mert a fókás szekértől elsietvén megelőztem volt a kocsit. Utunk csak hamar a tó partjához ére, melyet most éjszaki irányban követünk.

Délnyugati szellő lengvén, a tó habjai erősen csapódnak felénk a lapos parthoz. A tó tükre itt nagy; a tulsó véget nem veheti ki a szem; s megnyire azt a partot látjuk, a melyen vagyunk, tökéletes síkságon terül el, csak messze a déli irányban kékelik erdős part. Innen, hol járunk, tengeröbölnek vélnéd a tavat. A térkép körte alakúnak mutatja, melynek vastag vége éjszak felé van fordítva; utunk ezt kerüli meg. Hupel szerint hossza öt, éjszaki szélessége két német vagy földírat mélyföld. Sok apró folyó önti beléje vizét; az Ema folyó délről folyik belé, a Dorpati és Fellini kerületek határát tevén, melyet azután a tó folytat. Éjszak-keleti csúcsán kifolyik az Ema, mint hatalmas folyó, melyen itt ezölöpökön és kompokon álló hosszú fa-híd viszen által. E kifolyást jöe suu-nak, azaz, folyó-szájnak nevezik. A hidon

túli tágas csárdában, melyben több vendég-szoba is van, delelünk; annak neve is Jöe suu.

Az Ema vize tiszta; innen a Pejpuszba folyik; a két tó közt, szinte kellő közepén Dorpat városa van, a honnan már gőzhajók járnak a Pejpuszba és Pleszkó-ig (Pszkov). A Pejpuszból éjszak felé a Narva folyó a Finn tengeröbölbe omlik; a vízi közlekedés tehát a tengerből a Virts-tóig tökéletes lehet; innen is Fellinen által egész Pernóig lehetségesnek látszik a vízi közlekedés, a számos kis folyók által, melyek egymásba folynak.

A híd közepén, a hol két komp között legerősebb a víz folyása, halásznak vala. Nézém a halászást. Egy kis merítő hálót a folyás ellenébe mártanak be, egy percz mulva kiemelik, s néha szinte a fele háló tele van apró halacskákkal, melyek vajjon azonosok-e az apró heringekkel, nem tudom; ők silgud-nak (silk, silgu) nevezik, németül Strömling. Kiöntik a hordóba, s megint bemártják a hálót; úgy látszik, hemzseg a víz ilyen halaktól. Ez évet általában igen halasnak mondják. A mi ebédünk is hal, mely túlságos sós volt, s igen kövér. A csárda megett tüzi-fa rakások valának. Messziről úgy látszék nekem, mintha kifeszített báránybőrök száradnának a napon; meg-nézem, hát nagy lapos kibontott halak sütköznek a fa-hasábokon; a zsír szinte csepeg rólok.

Az Ema-(anya-)folyót sokszor emlegetik az eszt mondák; tudjuk, hogy Lett Henrik is „mater aquarum“-nak nevezi, mi nyilván az eredetinek

fordítása. Miért anya-folyó, bajos most tudni. Neus eszt népdalainak I. részében (az 58. 59. lapon) az Ema folyót dicsőítő eme sorokat közli:

„Nem mindenki boldogsága,
 Boldogsága és jutalma,
 Ema vizén járni kelni,
 Ema habjait tekinthetni,
 Ema zugását hallhatni,
 Ema hátán evezhetni,
 Ema szemébe nézhetni,
 S szemében magát láthatni.“ *)

E versek is a folyó jelentőségét hirdetik a régi világban. Nevezetes az is, mit Neus ugyanott felhoz, hogy a Pleszkói kormányzóságban egy Isa (atya) nevű folyó van, mely a Velikájába, s evvel együtt a Pleszkói és Pejpusz tóba folyik. Ez talán némi világosságot nyer a következő mondából, melyet a Kreutzwald gyűjtötte eszt mesékből fordítva közlök:

„Az Emmu-tó és Virts-tó.

„Mikor az Öreg atya kegyelme az emberi fajt a földre helyezte, hogy itt éljen; mikor a föld színét számukra gyümölcs-termővé tette, s az erdőket madarakkal és négylábu vadakkal megtöltötte volt: egy tiszta, hives, üdítő vizű tavat is teremte, a melyben az emberek folyvást jó italt találhattak. A magas tó-széleken tölgy- és hárs-fa

*) Ei köigile ei önneks antud,
 Önneks antud, palgaks pantud stb.

erdők zöldellenek, az erdők árnyaiban mosolygó virágok virágoznak, a fák lombjai közt reggel és estvel madarak énekelnek vala, hogy mindenünnen öröm töltötte be az ember szívét. Olyan boldogságot készíté az Öreg atya a gyermekeinek.

Ámde a nép nem sokáig élt e boldogsággal, mert dölyfössé lón. Azt cselekvé, mire rossz szíve ösztönözte, s időjárával mindenestül elromlott, hogy az Öreg atya többé jó kedvét nem találta benne, mert csak gonosz tetteinek híre hangzék a fülébe. Akkor egy napon azt mondá az Öreg atya: A fel-fuvalkodott gyermekeket gonoszságuk szerint akarom megfenyíteni, mit úgy teszek, hogy elveszem tőlök a jó vizet; a szomszúság kinja bizonyosan meg fogja törni és hamar jó útra téríteni.

S ime, egyszer dél felől egy rémitő nagy fekete felhő támada, s közeledék az Emmu tó felé, a hol mintegy pihenni állapotodék meg; szélei mint oszlopok úgy leereszködének a tóba. Egyszerre a tó vize forrni kezdvén lassankint fölemelkedék addig-addig, míg a felhő oszlopaival együtt mind elfogyott. Néhány szempillantás alatt a tó vize mind oda lett, egy csepp sem maradt vissza. A nagy fekete felhő elhajta terhével, s este felé eltűnék a nézők szeme elől. A hely pedig, a melyen a tó vala, üresen marada, benne nem lévén egyéb iszapnál a békák számára; az is néhány nap alatt a szél leheletétől és a nap hevétől elszáradott.

Most hallatszék nagy jajgatása a népnek a szomszúság miatt; italt sehol egyebütt nem talált, mint a lapos helyeken összefolyt esővíz pocsolyái-

ban. Idővel ugyan esős felhők és a tavaszi hó-olvadások magát az Emmu tavat is széleig megtöltték, de a víz lágy és mocskos vala, mely nem olthatja a szomjúságot, s a testnek erőt nem adhat. A nép azért gúnyból Virtz (fertő) tónak nevezé el, s e név máig maradt meg neki. Még a kedves partok is zöldellő hárs erdőikkel és virágjaikkal elenyésztek a tó körül, s helyökbe mocsárok lettek, melyekben más nem terem, mint néhány elkényszeredett fenyűfa.

Midőn azután az erős szomjúság az embereket kissé megjobbitotta, s panaszaiik meg imádságaik mindennap az Öreg atya fülébe hatottak volt, megengesztelődék az, s megint rájok fordítá kegyelmét. Magát a tavat nem adá meg nekik ugyan, de mindenütt a föld alatt keskeny üregeket hagyta ásni, s azokba önté az Emmu tó vizét, hogy rendelése szerint itt-ott kibugyogjon a földből az emberek szomjúságának oltására. Hogy pedig a víz-erek télen nagyon hidegek, nyáron meg nagyon melegnek ne legyenek, az Öreg atya bölcsesége azt rendelé, hogy tavasszal hideg-kő, s ősszel annak helyébe hév-kő borúljon a forrásokra.

Ezért a források soha sem hűlnek meg anynyira, mint más vizek, melyek patakjai, folyóji és tavai télen által jégfedél alatt lappanganak.“

A monda szerint tehát a Virtz- vagy Vörtz-tó (mert így is ejtik), zavaros vizéről vette volna nevét, s annyiban a szó azt jelenti, mit a magyar fertő. Azelőtt a tó neve Emmu vala, mi bár

emmu-nak írja is Kreutzwald, mégis egy a finn em-o-val, mely ugyan azt jelenti, mit az emä, vagy esztül ema, azaz anya. E szónak tője a magyarban is megvan az em-lő, csecs-em-ő, em-tet szókbán. A Virtz, Vörtz-tó (fertő) tehát anya-tó is volt. De sokkal nagyobb ennél a Pejpusz-tó, melybe atya nevü (isa) folyó folyik. Lehet, hogy a pejpusz szóban, melyet peipsz-nek is ejtenek, meg az atya értelme rejlik, s hogy a népnek költői felfogása a kisebbik tavat és folyóját anyának, a nagyobbikat pedig és folyóját atyának nevezte vala. A Pejpusz tavat az oroszok Csúd, azaz Finn-tengernek híjják; a Pejpusz tó, Ema folyó és Virtz-tó vidékei az eszt mondák hires földje.

Jöe-suu-ban többi közt ezt a közmondást is tanultam:

Parem suu-täiz soolast,
Kui mau-täiz magedat.

azaz:

Jobb sósból egy harapás,
Mint édesből jóllakás.

Eszemben kell tartanom e közmondást, valahányszor eszt mondákra kerül a szó, mit egészen mellőzni úgy sem lehet, nem is szándékom.

Jól megpihentetvén a lovakat, utunkat folytatók. Nem sokára délután az isteni tiszteletről haza térőkkel találkozáink, s úgy ez úton szinte valószínű népszemlélet tarthaték. Dorpatban ugyan több vidékbeli eszteket és nagyobb számmal láttam volt, de a dorpati esztnőket kivéve, csupán férfiakat: most azonban az utunkba eső egyházi községek

férfiait és asszonyait leányait láthattam. A Fellini kerület népét legszebbnek mondják; meg kell val-
lanom, hogy derék népnek találtam. S ha vissza-
tekintünk a 140. lapon felhozott számarányokra,
melyek a parasztok által megváltott, vagy szabad
birtokukká tett földek mennyiségét tüntetik elő,
azokból is azt látjuk, hogy a Pernói kerületbeli
eszség után a Fellini váltott aránylag legtöbb föl-
det magához; a föld-mennyiségre és a fizetett
pénzösszegegre nézve pedig a Fellini eszség első
helyen áll.

? ↓ Neie-küla (Leány-falva) községben az út szoro-
san egy eszt paraszt tanyája mellett menvén el,
megállítám a kocsit, hogy azt megnézhessem, a ko-
csis értelmes ember lévén, s könnyen segíthetvén raj-
tam, ha el találnék akadni. Ha már a szántóföldek is be-
vannak kerítve, annál inkább a tanyabeli épületek.
A verőczén (värav) bemenvén a tanya belsejében
valánk. Az egész tanya (taló = tel-ek?) kő- és
fa kerítéssel van körülfogva. Részei: a derék épü-
let; szemközt vele két vagy három pajtaféle; egyik
oldalt a nyári konyha, vagy ház; másik oldalt az
ólak. A háznépet az egyik pajta fa lépcsőjén és
küszöbén ülve találók, egy jókora tál körül, mely-
ben hámozott burgonya füstöl vala; úgy látám, hogy
a burgonyát tejjel eszik. Zavar vagy meglepetés
nélkül állanak fel s jövének előnkbe a gazda, ha-
jadon fővel, a mint ült vala, felesége, mindketten
öregecskék már, de a háziasszony öregebbnek

látszván férjénél; azután két fiatalabb nő vagy leány, kiknek egyike szolgáló lehetett. Eszt kocsisom némi fontoskodással adván elé óhajtásunkat, a háznép tagjai nagy készséget mutatának mindenre, a mit tőlök kérnénk.

Legelőbb a derék épületbe vezettetém magamat. Az több részből álló fa-épület, magas szalmafedél alatt; a falak gerendáji kívül belül nincsenek kitapasztva, csak a fák hézagai ki vannak tömve mohhal és agyaggal. Kivülről is három része vagy szaka látszik meg az épületnek. A legkisebbe lépünk be, az a toa edine vagy szoba eleje, tótosan pitvar. Az eszt a szobát tuba-nak (a finn meg tupa-nak) mondja, a genitivusban toa-nek ejti; tehát toa edine = szobának eleje. A pitvar nem széles, mert mellette egymásután két kamara van még; e három helyiség az épület szélességét teszi ki. A pitvarban ott áll a szélyel szedett szövő-szék (teljed). A pitvarból az első kamarába lépván ott találjuk a kézi malmot, melyet vesk-kivi-nek = malom-kő-nek neveznek. A kő orsója a gerendában forog, a követ kézzel hajtják. Ily egyszerű örlők lehettek azok, melyeken mint az Odyssea beszél, Ulysses házában a szolgálók örlötték a gabonát. A másik kamara háló hely is.

Most lépünk a pitvarból, vagy toa edine-ből, a szobába (tupa-ba), mely az épület egész szélét foglalja el. Az ajtótól balra egy nagy tűzhely van, jobbra a falban két ablaka az udvarra néz, a szemközti falban nincs ablak; de az ajtóval szemben

egy nagyobb ablakféle nyílás van, melyen a csűrbe juthatni. — A szobának se alant se fent nincs padolatja; alant vert föld van, fent padlás helyett sűrűen vékony fák (parred) vannak, melyeken által a szalmafedelet lehet látni. A szobában most csak egy üres nyoszolya áll; nyárban nem laknak benne. Az egész belseje kormos, mert a szoba egyszersmind riie vagy rei is, finnül riihi, azaz gabona-szárító. A németek is Riege-nek nevezik. Eddig csak olvasás után ismertem, tehát fogalman nem volt róla.

Tudniillik mind Finn- mind Eszt-országban a gabonát nem hordják be csűrbe, hanem boglyákba rakva künn hagyják a szántó földeken; a boglyát kuhi-nak nevezik. Ha csépelni akarnak, a boglyából haza hordanak, a mennyt a szárító padlásra felrakhatnak; a nagy tűzhelyen tüzelnek, a meleg és füst áltjárja a gabonát és megszáritja; ha eléggé meg van száradva, a csűrbe nyiló lyukon kivetik, s ott kicsépelik; mi alatt más gabona szárad oda benn. S ezen szárítók egyszersmind az esztek (és lettek) lakó szobái voltak télen által, s még most is azok, mint annál a gazdánál, a melynél vagyunk. Az újabb időben a szárító csűr elválasztatik a lakástól, de a mult század végén és e század elején a szegény eszt gazda háznépestül marhástul ilyen szárítóban töltötte vala a telet. A füstnek nincs kéménye, az tehát ajtón, ablakon huzódik ki, vagy fenn tartózkodik, a nedves, havas gabona által

vonzatva. Azért füstös az egész helyiség, s képzelní lehet, abban milyen volt a lakás.

A szoba melletti csúr most üres, csak egy szekér áll benne; az udvarról kapuja is van. Ezt a csúrt a dorpatí kiejtés szerint riie alone, különben riie alune, vagy rei, rehe alune-nak azaz szárító aljának nevezik.

Elnevezésénél fogva legkülönösebb része az eszt tanyának az, melyet nyári konyhának mondtam. Neve t. i. koda, finnül kota, magyarul is megfelelően haz, mert a finn-eszt szók *k*-ja magyarban *h*, mint a finn és eszt kuul magyarul hall; finn és eszt kuol magyarul hal, er stirbt; finn és eszt kala magyarul hal, der Fisch; s a finn és eszt szók *t*-je, magyarban rendszeren *z*, mint a finn és eszt kät magyarul kez, kéz, mert ott csak a nominativusban käsi, käzi, de a szó töje kät; finn és eszt sata magyarul száz stb.; a finn-eszt szók *p*-je meg magyarban *f*, mint a finn-eszt pata, pada faz-ok, fazék, a finn-eszt pilvi felhő, finn-eszt pelj fél, er fürchtet, puoli fél, halb stb. Tehát a finn kota, eszt koda magyarban haz. E szó nemcsak valamennyi rokon nyelvben megvan, hanem belőle viszonzszók is lesznek, p. o. megyek h aza finnül: menen kotia; jövök hazul (ról) finnül: tulen kotoa; hasonlóan esztül is. Ha a finn tupa, eszt tuba, magyar szoba idegen szó volna is (német Stube, ó svéd stofa stb): de a kota, koda, haz bizonyosan nem idegen; jóllehet a ház, Haus külsőleg egyezik a haz-zal.

Az eszt gazdának koda-ja szűk fa kunyhó, milyen például a kárpáti juhászok fa kunyhóji, a melyekben a sajtot csinálják és a juh-tejet főzik. A katlan is (pada = faz-ék) úgy függ abban a tűz felett, mint ezekben. Minthogy nyáron a szárítót nem lakják, tehát a koda-ban főznek.

A derék épülettel szemközt lévő pajta-féle kamarák (ait, aida) élés- és ruha-kamarák. Ezek valamivel magasabbra vannak építve, úgy hogy egy-két fa-lépcsőn kell felmenni; alkalmasint a miatt, hogy a téli és tavaszi vizek kárt ne tehesenek. Megnézém azok belsejét is. Ruhát, de különösen vászonneműt nagy mennyiségben találék a ládáknak (kirst), kevés gabonát is, t. i. rozst és árpát, de egy egész hordóval sót = soolad, azaz sók, mert többesben mondják. — Az udvaron tüzi-fa is kilencz—tiz öl vala felrakva. Mind azt mutatja, hogy nem szegény a háznép.

Az udvaron nem messze a tüzi-fától gémes kút van, kaev, finnül kaiva; a kút-ágas kaev sammas, a kútgém kaev vinn, a vályu kaev küna. Vize jó.

Megnézvén így az épületeket, most a házi gazdát (pere-meess) külső gazdaságáról kérdezgetém. Szántóföldje összesen 16 vakka. Az eszt nyelv vakka-nak (a magyar véka szóhoz hasonlít) nevezi azt, mi az esztországi németeknél loof. Mint mérték, a loof, lóf, és vakka 2 $\frac{1}{2}$ magyar véka (l. 172. lapot), mint terület, a mikor a németek loofstelle-nek nevezik, mintegy 1100 □ ölnök,

vagy kis magyar holdunk (l. a 139. lapot). Tizenhat vakka föld tehát 16 magyar hold. Mit fizet attól földes urának? — Azt felelé reá a pere-mees: küüs kümmend üks pool, azaz 61 és fél, t. i. rubelt. Egy rubel pénzünkön 132 krajczár lévén, eszt gazdánk fizet tehát évenként 81 frt 18 krajczárt földes urának, s ezenkívül még adót is az államnak, minek nagyságára nem voltam figyelemmel; annyit tudok, hogy sehol sem hallottam panaszt az adó ellen, az tehát nem lehet sok az ottani viszonyokhoz képest. — Minthogy a pere-mees 16 vakka földtől 61 rub. 50 kopekát, vagy 81 frt 18 kr. fizet, egy-egy vakka földnek évi bére itt 3 rub. 84 kopeka, vagy 5 frt 7¹/₂ krajczár volna.

Mennyi a marhája? Lova van kettő, tehene három, ökre kettő, néha több is; egynehány juha és disznaja.

Kérdém, hol veszi a tüzifát? — Ma ostan saks a herrast = veszem a szász úrtól, azaz a földes úrtól. — Hogy hogy? — Leszolgálom munkával. — —

Megköszönvén az eszt ember szivességét elbucszúám tőle, s folytatám az utat Fellin felé. Most már nem igen találkozunk egyházból haza siető kocsikkal, mert már estve felé hajlik az idő. Nem sokára feltűnék Fellin, melyet szinte megkerülvén szállánk le a fogadóban, a hol a posta is van. Kifizetvén a dorpati kocsist, ki 12 rubelért hozott idáig, s tőle néhány ismerősnek köszöntést izenvén,

én meg útitársam azon kezdénk tanakodni, Fellinben mulassunk-e vagy tovább menjünk?

Fellin esztül Villand, nagyon kis város, de csinos; házai többnyire fából valók; lakosai 3000-en. Még is két evangélikus egyháza van, német és eszt; de az eszt községhez (a fogadós „finnische Gemeinde“-nek nevezé) a körül lakó esztek is tartoznak, azért az sokkal számosabb a német községnél. Orosz egyház is van, jóllehet az orthodox hitü csak néhány személy. De az orosz egyházat és a hozzá tartozó épületeket a birodalom építi és tartja fenn; ha nincs is községe, papája lesz mindenesetre, a kit hasonlóképen a birodalom fizet.

A fogadós, ki egyszersmind postás, csinos, beszédes ember; szállása gyönyörűen van felbutorozva, vendégei számára is olyan szobákat nyithat, milyeneket bizony nálunk 9000 lakosu városban sem találni. Alig lehet megérteni, hogy ily kis városban ilyen fogadó fentartható. S mindenből látszik, hogy a közlekedési mozgalom sem nagy Fellinben.

Fellint Lett Henrik Viliende-nek nevezi. Már a pogány világban nevezetes erősség volt, melyet a németek a meghódított és velek szövetkezett livek és lettek segítségével 1210-ben vevének meg s újra megerősítének. A vár a városhoz közel éjszak felé egy dombon vala, s abban a rend idejében egy komtur (l. a 45. lapot) parancsola. Legerősebb vár lévén, ide vonúla Fürstenberg mester

úr; de az orosz ostromló sereg megvevé 1560-ban s Fürstenberget fogva hurezolák el Moszkvába (l. a 48. lapot).

Míg uti társammal szélyel néztem a városban, a fogadós jó izü vacsorát készített; s azután ismét támad a kérdés: itt háljunk-e, vagy éjszaka is menjünk. Az utolsóra határozván el magunkat a postás-fogadóstól lovakat kérénk. Mindjárt ad, de egy kocsiba, melyben két személy ül, nem fogathat csak két lovat, mert Vöhma-ig, mi első állomásunk lesz, 30 verszt van; s mert ezen az úton, melyen mi akarunk menni, rendes posta-közlekedés nem lévén, más árak is vannak itt. Ő tehát kénytelen három lovat befogatni, s minden lótól egy-egy versztre 4 kopekát számít. A fellini út e szerint aránylag igen költséges lesz, mert Dorpattól idáig 12 rubelt fizettünk; ha ezentúl is drágábbak a lovak, a rubelek majd fogynak.

De a fellini postás négy kopekás lovai és szerszáma olyanok, hogy rajtok mennyasszonyért lehetne menni. Olyan három almás szürke volt befogva, hogy öröm rájok nézni. Az eszt lovat általában igen erősnek és győzősnek tapasztalám, mennyire lóról merek itélni; pedig azt akárki is észreveszi, hogy fut-e a ló, vagy ütve-verve fáradtan mozog-e. Húsos is az eszt ló, sovány gebét nem igen láttam, jóllehet ma mind délelőtt mind délután igen sok paraszt kocsival találkozám. A fellini három almás szürke nagyon is kövér; de

erős sőrényü nyakuk mutatja, hogy nem lomha kövérség van rajtuk.

Felülünk, s egy kis fittyentésre elzörög kocsink, mondom, mintha mennyasszonyért mennénk. A városból kiérvén vásárhelyet látánk, melyen itt-ott sátrat emelnek vala; holnap, úgymond a kocsis, vásár lesz itt. Úti társam alkalmasint keveset aludt volt mult éjjel, az hamar elalvék mellettem. Én tehát megint oly magánosan érzém magamat, mint mikor Revalból mentem Dorpat felé. Az éj homályosabb, mert a holdvilág igen későn és gyengébben lesz látható; de azért nincs setétség. A három ló egyenlő sebességgel fut, annak füttyülni se kell. A hajtás közepén a kocsis kifujtatá egy kicsit, azután megint egyaránt gyorsan haladánk. Éjfél tájban Vöhmában érkezénk meg.

Nem magában álló körtz (korcsma) az, mert elég közel hozzá épületek látszanak, sőt egy hegedűszó is hallik. De embert nem látunk, a körtz néma, mintha üres volna. Hosszu kopogással felinni kocsisunk fölver valakit, kinek megmondja, hogy utasok vannak, szerezzenek lovakat. Sokára megcsillámlik egy mécs; majd egy leány, majd egy fiú jó ki, meg bemegeyen; tapasztaljuk, hogy csak ugyan nem járatos úton vagyunk. Mennek lovakért, de azok legelőn vannak, két versztnyire innen. Végre a gazda is előáll, a szomszédból is húzódik felénk egynehány alak; népesedik a magánosság. A hegedűszó szinte magához csalna minket, mert hogy egy ügyes műkedvelő hegedűl, azt halljuk.

Kérdém a gazdát, hogy ki hegedül ott? — Kaup-meess Müller, azaz Müller kereskedő, kinek ott háza és boltja van. — Sokáig tart-e még, míg elhozzák a lovakat? — Messze vannak, de már is jönnek. — Ló-csengettyűt hallunk, örülünk, hogy ily hamar elhozzák a lovakat. Azomban közeledik a csengettyű, de a láb-dobogás nem jelent több lovat. Végre is azt tapasztaljuk, hogy ögyeleg ugyan félünk egy ló, de az nem a gazdáé.

A hegedű folyvást szól, menjünk Müller kereskedőhöz, talán beszélgetéssel tölthetjük az időt, míg befognak. Elindulunk, s ime a mint a házhoz érünk, elnémul a hegedű, tökéletes csend uralkodik és világosság se honnan sem látszik ki. Kutyaugatást sem lehet hallani. Nyilván a hegedűs, nem sejtve, hogy ilyenkor is látogatói lehetnének, abban a perczen keresi az álmat, mikor mí beszélgetni akarnánk vele. Illetlen, majdnem kegyetlen dolognak tartám zörgetni, s a néma éjféli csendet felriasztani egy házban, melynek lakójit nem ismerjük, s mikor nekünk egyéb bajunk sincs, csak hogy unatkozunk. •

Egyébiránt valaminek hija csakugyan itt ötlék föl először, hogy figyelembe vettem. Nem emlékszem, hogy valahol is az egész éjtszaka, melyen Revalból Dorpatba utaztam, kutyaugatást hallottam volna. Most kevesbbé jártas úton is vagyunk, éjféli tájban értünk ide, egy kutya sem szólalt meg, se a korcsmánál, se Müller háza körül. Magyarországon ilyen magános helyen éjtszaka annyi volna

a kutya-vonítás, hogy reá se érnél a hegedűt hallgatni, ha véletlen az is szólna. — E látszólag kis dolog mégis jellemző. Magyarországon oly anyyira félünk-e a zsványoktól, hogy falun és pusztán két-három ordító kutya nélkül aludni se merünk: itt ellenben oly nagy-e a bátorság, hogy vakogó ebcskét sem tartanak még a legmagánosabb helyen is?

Visszatérvén kocsinkhoz, azt úgy találók, a mint hagytuk volt, ló még se vala ott. Végre azután két hosszú óra mulva hoznak lovakat, s három fognak be. Ez ellen szólni se merék; mert úgy hallottam, innen Anni-küla-ig, a hol megint rendes posta-útra érünk, 43 verszt van, tehát 6 mélyföldnél több. Ha tehát a fellini postás három lovat fogatott nem nehéz kocsimba, a vöhmai paraszt-postás négyet is fogadhatna, még sem szólnék ellene.

De mit kell majd fizetni? A körts-mees (korcsma-ember, korcsmás) 6 rubel 45 kopekát kér. Sokallom; de válasza: en söidata = nem hajtatok, ha nem kapja meg a mit kér. Látom, hogy szinte nagyobb árt követel, mint a dorpati ember, kinek 12 mélyföldért 12 rubelt fizettünk, s azért alkuszom vele. Sok szó-váltás után, melyet eszt nyelvbeli ügyetlenségünk bizony nem tőn rövidebbé — mert finn társam, bár sokkal könnyebben kifejezhette is magát mint én, általában nem beszédes — hat rubelért felülteté kocsisát, s mi indulhatánk. Kedvező lévén az idő, a szabad ég alatti

várákozás még sem vált alkalmatlanná; egy kis unalom számba se vehető ilyenkor.

A vöhmai kocsis erősebben vala kénytelen fűtyülni, mint a fellini, mert legelőről hajtott lovak voltak befogva: azért mégis elég gyorsan haladánk. Az igen nagy hajtás fele utján kapata valami keveset lovaival, azután megint sieténk, s reggeli 6 óra után Anni-küla-ba érkezénk, a hol szinte otthonosnak találtam magamat, ismerős lévén már a postás.

Megpihenvén egy keveset s kávézván, megemlíté a postás, hogy azólta valamely éjjel nagyocska dér vala; öreges anyja, ki szivesen mozog vala körülöttünk, hozzá tevé még, hogy úgy hallatszik, itt-ott a burgonyát is megvette. — Az nagy szerencsétlenség! fohászzkodék uti társam, mert úgy attól lehet tartani, hogy hazámban még nagyobb volt a fagy s megártott a szép életnek, a mely az egész országban nagy reménnyel kecségtetett volt.

Ha egy-két évvel előbb nálunk nem pusztított volna a kései nyári hideg, talán kevésbbé indít meg a hír és uti társam félelme: de a szomorú tapasztalás után, mert magam is láttam volt a megfagyott rozst és búzát, teljesen általérthetem azon hírnek egész súlyát: fagy volt itt. Hisz ha Esztországban is fagy volt, Finnországban bizonyosan még nagyobb volt, s következései iszonyúak lehetnek; mert a megelőzött több rossz évet az 1868-ki jó aratás csak úgy hozhatná helyre, ha az idei aratás is segít. A hír nagyon leveré társamat, kit nem is vigasztal-

hattam. Szerencsére további utunkon nem hallánk többé semmit a fagyról, s úgy nem alaptalanul lehet vala gondolnunk, hogy az Anni-küla-i fagy, ha való is, csak kicsi és helybeli hatásu volt.

Kizában töltők a delet; az állomás nevét ott az orosz hivatalos hirdetésben Kizá-nak találván írva, bizonyos, hogy az nem Kisza, hanem Kiza; az eddigi szokott eszt helyesírás nem különbözteti meg az sz-et meg a z-ét. Kis érkezésünk lévén, itt is kérdém, hogy évi bér fejében mit fizetnek földesuraiknak a parasztok? — Azt hitelesen meg lehet tudni, válaszóla a postás, mert épen itt vannak az illetők. Kimenvén hozzájok, azt az értesítést hozá tőlök, hogy 44 vakka földért (loofstellen-ért) 75 rubelt fizetnek. Minthogy ezt a dorpati és neie-küla-i tudósításaimhoz képest kevésnek találtam, kérdém továbbá: talán igen rossz föld van itt? — Sőt, felelé a postás, az ide való földet dicsérik, mert abban a legjobb burgonya terem. — Tehát Kizában a parasztelek 44 vakkás, és csak 75 rubelt fizetne évi bér fejében a földesúrnak. Úgy van-e, s miért van úgy, nem puhatolhattam ki, mert az illető parasztlak elmentek volt, mire magam beszélhettem volna velök.

Este felé hajtánk be Revalba. De a kiket a Sz. Pétervár czimü fogadóban hagytam volt, azokat most egy kikötői fogadóban találám, mely közel lévén a tengerhez és egy fürdőhöz, alkalmasabb vala, mint a belvárosi fogadó.

VIII.

R e v a l.

(Reval és a Kaley-monda. A dán hódítás. A város történetei. Nagy Péter Revalban. A város igazgatása, tisztviselői. A városi jobbágyok. A város jövedelmei. Népsége. Egyházai. Eszt egyház és isteni tisztelet. Az eszt község statistikai kimutatása. A nagy czimbora háza. A dóm-iskola történetei. Baer Károly Ernő egyik tanítványa és később dicsérője. Az iskolának többféle rendszere. A katonaságra készülöket orosz nyelven tanítják. Az iskola zavara 1854-ben. A Baer jubileumát üli 1864-ben. Baer 1844-ben Regulyról ír. A dómi iskolának mai szerkezete. Az orosz gymnasiumok. A soknyelvűséget sehol sem lehet elkerülni. Katalin völgye. Kosch. Sz.-Brigitta-rom. Remete-féle lakos. Csónakázás hullámos vízen.)

Ha a kikötőből, a melynek egyik fogadójában lakom, a város felé menvén a jobbra kerülő utat választom, hamar felérek arra a földhátra, mely mint egy tompa hegyfok a tengerbe nyúlik, s a kikötőnek nyugati partját képezi. Szép onnan a kilátás, akár a tenger, akár a város felé fordúlsz. A hegyhát az utolsó orosz háború előtt fás volt, és kedves sétányaival gyönyörködtette a fürdői vendégeket. De az említett háború elején, mert az angol hajóhad Pétervárat felkereshette s útközben talán Révalt is meglátogathatta volna, az orosz

védelmi készülétek a hegyhát fáit akadálynak nézék, s azokat kivágaták. Azólta fátlan a hegyhát, de a kilátás a tengerre ma is az, mi akkor és hajdan volt. Áltellenben a finn parton Helszingsforsz van, de se a partot, se a várost nem láthatjuk. Mégis a hegyfokon állva és a multakra gondolva, úgy tetszik nekünk, hogy innen ugrott le a tengerbe a mondai eszt hős, a Kalev fija, midőn Finnországba uszék anyját keresni, s boszút állani a finnországi bűbájoson, a ki azt elrabolta volt. Hisz, a monda szerint, a város hegyes része, az úgynevezett dóm, Kalev sírdombja. S ha elhagyjuk a mondanak ködös korát és alakjait, s a történelem világossága felé közeledünk, itt, az előttünk háborgó kikötőben, érének parthoz győző vagy II. Valdemár hajóji 1219-ben, a ki keresztes hadjáratot intézván a pogány esztek ellen, a dán hatalmat ezekre is ki akarta terjeszteni.

A rigai püspök Albert t. i. és kardos vitézei már meghódították volt a liveket; már 1211-ben az esztek nagy erőssége, Fellin is, hatalmuk alá került volt, s mind kijebbre terjed vala foglalásuk az esztek közt: midőn ezek a határos orosz fejedelmeket segítségül híván a németek ellen, az eddigi véres győzelem nyereségét vissza akarák venni. Az egyesült oroszok és esztek ellen a német püspökök és lovagok ereje gyenge volt, azt tudja vala Albert; ő tehát segítséget kerese II. Valdemár dán királynál, ki akkor a Balti tartományok leghatalmasabbja volt. Nemcsak a dán-szigetek és Jutia

(Jütland), hanem Hamburg és Lübek, továbbá a Balti partok vendjei és Németország részei az Elba-ig uralják vala. Valdemár a keleti tartományok ellen is régolta tervezete; Oeszél szigetén már 1206-ban vitézkedik, habár csak múló sikerrel; a pápa is elősegíté igyekezeteit, a lundi érseket, Andrást, azon tartományok részére legatusává nevezvén ki „a pogányok megtérítésére“ (ad convertendum circumstantes paganos). Lett Henrik tudósítása szerint, Albert püspök többed magával II. Valdemárhoz menvén 1218-ban, alázatosan megkéré, indítaná hajóhadát jövő évben az Eszt tartomány ellen, hogy az esztek jobban megtörve, az oroszokkal együtt ne háborgassák többé a liv egyházat. A király hallván, hogy az oroszoknak és eszteknek nagy háborúja van a livek ellen, megígéré, hogy ellenök fog indulni, mind a Boldogaszszony tiszteletére, mind saját bűneinek lerovására.

Magát a hadjáratot pedig így beszéli el Lett Henrik: „Feltámad a második Valdemár nagy sereggel, vele jövé a lundi érsek András, Miklós püspök, meg egy harmadik püspök, a király kancellárja; vele lévén a Rigában fölszentelt eszt püspök Theodor is, a ki a pogányok kegyetlensége miatt odahagyta a liv egyházat, s a királyhoz állott vala; vele lévén a szlávok fejedelme Venczeszláv is embereivel együtt. Ezek mind a revali partnál kikötvén ostrommal vevék meg Lindanisztát, mely a revaliak erőssége vala. S lerontván a régi várat, egy újat kezdének építeni.“

Ez tehát a mai Revalnak kezdete. Eszt neve: Tallin vagy Tallyin, azaz Tan-lin, dán vár vagy dán város, világosan hirdeti dán eredetét. De az idézett tudósításból látjuk, hogy már azelőtt egy eszt erősség volt itt, Lindanisza vagy Lindaniza, mely név hasonlóképen a mondai világba vezet. Linda t. i. a Kalev fijának anyja; s Lindaniza annyit jelent, mint Linda emléje. A dán vár a mai várhegyen volt, melyet most dómnak neveznek; az öreg torony is (l. a 114. lapot) a dán első időből való. Ez a várhegy tehát a monda szerint Linda emléje, de Kalev sírdombja is. Közel a városhoz van egy tó, a felső tó (Obersee); annak is mondai eredete van. Linda t. i. férjének halálát úgy megsíratá, hogy könnyeiből gyült a tó. — Reval és vidéke nevezetesek, mint látjuk, az eszt mondában. De történeti valóság a Lindanisza vagy Lindaniza eszt erősség, s a dánok által a helyébe épített vár, mely a mai Revalnak kezdete.

Mert a vár alatt lassankint (1219—37) város keletkezett, mely már 1248-ban a dán király által a lübekai jogot vagy szervezetet nyerte, miután 1240-ben püspöki székké lett; de a püspök a városban, nem a városban lakott. Egyébiránt a dán győzelem nem volt könnyű. Mert az esztek öszszegyülekezvén megtámadák a király táborát, s azt fel is dulták volna, ha a Lett Henrik említette szláv fejedelem, a kit a támadás nem ért volt, meg nem lepi az ellenséget. A veszedelem nagyságát azon csuda is mutatja, a melyről a

keresztyén monda tud. Mert szorultságában istenhez fohászzkodván segítségért Valdemár király, ime egy veres zászló, melybe fejér kereszt volt szöve, lebocsátkozék az égből, mit a futamodó keresztyének látván visszafordulának s teljesen győzének. A csudás győzelem emlékezetére pedig a dán Danebrog nevezetű vitéz rendjel alapított.

Reval eleitől fogva két részből áll, a várból vagy a várhegyen épült városból, melyet dómnak neveznek, és a tulajdonképi városból; amabban a királyi kapitányok, később a komturok, ebben a városi hatóság rendelkezvén. A város 1284-ben a hansza városok szövetségébe jutván, a kereskedés által mind hatalmasabbá lőn; németiségét is az által erősíté folyvást, a dán lakosság, milyen bizonyosan volt, a várba szorúlván; mert a püspök is a lundi érsek alá tartozott.

Tudjuk már, hogy a dán hatalom mind gyengébbé lőn e tartományban, s hogy 1347-ben a kereszturek vevék meg a dán jogot (l. a 45. lapot); ezután a revali püspök is a rigai érsekség alá rendelteték. Mint Rigában és Dorpatban úgy Revalban is a polgárság két czimborába oszlott, a melyek máig megvannak; a fekete fejek társasága is fenáll még.

A város 1524-ben tért által a reformatióra, melyet a dómban és a tartományban később fogadtak el. Mert csak 1557-ben unszolá a lovagság a püspököt, hogy a főegyházban istennek „tisztá igéjét“ prédikáltassa. — 1558-ban álla be a rettenetes idő,

az orosz háború (I. a 48. lapot), mely a Balti tartományok különös politikai alkotmányát, a püspökök és lovagok szövetségét, felbontotta. A revali dómnak utolsó katolikus püspöke Wrangell Móricz, püspökségét a dán herczeg Magnusnak adá által, ki, ámbár nem vala többé katolikus, magát oeszeli és kúrtartományi püspöknek s most revali püspökség administratorának is nevezé, mely azonban soha sem lett birtokává. Reval városa 1561-ben a svéd ótalom alá menekülvén, a rend komtúrja is, Oldenbockum Gáspár, hat hetes megszállás és lövetés után, a svédeknek adá által a dómot, a melyben most a katolikus isteni tisztelet megszűnt.

Reval tehát és az Eszt fejedelemség 1561 óta a svéd uralkodás alatt állott, mely nemcsak az egyházi és iskolai ügyre, hanem az elnyomott eszt parasztságra is gondot viselt; az ügynevezett svéd időnek emlékezete mai napig fen van a nép között. Azon időben csirázék ki az eszt irodalom gyenge kezdete is.

A nagy éjszaki háború (lásd az 56., 57. lapot) azon politikai változást hozá elő, melynél fogva Reval és az Eszt-fejedelemség az Orosz birodalomhoz csatoltatott; Reval 1710 szept. 29-kén alkudozék Nagy Péterrel, ki a város kiváltságait és alkotmányát megerősítette. S a revali fekete fejek társasága büszke arra, hogy abba Nagy Péter is fölvéteté magát. Külömben is Reval emelésére sokat tön a czár, ki annak kikötőjében gyűjté hajóhadát. Ő ülteté a neje nevérol Katalin-völgynek

nevezett kertet és sétányokat is, sokszor tartózkodván a számára épített házban, mely máig megvan.

Revalban is a város viszonya eszt jobbágyaihoz lévén az, mit leginkább óhajtottam megtudni, Luther nevü polgármestert keresém föl, ámbár nem ismertem vala, mert nevét is csak a városháznál hallottam. Luther polgármester készséggel tevé félre dolgát, s egy belsőbb szobájába vezetvén, „mindenre, úgymond, adok felvilágosítást, a mit tudni kíván, ha tőlem kitelik.“ A kis termetű ember saját házában lakik, mely régi építésű, ropant vastag falu, s bolthajtásos. Kényelmes pamlagán ülván mindenféléről kérdezgetém őt, ki néha írást és könyvet is segítségül vevén, pontos értesítéssel igyekvék felelni, sőt azt is megengedé, hogy jegyezhessek.

A városnak négy polgármestere van, kik közt kettő jog-tudós, kettő meg kereskedő; tanácsa 14 tagból meg syndicusból és főtitkárból áll. A syndicus a polgárság képviselője a tanács előtt; kötelessége felügyelni, hogy mi se történjék a polgárok érdeke ellen. Azonkívül a törvényszék előadója; ő teszi föl az ítéleteket, és fogalmazza az adás-vevési szerződéseket. — A főtitkár meg a tanács végzéseit írja meg, s felügyel arra, hogy teljesezésbe menjenek.

A városi tisztviselők, különösen a tanácsbeliek választása advent második vasárnapján esik meg.

Előbb a „consilium consulum“, mely a négy polgármesterből, syndikusból és fő titkárból áll, teszi meg a kijelölést; de a tanács választ. A választásban a négy polgármester is részt vesz; de a syndikus és fő titkár nem választanak. Minden választás élethosszára való. A tanácsbeliek között is négy tudósnak (Gelehrter) kell lenni; így nevezik itt mindenütt a jog-tudóst, mint azt nálunk ügyvédnek nevezzük.

A tanácsbeliek fizetése vagy évi díja 120 rubel; azonkívül mentek a katona-szállástól, melynek megváltása (Quartierabgaben) 70—80 rubelt is teszen. Az előtt más jövedelmeik is voltak, jelesen malátaórlési jog, a mely mintegy 40 rubelt hajtott vala: ez már meg van szüntetve.

A város jövedelmei: 1) a városi telkek jövedelme (Grundgelder); 2) a város földes-úri jövedelme; 3) a portorium jövedelme; 4) a polgárságnak mindenféle adója.

A városi telkek jövedelme azoktól a telkektől jár, a melyek birtokosa a város, s haszonbérbe ad ki.

A város földes-úr is. Neki két jószága van, melyek jövedelme szorosan városi czélokra fordítatik; van három kegyes alapítványi jószága (Hospital-Güter), melyek jövedelmei az isten ládjába (Gottes-Kasten) folynak, s melyekből a városi egyházak, iskolák, papok, tanítók, kórházak fizetési és költségei telnek.

A városi jószágokon parasztok gazdálkodnak, kik a művelés alatti földektől a városnak fizetnek. Tudjuk már, hogy a városok birtokaihoz tartozó parasztföldeket örök áron eladni és megvenni nem szabad; ezen földek művelőji tehát haszonbérlok maradnak mindég. — Luther polgármester tudósítása szerint a városi parasztnak minden dülőben 6 tonnányi vető földje van; egy tonna itt két rigai loof-val ér föl, az tehát egy magyar köből, vagy két mérő. Három dülőre lévén felosztva a parasztelek (Drei-Felder-Wirtschaft), egy-egy revali paraszt gazdának 18 tonnányi (köbölnyi) földje van. Ezen kívül van még kaszálója, legelője és cseplyese (Strauchland). Mind ettől a paraszt gazda évenként 90 rubelt, vagy 117 forintot fizet haszonbér fejében. Ennélfogva, el tudván a kaszálót, legelőt és cseplyest, egy köblös földtől a paraszt 6 rubel 88 kopekát, vagy 8 frt 93 krajczárt fizet; mi bizony nem kevés, ha meggondoljuk, hogy itt minden harmadévben ugarba kell hagyni a földet, és azt jól trágyázni.

A fizetendő évi haszonbér meghatározása végett megbecsülteték a telkek haszonvehetőségét, s az így kitalált összegnek öt százalékját fogadták el haszonbérül. — Azon kérdésemre, vajjon nem sokra van-e becsülve a haszonvehetőség? meg bírja-e fizetni a telkes paraszt a 90 rubelt? azt felelé a polgármester, hogy: meg, sőt könnyen is megbírja. Meg is gazdagodhatik a mi viszonyaink közt, úgymond. Egyébiránt, tevé hozzá, a revali

becslés legalacsonyabb Esztországban („der geringste Satz“), s én, úgymond, ki elnöke vagyok a gazdasági bizottságnak, azon nézetet pártolom, a mely a parasztok gazdagodásának kedvez, s azért a bérlet újításakor a fizetést nem akarja felemelni. A város hat évre köti a haszonbérleti szerződést a paraszt-gazdákkal.

A portorium vagy a kikötőnek jövedelme most évenként 8700 rubel, de azt a város még csak tíz évig fogja élvezni. Tudniillik, Luther polgármester tudósítása szerint, mikor Reval cápitulatió által (mint láttuk) az orosz czárnak meghódolt, különösen a kikötő jövedelmét, vagy a portoriumot is biztosítá magának, miszerint azt jövedőben is szedhesse mint addig, természetesen a vele járó költséget is maga viselvén, a melyet a kikötői rendőrség, építkezés, világító torony stb. kíván.

II. Katalin czárnő Revalban járván megkérde a várost, hogy mit jövedelmez neki a portorium? 8700 rubelt, vala a felelet, mert akkor annyi volt a tiszta jövedelem. Akkor a korona a kikötői felügyeletet és költséget is magára vállalván, a 8700 rubelt biztosítá, de úgy, hogy a város minden ötöd évben folyamodjék érette a koronához. Az utolsó folyamodásra már azt a végzést közölték a városal, hogy a 8700 rubel csak még tíz évig fog járni, azontúl megszűnik. Hogy a korona minden kárpótlás nélkül szándékozik-e azt megszüntetni, értesítöm nem tudja, valamint azt sem, mint pótolja majd a város.

A polgárok által fizetendő mindennemű adóra nézve csak annyit jegyeztem meg Luther polgármester tudósításából, hogy a tanács, a két czimbora beleegyezésével veti ki azt a polgárookra. De a város kiadásait is úgy állapítja meg. Mindegyik czimbora testületileg szavaz. Ha a tanács javaslatára csak egyik czimbora is igen-nel szavaz, az határozattá lesz, de ha mind a kettő nem-mel szavaz, a tanács javaslata bukottnak vétetik.

A négy polgármester évenként felváltja egymást az elnöklésben, tehát mindegyik sorban egy évig viszi az elnöklést, vagy is, az ottani kifejezés szerint, viszi a szót („er ist am Wort“). Az elnöklő vagy szó-vivő polgármester 500 rubelt, a többiek 250-et húznak díjul.

A város törvényhatóság. A jogi ügyekre, vagy a szorosan vett törvénykezésre nézve, közvetlenül a pétervári birodalmi senatus alatt áll; de az igazgatási ügyekre nézve legelső felsőbbsege a tartományi kormányzóság vagy gubernium. A hercegségi országgyűlésre két követet küld, kik csak az országos adóra nézve szavaznak a lovagokkal.

Revalnak, az utolsó népszámlálás szerint (1863 végén), 25,124 lakosa volt. Ezek közt, úgymond Luther, 13,000 eszt, 8000 német, 800 svéd; a többi tehát orosz, lett stb. számszerint 3300 volna. Minthogy a dóm, azaz a várhegyen épült s külön kőfallal kerített város, saját politikai és egyházi igazgatás alatt áll, melyhez a tulajdonképi városnak nincsen köze, az, mit a város igazgatásáról,

tisztviselőiről, jövedelméről, kiadásairól felhoztam, csak is a várost magát illeti.

A város, vagy inkább a tanács, a városbeli egyházak és iskolák kegyura, patronusa; az választja és fizeti a lelkészeket, a városi superintendest, a tanítókat; az tartja fen az egyházakat és iskolákat. A kegyes alapítványbeli jószágok jövedelme, mely az „Isten ládájába“ foly, azon intézetek fentartására való. A Revali Ujság szombati (jun. 28./jul. 10.) lapjában megjelenő egyházi tudósító („Kirchlicher Anzeiger“) a reá következő vasárnapon következő isteni-tiszteleteket hirdeté:

- 1) Sz. Olausz egyházában délelőtt Stackelberg lelkész prédikál;
- 2) Sz. Miklós egyházában délelőtt Ripke fő-lelkész prédikál;
- 3) A dómi egyházban délelőtt Schultz W. General-Superintendens;
- 4) Sz. Mihály egyházában délelőtt Mozelli lelkész;
- 5) Sz. János egyházában délelőtt Luther (pastor primarius), délután Frese lelkész prédikálnak.
- 6) A Károly-dómi egyházban délelőtt Bergwitz K. prédikál.

A 3) alatti dómi egyház kivételével, mely a várhegyi városban van, a többi öt egyház a tulajdonképi város hatósága alatt áll. A Sz. Olausz és Miklós egyházai németek; a Sz. Mihály egyháza svéd (vajjon mindenkor csak svédül foly-e abban az isteni-tisztelet, nem tudom); a Sz. János és Károly egyházai esztek.

Ezekén kívül van a városban két, s a külvárosokban több kisebb orosz egyház; van egy katolikus egyház is.

A legrégebbi egyház a Sz. Lélek nevű, melynek udvarában az eszt község lelkészei laknak és iskolája van. Magában az egyházban csak olykor tartanak eszt nyelven isteni tiszteletet.

Luther polgármester tudósítása szerint a tanács a városi eszteknek először a Sz. Lélek egyházát, vagy az úgynevezett tanács kápolnáját (Rathskapelle) engedé által. Az eszt község nagyobbdván, a város a kovács-kapu előtti Sz. János egyházát építé, s jelenben számokra még a Károlydómi egyházat is építi, melynek két tornya lesz (lásd a 114. lapot).

Az Olausz egyház legnagyobb, tornya legmagosabb nemcsak a Balti tartományokban, hanem az egész Orosz birodalomban is, mire nézve egyébiránt tudni kell, hogy az orosz egyházakat magas tornyok nem tüntetik ki. Az Olausz egyház tornya alul vastag, de felül tórré vékonyodik és igen magasra, mint mondják, 429 lábnyira nyulik fel. Az egyház első építése 1329-ből való; különböző időkben nyolczszor csapott belé a villám; utolsó 1820-ki égése után csak 1840-ben készült el.

Vasárnap, azaz jun. 29—jul. 11-kén a Sz. János egyházába az eszt isteni-tiszteletre menék, a mely korábban kezdődik, mint más egyházakban.

Az épület új, nagy; tornya is tetszős. Véletlenül a sekresztye ajtaján találván bemenni, ott a lelkész mindjárt szívesen utasíta, az egyházfival széket vitetvén be számomra, mert talán nem lesz hely a padokban. S valóban annyira megtelt egyházat köz isteni-tiszteleten nem igen volt még alkalmam látni. Nemcsak a padok lent és a karzatokon telidéd teli valának hivekkel, hanem a járó közök is; sőt fiatalok a kő-padozaton és a padok emelkedett aljain is ülnek vala; benn a padokban pedig, kivált leányok két sorral szorongtak, egyik sor ülven, másik állván felváltva. Az egyházi épület, a régiek módjára, három hajóból áll; a középső felső kis ablakaival magasabb a két oldalhajónál: azért az egészet nem egy fedél borítja, hanem az oldal-hajókat a középsőhöz támaszkodó szemöldökök fedik. Négy-négy oszlop hordozza a középső hajókat, melyek boltozatjai csúcs-ívesek. Az oltár egyszerű bár, minő protestáns egyházban szokás, de sokkal díszesebb mint nálunk lehet látni. Az oltári kép is nagy, és a mennyre ítélteték, csinos, helyes. Az oltárral szemközt a fő ajtó felett, befelé gömbölyödő tágas kar van, egy igen nagy orgonával. Az egyház négyszegű kövekkel van kirakva, a padok, ajtók ékes munkát tüntetnek ki, fa-szinre vannak festve. Az egész épület gazdag építettöt és jóízlésű építöt mutat.

A község énekel vala, midőn belépék. Az orgona igen jelesen vezette és kísérte az éneklést; a község pedig úgy énekelt, a mint nálunk soha

protestáns egyházban nem hallottam. Már Dorpatban is csudálkoztam volt a szép egyházi éneklésen; de ott a helybeli esztségen kívül vagy nyolczszáz vidéki énekes annyira mennyire begyakorlott énekeket zengete: itt azonban a köz vasárnapi gyülekezet énekel vala, mi csak mégis különbözik egy rendkívüli alkalombeli énekléstől. A szabályosan egybevágó énekből annyi kellemesen, mondhatnám, bájosan csengő hang válék ki, hogy csudálkozva hallgatám. Nagyszerű hatással van egy téres egyházat megtöltő községnek éneklése, a melyen a zúgó orgona ügyesen, s magát mintegy vissza-visszafojtva uralkodik.

Az egyházi az aranyos bibliát a sekrestyéből a szószékre vivé, mely a középső hajó egyik oszlopához van alkalmazva; utána fekete papi öltönyben a lelkész méne fel. Rövid imádság után a szent szöveget olvasá fel, a melyről azután prédikált. Luther — mert ez a lelkész neve, ki rokona Luther polgármesternek — tökéletesen hallható a nagy egyházban, pedig én kissé félre ültem, nem akarván épen az ájtatos községnek szeme előtt lenni. Jó és kellemes hangjával a dorpati szó-lókon is túl teszen, pedig ott jeles hangyak beszéllettek volt. A prédikáció végén a község egy verset énekele, mely alatt a lelkész a szó-széken maradt. Erre következék egy hosszú imádság, melyet a roppant nagy község többnyire térden hallgata vagy monda utána — mert a sűrűen ülők vagy állók sok helyütt nem térdelhetek le.

Az elég sokáig tartó isteni-tisztelet után az úr vacsorája következék. Ennek szertartása itt több és ünnepélyesebb mint nálunk. A lelkész éneklése az oltár előtt valóban helyes vala; — látni, hogy nem tanúlatlan énekes. A karzatról pedig olyan énekkel felelének, és kísérik a kiosztást, hogy felmentem, nézni az énekeseket. A nagy orgonát egy fiatal ember játsza vala. Az orgonának pedálja és három manualéja van egymás felett. A karzat gömbölyűségén elül az énekesek ülnek. Az énekvezetőnek jobbán hét férfi, közte két fiú; balján nyolcz leány énekel, mind kótáról. Az egész úrvacsora-kiosztást kísérik ének, a melyből néha a lelkész hangja hallék ki, midőn a kelyhet egyik kezében tartván a másikkal az úr asztalától eltávozókat megáldá.

A község női feléből ki-kitetszék ugyan a revali csúnya fejszalma is, de nagyobb része városiasan, divat szerint van öltözve. A karzati énekesnők is mind divatos nyári kalapot viselnek. A férfiak hasonló vegyületet mutatnak; falusi és városi van együtt.

Az úrvacsora végeztével még keresztelések lesznek; én kimenvén az egyházból, kinn az ajtó előtt ékes fejér-csipkés gyermekkoporsót láték, mely a lelkész áldására várakozik vala.

A Szent János egyházából a dómba sietvén, a dómi fő-egyházat nézém meg. Itt épen végződött az isteni-tisztelet. Az egyház belseje teli van nemesi czimerekkel, mert az a lovagok egyháza, me-

lyet a tartományi lovagság tart fen; a general-superintendenst is az választja. Egyébiránt ez a dómi egyház, valamint a Sz. Olausz és Sz. Miklós egyházai mind hasonlítanak egymáshoz, csakhogy az elsőben legtöbb a czimer és siri-émlék. Mind fűthető télen, mit az eszt egyházban nem láttam.

A Sz. Olausz egyházába is még akkor lépék be, midőn az isteni-tisztelet után következő úrvacsorát osztják vala ki. A szertartás egy a Sz. János egyházában látottal: de nagy különbség van a dómi meg Olausz egyházai és a Sz. János eszt egyháza között; ebben roppant nagy közönséget, amazokban pedig igen kevés távozó vagy még ájtatoskodó hivet találék. Az eszt egyházban csak egy, saját ruhájába öltözött egyházi szolgá: ezekben négy-hat sűrög-forog külön, nagyon tisztességes, hivatalos ruhában; ámde esztül beszéllenek magok közt, tehát azok is esztek. Nem tudom, az nap a Károly-dómi egyházban esztül prédikáltak-e? hogy azt is az eszt község számára építik (a tornyok nincsenek még fölépítve, sőt, úgy látszik, szünetel az építés), tudom, s hogy már isteni-tiszteletet is tartanak benne, az „egyházi tudósító“ mondja.

Másnap délelőtt Luther lelkészt látogatám meg, ki a Sz. Lélek egyháza udvarában lakik, s a ki szives vala némi bővebb felvilágosítást adni az eszt községről. Hivatalos iratok kiadásával foglalkozik vala, mit elvégezvén számomra is anyakönyvi kivonatot készíté. Kettő az eszt község lelkésze, ő

mint első (pastor primarius), ki az anyakönyveket viszi, és Frese, ki azonban egyenlő jogu vele. A község meghallgatásával a városi tanács nevezi ki, vagy választja meg őket; az fizeti is és tartja fenn az egyházakat és iskolát.

Mint már Luther polgármestertől hallottam volt, a Sz. Lélek egyháza, melyet tanács kápolnájának neveztek, volt az első eszt egyház. Kicsiny-nyé válván a szaporodó eszt község számára, a város a Sz. János egyházát építteté, mely a lelkész szerint 75,000 rubelbe került; az orgonáért, melynek 40 regiszterje van, 5500 rubelt fizettek. Együtt az pénzünkön 104,000 forintot tenne: ámde a pénznek becse aránylag sokkal nagyobb Revalban mint nálunk. 1867-ben szenteltetik föl az új egyház. Most építik a Károly egyházát, melyet Dom-Karls Kirche-nek neveznek, s melyet talán túlságig nagynak terveztek.

Az 1868-ki anya-könyv kivonata szerint az említett év alatt 221 fiú és 160 leány-gyermek, összesen 381-en születtek az eszt községben. 1867-ben a születtek száma 460, s 1866-ban 506 vala. Viszontag a halálozás volt 1868-ban 596, úgymint 340 férfi és 292 nő; 1867-ben 344, 1866-ban 421. Ezen három évbéli születések és halálozások aránya legjobban kimutatja az inséges időt, melynek következtében a folyó (1869-ki) évben is nagy a halálozás. Eddig már 362 az idei halott.

Confirmáltatott 1868-ban 89 fiú s 140 leány-gyermek, összesen 229; 1867-ben 201.

Eskettetett 1868-ban 96 pár; 1867-ben 106, harmadévben 147.

Az úrvacsorájával élt 1868-ban 3615 férfi, 6212 nő, összesen 9828; 1867-ben 9081.

Az 1868-ki meghaltak közt egy vala 95 éves, egy 91, egy 87, egy 84, egy 83, egy 82 éves, kettő 81 éves.

Beszéllgetésünk közben belépe Meyer Vilmos kereskedő, ki a nagy czimborának elnöke. Mindnyájan megnézők a régi Sz. Lélek egyházát, mely régies állapotjában maradt, a melyben még eszt gyónásokat tartanak néha, s szombaton délután imádkozásokat. Ugyanazon udvarban van az eszt község iskolája is. A gyerekek tanulnak ugyan esztül írni és olvasni, de a további oktatás német nyelven foly.

Megköszönvén Lutherlelkész szivességét, Meyer Vilmos urral menék el, s útközben a városi syndikus csatlakozván hozzánk, a város házát nézők meg, a melyben egy-két fából faragott különös alakon kívül kevés nevezetesség találtatik. A régi épület nagy részint meg van újítva.

Meyer megnyittatá utóbb a nagy czimbora házának termeit is. A nagy terem, mely hangversenyek tartására is szolgál, annyiban is érdekes, hogy nagy bolthajtása két oszlopon nyugszik, melyekből az ívek kisugároznak. Kényelem, tisztaság mindenütt nagyon szembetűnő.

A nagy czimborának elnöke 80 rubelt híz évi díjul; Sz. Kanut volt hajdan véd-ura, mi szinte

dán eredetre mutat. A fekete fejek társasága pedig Revalban, legalább Meyer tudósítása szerint, ki Rüssow krónikájára hivatkozék, *) leginkább a brémai és lübekai kereskedők által létesült volt. A hansza városok kereskedése Novgorod felé Revalon által folyván, s a revali tanács határozatai gyakran a brémai és lübekai kereskedők érdekeit sértegetvén, a fekete fejek társasága gyakorla némi ellensulyt a tanács irányában, a kire különben nem lehet vala hatni. — Egyébiránt Revalban is a fekete fejek a városi véd-erőt képezték, s minthogy társaságukban sokan lehettek, a kik saját hasznuk végett is az idegen kereskedők érdekeit pártolták, azért látszhatik, mintha azt a brémai és lübekai kereskedők szólították volna életre.

A dóm, vagy a várhegyen épült felső város külön igazgatás alatt áll. A sziklás magasság néhol oly meredek, kivált a dél-nyugati oldalról, hogy a szélén épült várfal, és az arra dülő házak némileg alj nélkül látszanak lebegni; mert a törékeny szikla hulladoz, itt-ott kőfállal kellett már támasztani. Az ily fent lebegő házban bizony csak jó lelkiösméretű ember alhatik nyugton, ezt tartja a revali közmondás.

Ezen felső városban van a vár, régi tornyával, a lovagok háza, melyben a herczegség országgyü-

*) Rüssow's Livländische Chronik. Aus dem Plattdeutschen übertragen und mit Anmerkungen versehen von Christ. Eduard Pabst. Reval, 1845.

lése minden harmad évben tartatik, a dómi főegyház, a dómi iskola; a magán-házak pedig mind az eszt urak házai. Az egyszeri közmondás szerint „az Eszt tartomány a nemes urak elysiuma, a papok mennyországa, az idegenek aranybányája, és a parasztok pokla“ volt. A felső várost tekintvén inkább mint bármikor is emlékezik az ember ama közmondásra; mely egyébiránt hasonlít ahhoz, mely Magyarországot dicsőíti: „extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita!“ A felső város tehát úrias hely, csendes, mint urasághoz illik, a ki nem lőt-fut, és tiszta mint az, a kin semmi munka-szeny nem látszik meg.

Míg Dorpatban az eszt nép szabadsága ötvenedik évfordulójának ünnepét ülik vala, itt a dómi iskolának ötszáz ötven éves létét ünneplék meg. Az alkalomra egy könyvet osztának ki: „Adalék az Esztországi lovag- és dóm-iskola történelméhez. Az 550-dik évének junius 19. és 20-kán tartandó jubileumiünnepére való meghívó irat.“ *) — Alkalmasint a püspökség alapítása után iskolák is támadtak Revalban, de okleveles bizonyosság a dómbeli iskola létéről 1319-re mutat. Tehát épen száz évvel a várnak Valdemár által való építése után annak ötödik unokája, Erik Menved, 1319-ben Sz.

*) Beiträge zur Geschichte der Ehstländischen Ritter- und Domschule. Einladungsschrift zu der 550jährigen Jubelfeier der Domschule zu Reval am 19. und 20. Juni 1869. Reval, 1869. Gedruckt bei Lindfors Erben. (A junius 19. és 20-ka az ó naptár szerint veendő.)

Iván utáni nyolczadik napon kiadott oklevelében alapítá meg a revali főegyház iskolájának jogait és kiváltságait, melyeknél fogva Revalban senkinek se legyen szabad iskolát tartania, s ez által a Sz. Mária egyháza iskolájának jogait és jövedelmét károsítania; a főegyház t. i. Sz. Máriának volt szentelve. Mind a mellett 1424-ben, tehát már a kereszturak idejében, a város is jogot nyere, az alvárosban iskolát tartani, mely a mostani városi gymnasium elődje. Revalban tehát jelenben két gymnasium van, a városi, mely a városi hatóság által tartatik fenn, és a dómi, melyet a herczegség lovagrendje vallja magáénak. Ennek történeteiből hozván elő némely adatot nemcsak egy jeles intézet multjával és jelen állapotjával ismerkedünk meg, hanem a hazai tudományt illető némi viszonyt is érinthetünk.

A svéd uralkodás általában kedvező vala az iskolai ügyre az Eszt tartományban is. Azonban 1684. jun. 6-kán nagy tűzvész az egész dómot, azaz várbeli várost, elhamvasztá, a főegyház, iskola is leége. 1691-ben helyre volt ugyan állítva a dómiskola, de az éjszaki nagy háború pusztításai (lásd a 98. 99. lapot), a melyekre döghalál is következék, iszonyú ürességet okozának. Mickwitz Kristóf dómi főlelkész (1724—1748) a már ocsúdni kezdő iskolában egy volt svéd katonát mint tanítót, s hat hét tanítvány gyerekeket találá összeszorulva egy kis szobában, az épület többi része ispotály lévén. Mickwitz buzgó serkentései és gyűjtései lassankint

helyre hozzák az épületet, és költséget szerzenek tanítók tartására is. Már 1733-ban öt tanító vala benne, a kikhez 1750-ben az orosz nyelv tanítója is csatlakozék. Ekkor egy tanítói díj 150 tallérból (80 kopekával számítva), félteher *) roszból és ugyan annyi árpából, meg egy köpenyegből állott, hogy a tanító tisztességesen jelenhessék meg az ifjuság előtt. A tanítványok mindenféle rangból és rendből vegyesek valának, gyakran az úrfival együtt perzsa vagy tatár inasa is tanult. Az iskola vezére (scholarcha) a dómi főlelkész vala. A tanítás igen sokra terjede, úgymint: vallásra, német, latin, görög, héber, orosz és francia nyelvekre, történelemre és földrajzra, szónoklat- és költészet-tanra, természetrajzra, anthropológiára, arithmetikára, geometriára, physikára és astronomiára, genealogiára és polgári építészetre. De sok tárgyról felette keveset taníthatának. A görögöt és hébert nem mindenki tanulta.

Mickwitz halála után némi hanyatlás következék be; de csakhamar kezdődék az intézetnek újabb és fényesebb kora. Az 1765-ki eszt országgyűlést megnyitó prédikációjában a dómi főlelkész Harpe Keresztély hathatósan ajánlá a lovagi rendnek az iskola helyesebb, s a kor igényeit jobban teljesíthető újítását. A rend fel is karolá az ügyet, a szükséges költséget megajánlá, s az isko-

---

*) Félteher = halbe Last, 6 tonnát tett; egy tonna pedig két mérőnk; tehát félteher rosz annyi, mint 12 mérő rosz.

lából akadémiái lovag-iskola vagy lovag-akadémia (Akademische Ritter-Schule oder Ritter-Akademie) támadt, egy nevelő-házzal, melyben nemes ifjak szállást, étkezést és gondviselést találjanak. Az intézet jövedelmei a lovagi rend által országgyűlésileg megszavazott öszvegből, a nevelő házba fölvetett nevendékektől járó fizetésekből, melyeket legnagyobb részint hasonlóképen a lovagság fedezt, s a tandíjából állottak. Igazgatása is új alakot ölt. Az előtt szorosabb viszonyban volt az egyházzal; most főbb felügyeletét a lovagi curatorium vevé által, melynek tagjai az országgyűlés által ki-nevezett két követ, s az Eszt herczegség négy kerületének egy-egy követje. Az előbbi iskolai vezérnek (scholarcha) czime megmaradt ugyan Harpenál is, de tennivalóját részint az igazgató tanár, részint a lovag-curatorium vevé által. Ennek tanácskozásaiban a tanítók is jelen vannak; a jegyzőkönyvet az igazgató tanár viszi.

A lovagiskolának tanítása, a mult század végén és e század elején is, a vallást, irást és számvetést, világtörténelmet és földrajzot, széptudományt, matematikát, physikát, philosophiát, természettudományt; a német, orosz, franczia, latin, görög és héber nyelveket; a mythologiát, régiségeket és jurisprudentiát illeté. A philanthropismus után, mely Revalban is uralkodott egy darabig, a komoly tanítás foglalja helyet, s Baer idejében akkint folyt:

Baer Károly Ernő (született 1792. febr. 28. a Järvi kerületbeli Piep nevü jószágon, melyen a posta-út megyen keresztül Maria-Magdalena és Vegeva közt) házi nevelésből 1807 augusztus havában vitették Revalba, a dómi lovagiskolába. Megvizsgáltatás után a primára találák érettnak, de a görögöt a tertiában is kelle tanulni a kezdőkkel. Baer tehát primánussá lön, egyszersmind a nevelő-házba vétették föl, mely akkor 20 nemes ifjut fogad vala el. A nevendékek vagy semmit vagy igen keveset fizetvén a helyeket nagyon keresték, úgy hogy egy-két évvel előbb is be kellett magát jelenteni az illető helyre. Az ifjak két emeletben laktak; Baer a felsőbe juta, melynek az iskolai igazgató Wehrmann vala felügyelője.

Az iskola felülről lefelé számlálta az osztályokat, a prima, vagy első osztály, tehát a felső volt. A tanítványok, az egyes tudományokbeli jártasságuk szerint a primában és secundában, sőt a tertiában is tanulának, mint Baer, ki egyebet mind a primában, de a görögöt eleinte a tertiában tanulá. Baer, az életrajzában, jelesnek mondja az iskolát, kiváltképen a primát, melynek két fő tanára: a philologus Wehrmann János Konrád, a göttingiai Heynénak tanítványa, s a mathematicus Blasche valának. Wehrmann az egész iskolának igazgatója lévén, hetenkint csak 12 órát taníta; tantárgyai a görög, latin, történelem és földrajz voltak, melyeket három éves folyamban taníta. Baer három évig marada a primában. A nevelőintézetben Wehrmann

felügyelete alatt tiz ifju álla, köztök Baer az egyetlen primanus. A felügyelőnek nemcsak az ifjak magokviselőtére, de tanulósaikra is gondja vala. Minden estve, sor nélkül kettőt hármát hivata magához, s áltnézé munkáikat s kérdéseket teve a tanult leczkéikből. Baer fáradhatatlannak mondja a felügyelő igazgatót, kinek nagy ügyessége vala tanulási kedvet ébreszteni a tanítványokban. — Blasche minden évben előlről kezdé tudományát, az algebra és geometria elemeit igen röviden, s azután, a mint előrehaladt, mind bővebben adván elő a tárgyát. Az astronomiából rendkívüli előadásokat tartta azoknak, kik önkényt ajánlkoztak volt hallgatókul. Ezen előadások befejeztével elmondá Blasche, hogy immár a revali naptárban sok év óta ismételve nyomatik ki a nap kelte és nyugta. Minthogy pedig pontos ideje mégis lassankint változik, felszólítá tanítványait, hogy a szünidő alatt vessék azt gondosan ki, az eredményt ki fogják nyomtatni a naptárban. A tanítványok, kik gyakoroltak volt abbeli számítást, a mennyiben azt a sphærica trigonometria által tehetni, örömmel fogadák a felszólítást, s Baer még öreg korában is emlékezek arra, mennyire fájt neki, hogy a deczember 10-kére nézve egy-két percnyi hibát követett el. Mert a tanár természetesen maga is számítgata, nem bizta a dolgot a tanítványokra; de az olvasó látja, hogy Baer idejében mint buzdíták a lovagiskolában a tanítványokat. — —

Miklós czár 1827 október 30-kán látogató meg az iskolát, s megparancsolá, hogy azon is, mint a többi gymnasiumokon, a korona költségén állíttassék be egy főtanító az orosz nyelvre; a nevelő házban pedig négy új helyet alapítá eszt nemes ifjak számára.

A Baer idejében divatozott rendszer, mely szerint a tanítvány több osztályban is, az illető tudományokbeli készütsége szerint, tanulhatott, 1836-ban változék, midőn az osztály-rendszert fogadták el, melynél fogva a tanítvány minden tárgyat egy osztályban kénytelen tanulni. Azok számára pedig, a kik úgynevezett tudós pályára nem készülnek, mellék-osztályokat állítanak fel, melyekben a latin és görög nyelv helyett az orosz és francia nyelvekben meg a matematikában szabtak ki több oktatást. De már 1839-ben újra azt határozzák, hogy a latin nyelv tanulásától senkit sem szabad felmenteni.

Az akadémiai iskolának mostani épületébe 1845 első havában költözék az intézet. Az eszt lovagság 1851-ben a császár koronázásának jubileumi ünnepe alkalmával, a katonai pályára készülni akaró ifjak számára is mellék-osztályokat állíta fel, melyekbe a primából, secundából, sőt a felső és alsó tertiából is léphessenek a tanítványok, kiket a régi nyelvek mellőzésével, kiváltképen az arithmetikában, geometriában, az Orosz birodalom történeteiben és földrajzában, még pedig orosz nyelven, oktassanak. Annyira hajlik vala akkor az orosz-

ság felé az eszt lovag-rend, mikor arra külső kényszerítés nem hajtá.

Az 1854-dik évi háború idejében, a nyugati hatalmak hajós seregei Revalt is fenyegetvén, az iskolák széltbocsáták az ifjúságot; a törvényszékek is elhagyák a várost. De a háborúi zavarok mellett is elkészült az új nevelő-ház, a melybe 1855-ben költözének be a nevendékek.

1864 nyárutó, vagyis augusztus hava 29-kén a lovag-iskola régi híres tanítványa, Baer Károly Ernő, félszázados tudorságának ünnepét ülé meg, a ki Pétervárott titkos tanácsos és akadémiai tag vala, s a kinek emlékét az eszt lovagság is avval örökítette, hogy életrajzát, melynek megírására kérte volt, fényes könyvben adá ki, Pétervárott 1865-ben. *) Minthogy Baer, mint már említém, Regulynak nagy pártfogója volt, s minthogy az ünnepelt férfi abban a könyvben Regulyról is beszéll, újra lenyomatván a pétervári német hírlap 1844-dik évi 113. számában „Költemény és Valóság“ czim alatt megjelent igazoló iratát: nagyon helyén valónak találom, a magyar olvasókkal is, kik bajosan férnek a nevezett könyvhöz, megismertetni amaz iratot, a mely mind a pétervári nagy

---

*) Nachrichten über Leben und Schriften des Herren Geheimen Rathes Dr. Karl Ernst v. Baer, mitgetheilt von ihm selbst. Veröffentlicht bei Gelegenheit seines fünfzigjährigen Doctor-Jubileums am 29. August 1864, von der Ritterschaft Ehstlands. St. Petersburg, 1865.

tudósnak mind Regulynak jellemeit mutatja, egyzersmind az oroszokról is érdekes vonásokat közöl.

A „Hamburger Correspondent“ 1844-ki május 17-kei számában egy állítólag Pozsonyban kelt tudósítás jelent volt meg, mely így szóla:

„Azon utazás, melyet Reguly a magyar akademia indítására tett, hogy Pétervárból a magyarok történeti nyomait keresse föl, itt (Pozsonyban) rendkívüli feltünést okoz. Pétervárott Regulynak, ki pénz-segély nélkül szükölködik vala, Baer úr a császári akademia részéről azon föltétel alatt ígért volt gyámolitást, hogy annak részletes tudósításokat küldözzön utazása eredményéről. De Reguly az ajánlást nem fogadá el, mert azt egy orosz tette. Hasonlóképen visszautasítá egy magas állású férfinak javaslatát is; azért mégis módot talála az Uralba utazhatni.“

„Ime, egy csinos példája, úgymond Baer, a nemzeti féltékenységnek és kérkedésnek. A tudósítás egyetlen szót sem mond, mely igaz volna, sőt mindennek épen az ellenkezője igaz. Nekem akkor leginkább azon kelle törekednem, hogy gyengítsem a cikknek hatását, melyet azokra gyakorolhatott, a kik Regulyt mind tudományos mind emberséges érdekből támogatták. Hogy az említett cikk nem származott Regulytól, ki a svédek, oroszok, lengyelek és németek gyámolításáról hálásan emlékezik vala, azt jól tudám.“

Baer ezután röviden elbeszéli, hogy Reguly a Svéd-, Finn- és Eszt-országokban tett utazásai

után Pétervárra menvén, ott nagy tüzzel az egybehasonlító nyelvtudománynak adá magát. Baernek különösen föltetszék Reguly eszt nyelvtudása. Ambár rövid ideig mulatott volt az esztek közt, a nyelvet mégis oly tisztán beszéllé, mintha ott született volna. De Regulyt nemcsak az és kellemes külseje, valamint gyermeteg, mégis nagyon finom magaviselete, hanem kiváltképen legyőzhetetlen érdeke ajánlá, melylyel viseltetett az iránt, a mit feladatának tekint vala. Tudtomra, úgymond Baer, csak innen fordúla segítségért a magyar akadémiához. Addig szüléji tartották költséggel; de mint-hogy a küldemények szűken érkeztek, Reguly adósságot vala kénytelen tenni, mi neki sok helyütt többet is ártott, mintsem gyaníhatta. Pedig nagyon kevés kellett neki: ámde gazdálkodási tekintetből általában képtelen vala lemondani egy tudományos érdekről, mely egyszer őt megkapta. „Én legalább utóbbi éveimben sem találtam soha egy embert, a kin a tudományos érdek annyira erőt vett volna, mint Regulyt“, úgy ír Baer. S a mellett nem vala elfogúlva semmi véleményről, hanem mindég hézagot talála ismereteiben, a melyet ki kellene még pótolnia.

Jóllehet a magyar Akademia, meg lévén már győződve Reguly képességéről, az ügyében 1842. máj. 4-kén kiküldött hét tagu bizottságnak véleményét elfogadta, s az utazót az akadémiai tanácsnak melegen ajánlotta volt: a pénzbeli segítség mégis elmarada ama rég ismert ürügy következtében,

hogy nincs pénz, mely kifogás mindent elpalástol, de semmit sem ad.

„Hogy ennek oka hol lappangana, folytatá Baer, én soha sem kutattam. Nincs jogunk itélni, irám akkor, olyan viszonyokról, melyek távul vannak tőlünk; de valami hiányosnak kell ott lenni. Az országgyűléseken *) oly hangosan nyilatkozó nemzetiségi érzelem nem bírna-e tudományos nemzeti érdekek számára eszközöket előtalálni? Nincsenek-e Magyarországnak mágnásai, a kik a tudományt pártfogolják? elmellőzték-e, avagy különben megsértették-e őket? Mi mind azt nem tudhatjuk, — de reményljük, hogy Regulynak szintúgy sikerülni fog czélt érnie, mint híres földijének, Kőrösi Csomának, sikerült. Csakhogy ha igen súlyos áldozatokkal kellene megtörténnie, az a feladat hasznára nem válnék!“

„Regulynak nem volt alkalma bármi ajánlatot is visszautasítania a császári akadémia részéről, mert az semmi ajánlatot nem tett neki, legkevésbé pedig általam, ki nem is tartozom nyelv- és történelem-tudományi osztályához. A magas állású férfi pedig (egy magyar születésű orosz hivatalnok) egyenesen azt tanácsolá Regulynak, térjen vissza hazájába.“

Nagy későn elérkezék ugyan a magyar akadémia részéről 200 forint, de az az adósság kifizetésére sem vala elég; a császár és magyar király

*) Emlékezzünk, hogy Baer ezt 1844-ben írta.

segélyét pedig, mely 1000 forintot ígért volt, nem győző várni Reguly. E szorultságban tehát az orosz államban kerese alkalmazást, ha így vihetné ki szándékolt utazását az Uralba. „De azt, úgymond Baer, nagyon merésznek találám, jól tudván, hogy efféle biztatások semmivé lesznek, mihelyt az illető hivatalos személy változik. Ez iránti aggodalmimat Frähn tisztvársammal közölvén, folytatja Baer, hát ha magunk segítségével utazhatnék Reguly az Uralba, viszonzá Frähn, én ennyit adok. Baer is ugyanannyit ada, mások is adakozának, — s Reguly 1843 őszhava vagy október 9-kén Pétervárból az Ural felé, az orosz akadémikusok pénzén indúla ki. Így lévén a dolog — pedig hogy valóban úgy volt, azt Reguly levelei is tanusítják, — felfoghatjuk, hogy a pozsonyi levelezőnek nyilatkozata nagyon fájhatott a pétervári tudósoknak, de kiváltképen Baernek, a kit Reguly atya gyanánt tisztele s méltán. *)

Még egy vonást közlök a Költemény és Valóság czikkből. „1842-ben a magyar utazó, ki gyakran szokott vala hozzám járni, beszéli Baer, néhány hétig nem mutatá magát. Utána kérdezősködvén, megtudám, hogy szállását változtatta, s hogy talán beteg is. Föl kelle keresnem, hogy lássam, mint van. De csak a város-részt tudván meg, a melybe költözött, nem az utczát, nem a

---

*) Lásd a Reguly-Albumban Toldynak „Reguly s a finn-magyar kérdés“ című czikke 61. stb. lapjait is (Pesten, 1850).

házat: a bérkocsisok közt olyan arczképet keresék, a melyből jószívűség néz ki. „Hallod-e, batuska, egy fiatal magyart kell fölkeresnem, a ki nekem ajánlva van. Úgy hallom, hogy nagyon beteg, s azt az anyja nem is tudja. Meg talál halni, s mi azt sem mondhatjuk majd, hogy segíteni akartunk rajta. Föl kell hát keresnünk, ámde csak annyit tudok, hogy e környéken volna, a házat nem tudom. Akarsz-e engem vinni, s nekem segíteni keresésemben? Te jobban tudsz beszélni és kérdezni mint én; tudakozzál minden boltban, én a házmestereket fogom kérdezni.“ A hosszú beszédre csak azt felelé a bérkocsis: naidem = menjünk! de olyan hangon, melyből világosan azt lehet kiérteni: megtaláljuk majd, minek a sok beszéd! — A keresés annál bajosabb vala, mert a köz orosz nem gondol semmit a családi névvel, minden embert az atyjáról szokván szólítani, s Baer nem tudta Reguly atyjának nevét. Három órai keresés után reá találának; Reguly csakugyan beteg vala. A kocsis benézvén az ajtón, midőn Reguly kínosan felüle ágyában, nem akart semmi fizetést elfogadni Baertől.

Egyébiránt azt is tudjuk, hogy Baernek egyszerű közbejárása által Reguly a Vszevolovszkij-féle urali birtokban igazán vendégszeretőleg fogadtatott és sokáig tartatott. —

A dómi vagy lovag-iskoláról beszélvén, szinte háladatlanúság lett volna részemről, ha nem emlitem meg a Baer-ünnepet, s azt a könyvet, a melyet az

eszt lovagság a Baer tiszteletére kiadott. E könyvnek pedig 651—658. lapjai érdekesek reánk nézve, a melyekről leírtam, a mit az olvasó itt Regulyról és Baerről talál.

A dóm-iskolának mai szerkezete és kormánya következő: Áll hat osztályból; azonban a harmadik két felé van osztva, úgy hogy az osztályok felülről számítva így következnek egymásután: prima, secunda, felső tertia, alsó tertia, quarta, quinta, sexta. Rendes tanító tiz van; azonkívül hat különböző rendkívüli a rajzra, énekre, testi gyakorlatokra stb.

Az iskolának curatoriuma, az 1869-ki félévben is, azon hat tagból áll vala, kiket már említettem, úgy mint az országgyűlésnek két s minden kerületnek egy, összesen négy küldöttjéből.

A Balti tartományok gymnasiumai, valamint a finnországi s általában az orosz birodalmi gymnasiumok hét osztályból állanak. Ha egy pétervári gymnasiumnak tantervét vesszük, úgy találjuk, hogy a latin nyelvet már az alsó vagy első, a görögöt pedig a harmadik osztályban kezdik tanítani. Az egész gymnasiumban hetenkint a latinnak 34, a görögnek 24 órát szánnak. E két nyelven kívül tanítják az orosz és szlávot hetenkint 24, a francziát és németet hetenkint külön-külön 19 órában. Pétervárott tehát az orosz gymnasium első, azaz alsó osztályában mindjárt négy nyelvet tanulnak a fiúk, orosz és szlávot, latint, francziát és németet. Így a Sz. Anna nevű német gymnasiumban is ugyan

annyi nyelvet tanulnak, azon különbséggel, hogy abban az oroszra még több tanítási órát szabnak ki. Jó azt nekünk tudni, kik hajlandók vagyunk a sok nyelv miatt a görögöt kiküszöbölni a gymnasiumokból, mit pedig sehol egész Európában, a török iskolákat kivéve, nem mernek tenni. A sokféle nyelv bizonyosan nagy baj; de a bajt a francia gymnasiumokban inkább keresik hogy sem kerülnék, azokban a francia, latin és görög nyelveken kívül a német és angol is rendes tantárgyak lévén; a dél-francia gymnasiumokban pedig az angol helyébe, a körülményekhez képest vagy a spanyol vagy az olasz nyelv lép. Bármi nagy legyen is a soknyelvűség baja, mi azt egész Európában legkevesebbé sem kerülhetjük ki.

Revalból érdekesebb sétálás esik a Katalin völgybe, melyben sok fürdői vendég gyűl. Házai, kertjei, fái csinosak, sétányai tiszták; a fákra különösen nagy gond van, mert sok öreg fa mintegy meg van pólyázva kéreggel, hogy a nedvesség be ne hasson a hasadékokba. A Nagy Péter háza, melyet Revalban tartózkodván magának építtete, szerény, a nagy fák szinte elborítják. Holmi emlékeit mutatják a nagy férfinak, miket azonban nem láthatánk, a ház őre vagy felügyelője akkor nem lévén ott, s másszor mi nem igyekeztünk bejutni.

Nagyobb kirándulás, melyet kocsin teszen az ember, Kosch nevü birtokba esik, mely a Katalin völgyén túl van a kikötő éjszaki partján. Több csinos lakás és mulatóhely ajánlkozik ott a revali látogatónak; a Brigitta folyó egy mély völgyet ásott magának, mely sok érdekes tájképet mutat. De legérdekesebb, egyszersmind legnagyobb tájkép a kikötő maga a kiöblösödő tengerrel, melynek tulsó partján Reval s az Olausz büszke tornya emelkednek, innenső partján pedig a Brigitta-rom áll, mintha magában az elmúlt százak éveit fölvetetné. A néző közelében a táguló völgyben, egy felette csinos nyári lakóház vonja magára a figyelmet, mely a mivelt vagyonosságot és az élvezni szerető új kort tükrözi vissza. Szép időben alig lehet változatosabb és kedvesebb mulatóhelyet kívánni, mint a milyen Kosch.

A Brigitta-romhoz akarván elmenni, a folyó balpartján lefelé sieténk, míg a révhez érkeztünk, a hol általeveztetők magunkat. A sz. Brigitta tiszteletére épült kolostor volt itt hajdan; ebből most még a templom négy kőfala, s az egész homlok-fal van meg, íves ablakaival együtt.

A templom előtti tér most a környék temetője, melyet többféle lakóház veszen körül; egy nagyobb kőház fogadó-féle, a hol enni lehet. Most ugyan még kevés látogatója lehetett, mert nem sokkal kínálhatá meg a váratlan vendégeket. A parton eszt gyermekek lesik a kiszállót, s futnak kaput nyitni, hogy egy-két kopekát kapjanak. A

temetőben egyszerű kereszték jelölik a sírokat; de azokon rendszeren felirások, melyek gyakran hosszabb versek, olvashatók. Ez áll talán mindeniken: Siin hingab Jumjala rahhoga = itt nyugszik Isten békéjével; azután következik a holtak neve, születése és halála ideje. A falusi vallásos költészet példáját mutassa e síri vers, melyet azon helyesírással közlök, a mellyel írva van:

Oh armas hing, kus olled läinud?
 Kus on sind surma-ingel viind?
 Ta on sind Issa kotta kannud,
 Ning riust rahho sisse viind!
 Meid peab weel mailm siin vangis
 Ni mitme patto võrguga:
 Sa agga laulad paradisis,
 Kus tuhat laulvad sinnoga.
 (Oh kedves lélek, hová mentél?
 Hová vitt a halál angyala?
 Ő téged az atya házába vitt el,
 Perpatvarból békés helyre!
 Mí a világ tömlöczében
 Élünk, sok bűn hálójában:
 Te énekelsz paradicsomban,
 Hol ezeren énekelnek veled.)

A tengerre néző magaslaton állván a rom, szinte többet is mutat messziről, mint hozzája érkeztve találni gondol az ember: de azért a komor és komoly tömeg nincs hatás nélkül. A csúcs-íves ajtó alacsony, mintha alja nagyon mélyen benn volna már a földben. Belül ünnepélyes csend uralkodik; a föld fűvel van benöve, melyet kaszálni

lehet: az erős falak az ablakokat sőt az eltűnt bolthajtások íveit is mutatják még. De belső oszlopnak nincs már nyoma. Egyik szegletben kőlépcsős feljáró van, mely talán a kolostorba vezetett: de annak kevés maradványa látható. Körülnézvé a falakat, másutt is nyílást találánk, melyben ajtó van. Az ajtó előtt fű szárad vala renden, itt tehát lakik valaki, s takarmányt gyűjt télre. Majd egy nőt is megpillantunk, ki a nagy falhoz képest szinte kicsinynek látszik, s minthogy ruhája is majdnem olyan színű mint a fal, annál kevesbbé tűnik szembe. Fején az ismeretes revali fejkötőt viseli; gyapju-kötéssel foglalatoskodik. Úgy a hogy tudtam eszt nyelven kérdém: Itt lakol-e? (mert a tégezés itt általános). — Itt. — Télen is? — Jah, ning talvel = Jah (ezt nagyon erősen ejtik ki) télen is. — Hol van férjed? — Két éve már, hogy meghalt. — Magad vagy-e? — Ei, kaks laps on mul = nem, két gyermekem van, egy fiú és egy leány, kik napszamban vannak. — Megkérém, mutassa nekünk lakását. — Szivesen. — Bemászánk tehát az alacsony nyíláson; egy barlang-féle helyre érünk, mintha a vastag kőfal ki volna vájva; teteje bolthajtásos, füsttől kormos, mert nincs kéménye kifelé. Mindenféle fonó eszköz és egyéb szerszám van ott, esztergályozó szék, vésü, mert férje puu-sep vala. A puu-sep = fa-mives, mi ácsot, esztergályost, asztalost, kerékglyártót stb. jelent. A nyoszolyán alig van valami ágynemü. — E helyiség tehát a toa-edine, szoba eleje, vagy pitvar.

Ebből a szobába (tuba) vezet az asszony. Az ablakok kicsinyek, de üvegesek, a tűzhely a falba van csinálva, attól a szoba teteje kormos. Itt is különböző edény van. A szobából még kamarákba, és azokból egy kis ólba is menénk, s itt a falnak tulsó oldalán még egy kis kerített helye is van az asszonynak, mely kert. Bizonyosan a kolostor idejében valami ör-ház lehetett az.

Kimászván az alacsony odúkból mondám kísérőimnek: Most láttatok eszt paraszt lakást. Akkor juta eszembe, könyvek után is kérdezni. Kihívám tehát az asszonyt. — Van-e könyved is? — Van, sok, felele. — S az előházbeli polczról, a melyet benjáratomban észre nem vettem, három könyvet vőn le és hozza ki. Az egyik nagyobb, fekete bőrbe kötve, az egész biblia; a második, negyedréti könyv, a vasárnapokon olvastatni szokott evangéliumok és epistolák meg elmékedések gyűjteménye, postilla-féle könyv; a harmadik kopottabb, nyolczadréti, a revali „Eesti maa rahva ja kiriko raamat = az Esztországi nép- és énekeskönyv“ (lásd a 162. lap jegyzetét), melyet az asszony laulu-kirj = énekeskönyvnek nevezte. Tehát ilyen elhagyott magányban élőnek is mennyi könyve van lelki vigasztalására! — Ki tanítja gyermekeidet olvasásra? kérdém még. — Meie öpetame lapsi lugeda = mi tanítjuk a gyermekeket olvasni! —

Az esti világitásban gyönyörű vala a tenger, mely a mintegy reá fekvő sugaraktól aranyos fény-

ben ragyogott; még a komor romon is mosoly ömlik el, az éjszakai vidéki est mosolya. Érti az ember, hogy itt a mondáknak termékeny helye lehet: egyébiránt a Brigitta-rom, s annak odúiban élő eszt háznép a történelem tanúji, mely maga is már mondaszerű. x

A hely megtetszvéen másszor csolnakon menénk oda. A kikötőnek nagyobbik szélében halad a csolnak Brigitta felé és vissza. Menet is szellős vala az idő, de az nem tartóztata vissza; az evezők gyakran járják az utat, azokba bizni lehet. A mint kijebb értünk, a hol a tenger mozgását a kikötőnek partjai nem törik meg, csolnakunk csakugyan szépen himbálózék az alattunk elsiető hullámok hátain és völgyein. A Brigitta partnál kikötvén, újra megjárók az érdekes romot és környékét, s gyönyörködénk a tenger fényében. Azonban az ég borúlni s a szél erősödni kezde. Bátor hajósoknak képzelvén már magunkat, nem igen sieténk vissza felé. De alig hogy elhagytuk a partot, legott észre kelle vennünk, hogy nagyobb hullámok görögnek felénk. Az evezők azonban ügyesen és vigyázva mindig úgy irányzák a csolnakot, hogy egyenesen ment a hullámoknak. Azok könnyen veszik föl hátukra a csolnakot, s szint oly könnyen teszik le, a mint egyik a másik után következik: ám de tehetetlenek és nagyon is gyengének érzi magát ilyenkor az ember. Félelmet nem mutatánk egymásnak, de nagyon csendesen és szótlanul ültünk, le-le-

hajolván egy kicsit, ha az emelkedő hullám fodrai a csólnak oldalán áltcsapkodának, s fejeinkre szórák a haragos tajtékot. Azt azonban mégis restellők, hogy csólnakunk alig látszott haladni. A kis út két óránál tovább tartta, s bizony szívesen ugránk fel a csólnakból a part hídlására.

IX.

Az esztek régi állapotja.

(A nemzetek történelem előtti korának érdekessége. Lett Henrik mint szemtanu írja a Balt tartományok hódítását. Milyenek valának az elnyomott lettek a keresztyének iránt? A livek négy kerülete. Ők érzik az első hódító hatást; többször lázadnak. Köztök keletkezik az advocatia, mely hamar megromlik. A keresztyén livek kegyetlenek az esztek ellen. A liv Kaupo hú. Az esztek kerületei; nagyon erősen védelmezik magokat. Eszt Lembít. Kilegund. Maja. Maleva. Nagat = bőrök, mint pénz. Eszt várak. Tharapita. Sorsvetés. A szó-hagyomány. Taara. Ukko. Jumal. Vanemuine. Az emberi nemet óriások előzik meg. Kalev. Kalev fija, Kalevi poeg. A Kalevi poeg mondának története. Kalev fijának ágyai. A monda csak töredék.)

Valamint az ember ifjusága és gyermeksége különös vonzó érdekűek: úgy a nemzetek azon kora is, mely a történelmi tudással végződik, ifjusági bájjal látszik felénk ragyogni. Szeretünk azért vele megismerkedni, még ha szinte okunk is van kételkedni, vajjon sikerülhet-e a megismerkedés. Hogy ne volnánk tehát kíváncsiak megtudni az eszt nép régi korát, mikor a nép hódításának történeteit oly részletesen és híven is elbeszéli az úgynevezett Lett Henrik; mikor a mondai hagyomány

mindenütt emlékeztet minket a régiségre; s végre mikor az eszt nyelvben magában oly viszony nyilatkozik a magyar nyelvhez, milyenben (természet szerint a finn és lapp nyelvet kivéve) egy ismeretes európai nyelvet sem találunk?

Milyenek voltak a német hódítás előtt a lettek, de különösen a livek és esztek? E kérdésre a már az előtt is (l. a 41. lapot) idézett Lett Henrik adja leghitelesebben a kívánt feleletet, azon könyvben, melynek czime: *Origines Livoniae sacrae et civilis.* *) Ki volt ezen Henrik, kit Lettnek híznak? vajjon született lett volt-e? Könyvéből annyit lehet róla tudnunk, hogy őt Albert püspök, ki az ország hódításának fő eszközlője s a kardos vitézek rendjének alapítója (l. a 40—45. lapot), neveltette volt, azért nevezi maga magát „*scholaris suus*“-nak; hogy lett eredetü („*Henricus de Lettis*“), s a végett neveltetett egy német országi kolostorban, hogy mint térítő, pap és tolmács szolgáljon az új egyházban. Henrik könyve, úgymond utolsó kiadója, Hansen, mind írási modorára, mind vonatkozásaira és idézeteire nézve annyira Lübecki Arnoldra emlékezteti az olvasót, hogy nem túl-

---

*) E könyvet először Gruber Ján. Dániel adá ki a „*Scriptores rerum Livonicarum*“ czimü gyűjteményben, mely Frankfurtban és Lipsceben 1740-ben jelent meg. Az *Origines Livoniae* legújabbán Hansen Aug. külön adá ki: „*Heinrichs des Letten älteste Chronik von Livland. Auf's neue herausgegeben, mit einer Einleitung und deutschen Übersetzung u. s. w.* Riga, 1857. N. Kymmels Buchhandlung.

ságig merész az állítás, mely szerint Henrik egy iskolában neveltetett volna Arnolddal. Miután pappá lett, őt a püspök az Imera (most Szedde folyó) mellékeire küldé, a Burtnek tó közelébe, a lettek keresztelésére, a hol lakni is kezdé. *) Ez 1208 tájban történt. A következő évben a püspök tolmácsul küldé őt a lettekkel és németekkel, hogy értekezzék az esztek követeivel; de a háború mégis kitörvén, s az esztek a lett Beverin várat ostromolván Henrik éneklésével igyekvék hatni az elenségre. 1212-ben a ratzeburgi püspök Henriket kíséré mint tolmács a fellázadt livek közzé, a hol alig mentheté meg a püspököt a fogságtól. Ez a ratzeburgi püspök 1214-ben a Toreida kerületben várat építvén, a mi Henrikünk ott a tolavai lett fejedelem Thalibald fíjait oktató és megkeresztelé. 1215-ben ugyan azt a ratzeburgi püspököt tengeri úton Gotlandba kíséré el; de már 1216-ban megint jelen van a hadjáratban, melyet a Harria tartomány esztei ellen intézének. Télen által a Järvi tartományban keresztelget esztekot; de 1218-ban és 1219-ben újra részt veszen az esztek elleni hadakozásban. Azután térítget és keresztel az Ema folyó mellékein, a Vörtz-tó körül, Dorpatban, Odenpää-ben egész a Viro tartományig, a hol társa az eszt pogány isten Tarapita képeit összevágja. Úgy látszik, a modenai püspök és pápai követ Vilmost is elkíséré a lettek, livek és esztekhez, midőn ez

*) *Ibidem cum eis habitare et plurimis periculis expositus, futurae eis beatitudinem vitae non desiit demonstrare. XI. 7.*

feljárván az országot 1226-ban (l. a 43. lapot), mindenütt a belföldieket a keresztyén hitben való állhatatosságra, az urakat pedig az új keresztyének iránti szelidségre integeté.

Mint maga megvallja, ő az urak és hű társai kérésére írta meg a történeteket, „a melyeket mind vagy saját szememmel láttam, úgymond, vagy azoktól hallottam, kik jelen valának (quae vidimus oculis nostris fere cuncta, et, quae ipsi non vidimus propriis oculis, ab illis intelleximus, qui viderunt et interfuerunt)“. Azt is ki lehet olvasni könyvéből, jegyzé meg Hansen kiadó, hogy Henrik talán egyfolytában írta meg azt, Albert püspökségének 25-ik éve, vagy is 1223 előtt, fogván hozzá, s 27-ik éve után, 1226-ban, fejezván be, mikor a pápai követ az új keresztyén országot beutazta volt. Az Oeszeli szigetének hódítása a pápai követ hazatérése után következék, s annak leírásával a már befejezett munkát mintegy megtoldja.

Henrik nem kutatja a történetek okait, se a cselekvő személyek jellemeit, hanem egyszerűen elbeszéli, a mit látott vagy hallott; de azt állítja magáról, hogy csupa igazságot írt, kedvezés és gyűlölet nélkül, nem hizelegvén senkinek, hasznot se várván senkitől (non adulationis aut lucri alicujus temporalis gratia, neque in amorem aut odium alicujus sed nuda et plana veritate). Tudja, mi történik a külső országokban is, mert Albert püspök minden nyáron útra kele Németországba és a pápához, hogy új-új hadakozókat gyűjtsön és vihes-

sen az ellenségek, azaz a megtérítendő és meghódítandó livek és esztek ellen, és biztosítsa új országát. Tehát mindig más-más országbeli papok, püspökök és vitézek jelennek meg a hely színén; Liv- és Eszt-ország nem vala a történelmi világtól elrekesztett földrész. Henrik, a latin nyelven kívül, a melyen ír s a mely egész nyugati keresztyén-ségben az akkori tudomány nyelve vala, a németet, lettet és liv-esztet tudja, mert gyakran visele tolmács-tisztet; ő annál fogva is jól ismerhette a népeket, a melyek közt forgott volt.

Henrik előadása szerint a lettek szívesen fogadák a németeket és a keresztséget, sőt a kik azt az oroszoktól fölvették volt, azok is a latin egyházba állának, azon lévén, hogy Albert püspök és vitézei szabadítsák fel az adótól, a melyet az orosz, pleszkovi és poloczki fejedelmeknek fizettek. Mert a lettek a német hódítás előtt sokat szenvedtek volt egyfelől a litvaiaktól, másfelől pedig a livektől és esztektől. „Örülnek vala tehát a papok érkezésén (*gaudentes de adventu sacerdotis, utpote a Letthonibus — így nevezi a litvaiakat — sopus vastati, et a Livonibus semper oppressi*).“ „A lettek, úgy mond más helyen is Henrik, a keresztség fölvétele előtt meg voltak alázva és vetve (*humiles et despecti*), sok sérelmet szenvedvén a livektől és esztektől.“ Azért ők soha sem egyesülének ezekkel, kik a keresztyén hódítókat el akarták űzni, hanem még pogány létökre is a keresztyének mellé állának (*adhuc pagani vitam*

christianorum approbantes et eorum salutem affectantes); s miután meghódolván keresztyénekké lettek, soha sem lázadának fel, hanem mindenkor hivek maradtak. A lettek tehát nagyon könnyíték a hódítást, s mint a keresztyének szövetségesei dühösen harczolának előbbi elnyomóik ellen. A magokat kitüntető főbb lettek közül Henrik leginkább Thalibaldot és fíjait, meg Russinust emlegeti.

A livek, a hódítás idejében, négy kerületben laknak vala, t. i. 1) a Düna mellékein, a hol Henrik a rigai, holmi, ükszküli, lenevardi és aseradi liveket külön-külön nevezi meg; 2) a toreidai livek, a G o j v a (németül Aa) folyó mellékein; ezekhez tengerről a nevezett folyón lehetett eljutni. Toreida (németül Treiden) fő tartománya vala a liveknek. 3) A metze-pol-i livek, kik a tengermelléki esztekkel, azután Toreidával és Idumæa-val voltak határosok. 4) Idumæai livek a Roop folyó mellékein.

A livek a hódítók első támadásának lévén kitéve, s a megettök lakó lettek mindjárt és könnyen egyesülvén a keresztyénekkal, a hosszú háborúnak első és ismételt pusztításait érezték. Ők nehezen hódolnak, s többször lázadnak fel kivált Toreidában; azért fogynak is; helyeiket utóbb a lettek foglalják el.

Míg pogányok valának, erőszakoskodások folytak közöttök, a jogot az erőhatalom mérvén ki, mint Henrik beszéli. (Gens enim Livonum quondam erat perfidissima; et unusquisque, dum modo fortior

erat, proximo suo, quod habebat, auferebat vi.) A keresztséget fölvevén kénytelenek valának lemondani az erőszakételtől, mit csak nehezen türenek; mert a ki valamitől meg volt fosztva, azt most önhatalmával nem vehette vissza. Azért felszólíták a keresztelő papot, hogy tegyen igazságot köztök a keresztyén császárok joga szerint. Így támad az advocatia-tisztség, mely törvénykező vagy birói tiszt vala; az advocatus-ból lett a német vogt = bíró, tiszttartó, kifejezés. Míg igazságosan gyakorlák e tisztet, úgymond Henrik, a nép boldog vala; de csak hamar részrehajló és kapzsi emberek keríték meg azt, s „az advocatia az egész Livség-, Esztség- és Lettségben nagyon is megromlott (nimis est depravatum)“. Egyébiránt a keresztyén livek is a hódító seregben nagy kegyetlenséget követének el a pogány eszteken, s abban a lettekkel vetélkedének. Nagyon helyesen írja rólok Henrik, hogy a livek és lettek, kegyetlenebbek lévén mint más nemzetek, az evangéliumbeli szolgálójára nem könyörülnek meg szolgatársaikon, hanem asszonyt és gyermeket is ölvén, senkit sem kimélnék meg se falun se pusztán (per campos et villas nemini parcere voluerunt).

A liv főbbek közül Ako, Alo, Anno, Aszo, Kaupo, Dabrel és sok más nevéket emleget Henrik; Kaupo azonban legkiválóbb alak. Birtoka és vára Toreidában, a Gojva mellett, mint másik partján Dabrel vára vala. Kaupo mintegy király volt a livek közt (quasi rex et senior Livonum fuerat).

Mindjárt eleinte, már Meinhart idejében keresztyénné lett, s állhatatos maradt az új hitben, szinte martírságig. Ha kedveztek volna neki a viszonyok, talán térítő király lesz a népe közt: úgy csak magát feláldozó szövetségese lehetett a keresztyén hódítóknak. Albert püspök, a toreidai Theodorikot, ki utóbb eszt püspökké lett, a pápához küldvén, Theodorik úti társul Kaupót vivé magával, s azt III. Innocentius pápa elibe állítá. A pápa kegyesen fogadá, megcsókolá, népének térítéséről sokat kérdezeté, s utóbb meg is ajándékozá. Kaupo a német nyelvet is megtanulván annyira tartott a keresztyénekkal, hogy azokat saját vára ellen is vezeté, melyet a livek elfoglaltak volt. Fija Bertold és veje Vane hasonló szelleműek valának. Mind ketten az Imera mellett a pogány esztek ellen viván, az ütközetben halának meg 1210-ben. Kaupo még azután is, hol mint közbejáró a győzők és győzettek közt, hol mint vitézkező társ működék, míg végre ő is 1217-ben a szakalai esztek ellen harczolván esék el. Henrik szerint mint buzgó keresztyén halt meg, miután minden birtokait a liv egyházak közt elosztotta volt. Megsíráták mind az Orlamündei gróf Albert, mind az apát, mind más társai is (et luctum habuerunt super eum tam comes Albertus quam abbas et omnes, qui erant cum eis). Akkor t. i. az esztek ellen nagy sereg gyűlt volt össze jövevény zarándokokból, kiknek egyike az említett Albert gróf vala, és kardos vitézekből, livekből meg lettekből. Kaupo is ott vala,

mert ő „az Úrnak ütközeteit és hadjáratait soha sem mulasztá el (Caupo fidelissimus, qui proelia Domini simul et expeditiones nunquam neglexit)“.

A mi az eszteket illeti, azokról Henrik legjobban értesíti az olvasót. Tartományaik valának: a tengermelléki (maritima), a mai Wiek, Harria, Gervia, Vironia; azután Ungannia, Saccala, Osilia. A négy első, a Wiek, Harrien, Järven, Wirland, a mai Eszt herczegségnek négy kerülete; látjuk tehát, hogy az országnak ezen felosztása a régi, pogány, időből való. Unganniában valának Dorpat, Odenpää, Somelinde várak, s az Ema-folyó; Henrik az Odenpää-t medve-fejnek (caput ursæ), az Ema-folyót anya-viznek (mater aquarum) fordítja, mert érti az eszt nyelvet. A régi Unganniát tehát a mai Dorpati kerületben találjuk fel, a Vörtz- és Pejpusz távak között. Nevezetes, hogy Henrik, ki a Narva és Ingria tartományokat is ismeri, s tudja, hogy azok a novgorodi fejedelemnek adóztak, soha sem említi meg a Pejpusz tavat. Pedig az Unganniának a Pejpuszra dülő részét, Vaigát, vagy Vagiát is megnevezi.

Szakala (Saccalia) hasonlóképen a Vörtz tó mellett a hires Villiende (Fellin) vára által vala nevezetes; a régi Szakala tehát a mai Fellini kerületnek egy része. Ungannia és Saccalia ma a Livherczegséghez tartoznak; de lakosai ma is esztek.

Külön említi meg Henrik még a Revali vidéket, a Lindanisza várral; Rotaliát, a tengermelléki

tartományban, Leal várral; Mochát a Järvi és Viro tartományok közt, s másokat.

Osilia (Oeszeli sziget) most is magában van, de a Liv herczegséghez tartozik. Abban Valdia volt leghatalmasabb város (fortior urbs inter alias urbes Osilianorum).

Az esztek legmakacsabban védelmezik magukat; legtöbb összetartást is fejtének ki. A szakalai Lembit eszt fő ember nemcsak az eszteket, hanem az oroszokat is szövetségre szólítja fel a német hódítók ellen. Ez okozta volt a nagy hadjáratot, melyben Kaupo elesett; ilyen szövetség ellen Albert püspök a dán királyhoz, II. Valdemárhoz is kénytelen vala segítségért folyamodni, ki azután, mint tudjuk, 1219-ben köte ki a revali partnál, és építé a revali várat. A dorpati vár megvételeivel 1225-ben a szárazföldi háborúnak és hódításnak lőn vége; de Oeszeli sziget csak azután 1227-ben hódolt meg és fogadta be a keresztyénséget.

A livek és esztek tehát külön tartományokban laknak vala a térítő hódítás idejében. Nekik városaik, váraik és falvaik vannak; fő embereik, kiket seniores-nek nevez Henrik, várakban laknak; ma is az előljárót vanem-nek = vénebb-nek nevezik. A tartományokban megyék vannak, melyeket Henrik kilegunda, vagy kiligunda-nak nevez. Ma is kihelgond az egyházi község, mely rendesen több falut foglal magában; a finneknél is kihlakunta megyét, kis kerületet jelent. Ezen kilegunda-féle megye még a kuroknál is előfordult,

az tehát legáltalánosabb vala e népeknél. Henrik különösen a tenger melléki tartományban és Osi-liában említi meg a kilegundákat „maritima cum septem kilegundis“, — „de cunctis urbibus et kilegundis Osi-liæ“; de vannak másutt is. Közlöm még a következő helyet, minthogy egy úttal azt is mutatja, mint járának el a hódítók, s milyen rendet hozának be. „Hermann püspök (ki Theodorik után lett eszt püspökké, s Dorpatban építe magának várat (l. a 131. lapot), elmene embereivel együtt Unganniába, s kezdé Odenpää várat építeni, abba nemes és derék vitézeket helyezvén, s mindegyiknek egy megyét, azaz egy kilegundát adván hü-bérül (donans unicuique eorum provinciam, id est Kylegundam unam in feudum); azonkívül sok németet fogada fel, hogy lakjanak a várban, s ótal-mazzák a földeket és a várat az ellenektől, s ok-tassák az eszteket, kik alattvalóik. De az eszteket, minthogy még nem lehetett bennök bízni (tanquam perfidos adhuc), nem hagyák a várban lakni.“

A kilegunda azonban nem vala legfelsőbb politikai testület, hanem csak része egy nagyobb egésznek, melynek gyűlését maja-nak nevezi Henrik, p. o. a Lembit faluja, a hol a maja vala, azaz gyűlésök (ad villam Lembiti, uti fuerat Maia, id est collectio eorum); Kareten faluja, a hol a maja vala (ad villam, quæ Carethen vocatur, ubi Maia, id est congregatio eorum fuerat). A nagy hadi seregnek is saját, maleva, nevét tudja Henrik.

„Nagy kiáltás lön, úgymond egy helyen, s a mieink mindenfelől összeszaladának fegyvert ragadni, azt kiabálván: a pogányoknak nagy maleva-ja jő ellenünk (clamantes, magnam paganorum Malevam contra nos venientem).“ A maja szó most szállást jelent mind az esztben, mind a finnben; a maleva szó, tudtomra, ismeretlen most.

Mind ezekből látjuk, hogy a livek és esztek a politikai fejlődésnek azon fokán állanak vala, mely mindenütt az egyeduraságot megelőzte, s a mely sehol sem volt képes az idegen hódítónak elmentállani.

Társadalmi fejlődésök talán még nagyobb vala mint a politikai. Ők földmivelő, szántóvető és marhát tenyésztő nép valának, mit már falvaik, városaik és váraik is bizonyítanak, ha nem mondaná meg különösen is a történet-író. Azért a megtámadók rendszeren nagy zsákmányt tőnek marhában, gabonában. A méhészet is keletben vala; a méhes fákat néhányszor említi meg az elbeszélő. Pénzöket nagat-nak nevezi (et acceperunt ab eis quadringentas marcas nagatarum et recesserunt ab eis). E szó most nahad = bőrök, a nahk-ból való, ez pedig (nahka) bőrt jelent a finnben és esztben; az éjszaki népeknél a bőrök pénz gyanánt forogtak az adás-vevésben; bőrökkel fizették az adót is *); a sziberiai népek mai napig avval fizetik.

*) Hogy nálunk is nyest-bőrrel adóztak hajdan, törvénykönyvünkől tudjuk, p. o. II. Andrásnak 1222-dik törvényében

Az eszt várak megérdemlik, hogy még egy kis figyelemre méltassuk. Ha építésök nem volt is képes az ügyesebb ostromlókat feltartóztatni: de helyeik, úgy látszik, jól valának kiszemelve, mert a győzők sokat tartottak meg közölök, és erősíték meg helyesebb hadi tudományuk szerint. A Reval, Dorpat, Fellin, Odenpää *) várai a régi eszt várak helyein épültek föl.

Az újabb időben ezekre, az eszt várakra is kiterjedvén a nyomozás, ötvenkettőnek léte bizonyult be **), a mi hasonlóképen azt mutatja, hogy sokat építettek volt a régi esztek, mi bizony csak fejlettebb társadalmi állapotban lehetséges. Henrik többi közt sokszor emlegeti a Soontagana tartományt és várat is. A szó sár-elvit, vagy sármegettít jelent, a sár szót azon jelentésben vévén,

---

olvassuk: Marturinae juxta consvetudinem a Colomanno rege constitutam, solvantur. (Artic. 27.) = a nyest bőröket, a Kálmán király által meghatározott szokás szerint, kell fizetni. — Albertnek 1439-dik törvényében meg azt találjuk: Mardurinas in regno Slavoniae exigi consvetas, more alias ab antiquo consveto, exigi faciemus (Artic. 7.) = a nyestbőröket, melyeket Tótországbán szokás fizetni, a régi szokás szerint be fogjuk hajtatni. — A bőrrel adózás olyan „in natura“ való mint a gabona-adó, melyet azután pénzen váltottak meg.

*) E szót Odempää-nek is írják. Ott, ote régi szó, mely medvét jelent; finnben otso és ohto széles homlokú, azután medve. Ote helyett a régi nyelvben oden, s reá következő p miatt odem-pää = medvének feje.

***) Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Esthlands. Von Dr. A. Huek. (Verhandl. d. g. Esthn. Gesellschaft. I. B. I. Heft.)

mely mocsárt tett hajdan; sár-vár tehát mocsárban épült vár. Ilyen sár-vár volt a régi eszt Soontagana is (castrum Sontagana) a mai Wiek vagy tengermelléki tartományban, nem messze Fickeltől (Vigola-moisa), a melyet 1215-ben hosszas megszállás után is csak némi alkuval ejthetének hatalmukba a keresztyének. A régi eszt várakat maalin = föld-várnak nevezi sok helyütt a nép, mint a Soontagana várat is.

A livek és esztek vallásáról is közöl némi adatot Henrik. A pogány istenek neveit, a melyeket a nyelv mai napig megtártott, nem említi, kivéve a Tharapita-t. Ennek a Järvi és Viro tartomány szélén „hegye és nagyon szép erdeje vala, a melyben az oeszeliék nagy istene, a ki Tharapitának neveztetik, született, s a melyből Oeszembe repült, mint a belföldiek mondják (dicebant indigenæ).“ Henrik ott keresztelgetvén egy másik pappal, ez neki méne a pogány istenek képeinek s összeaprítá fejszével. Csudálkozván a pogányok, hogy az összevágott képekből nem foly ki vér, annál könnyebben hívének a papoknak. — Ezt a Tharapitát híjják segítségül az oeszeliék az utolsó és döntő csatában, de kénytelenek lévén megadni magokat, keresztyén papokat fogadnak el, a kik Krisztust prédikálják, és a Tharapitát a többi pogány-istenekkel együtt kihányják (presbyteros secum ad sua castra ducunt, qui Christum prædicent, qui Tharapitha cum ceteris paganorum diis eiciant).

A toreidai livek az ismeretes Theodorikot azért akarák isteneiknek megáldozni, mert vetéseiket kiöntések rontották volt el, mit neki tulajdonítanak vala. „Összegyül a nép, sors által kérdezik meg az istenek akaratját az áldozatra nézve; egy láncsát tesznek a földre, az átlépő ló pedig az életlábát*) emeli föl először. Theodorik imádkozik és kezével áldja a népet. A pogány pap (ariolus) azt állítja, hogy a keresztyén isten a lovon ül s igazítja a ló lábát, azért a hátát le kell törülni, hogy leessék róla az isten. Megtörténvén az, a ló megint avval a lábbal lép által a láncsán, s Theodorik élete meg van mentve.“ Itt leírta Henrik a sorsvetést. Másutt csak azt mondja, hogy sorsot vetvén, kérdezek meg isteneiket.

A kurok mindjárt eleinte egyszer békét kötven a keresztyénekkal, azt vér-eresztéssel erősítik meg (*quam pacem, sicut mos est paganorum, sanguinis effusione stabiliunt*).

A halottakat elégeték. A pogányok, mikor valahonnan a keresztyéneket elűzhetik, az eltemetett holtakat kiássák és elégetik, a keresztyén szertartást a holtakon sem akarván megtűrni.

Ennyi az, mit Henrikből a livek és esztek régi állapotjáról felhozok. Az világosan mutatja,

---

*) A lónak egyik lába halált, másika életet jelent; ha tehát ezt emeli föl, az élet lábát emeli. De az író nem mondja meg, a jobb vagy bal láb-e az. Elég az, hogy a livek hite szerint, isteneik a ló által jelentették ki akaratjokat vagy inkább a sors végzését.

hogy e népek régen elhagyták volt azt a vadász életet, mely még nem tenyészt marhát, annál kevesbbé szokott a szántás-vetéshez. Váraik, városaik, falvaik, bár milyen szerény fogalmat képzelünk is azokról magunknak, olyanok valának mégis, hogy a hódítók az illető nevekre méltatták. S azok azt is tanúsítják, hogy a livek és esztek több századok óta voltak azon földeknek lakóji, a melyeken őket a német hódítók találák. Sőt a helynevek azt látszanak bizonyítani, hogy első lakosaik voltak, legalább azon jelentésben, hogy nincs tudomásunk olyan népről, mely ott őket megelőzte volna.

Forduljunk most a hagyományra, mely a nép emlékezetbeli történelme.

A mondai hagyomány mindenütt az illető nép nyelvében él és szól a legkésőbbi nemzedékhez is, ha bár néha már érthetetlenül. Hisz a nyelv maga is legnagyobb és legbecsesebb hagyomány. De az eszt népnek emez általános hagyományon kívül és felül sajátképi hagyományai vannak, melyek akkor is megérdemlik figyelmünket, mikor egyszeruen és magokban vesszük is, tekintet nélkül a rokon és szomszéd népek hagyományaira. Pedig a már ismertes viszonyoknál fogva csak a legújabb időben kezdék megfigyelni és gyűjteni az eszt nép emlékezeit a régi állapotról; a még élő emlékezés pedig

koránt sem lehet annak mértéke, a mi már örök feledtségbe jutott!

A népek homályos ősi korában a hit és történelem összeolvadnak; a hit tárgyai történeti valóságnak látszanak, s a való történeteket is hitregei alakban őrizi meg a hagyomány. Azért lehetetlen meghatározni, hogy az eszt mondákban mi a hitnek képzelete, s mi alapúl történeti valóságon.

A fő istenség neve Taara; a Lett Henrik által említett Tharapita-ban bizonyosan a Taara név rejlik. Felette érdekes, hogy a taara-hitet vagy vallást engesztelés hitének (lepingu usk-nak) nevezi a hagyomány, a mely így hangzik: „A taara-hit a szerzetesek hite előtt volt; a szerzetesek hite korában latin nyelven olvastak vagy imádkoztak. Ezek a szerzetesek nagyon félnek vala az engesztelő hit bölcsseitől, a kik a régi imádságokat és áldozó szókat érték. Ha ilyen bölcs ment törvény eleibe, mindenkor neki adának igazat, még ha szinte nem volt is igaza.“ *) A hagyomány a szerzetesek hitén (muuga [monacus, Mönch] usk) a katolikus hitet érti; de a muugad = Mönche, szerzetesek, a keresztes urakat is jelentheti, a kik, mint tudjuk, szerzetes vitézek voltak.

A Taara istennek három ünnepe volt évenként; mint fő-istenhez, csak azon három ünnepen

---

*) Mythische und Magische Lieder der Ehsten, gesammelt und herausgegeben von Fr. Kreutzwald und H. Neus. Petersburg, 1854. A 11. lapján.

volt szabad közvetlenül hozzá imádkozni; egyébkor kisebb istenek vivék neki az imádságot. Azon ünnepeken áldozának is neki; az áldozásnak nevezetes szertartása a nevetlen újból való vérelesztés volt, mely mellett e szókat mondá az áldozó és vérelesztő: „Magam vérevel nevezlek és avval jegyezek el, véle jegyzem meg házamat, hogy szerencsés legyen“ stb. A nevetlen újj (nimetön vagy nimetse sörm) az eszt nyelvben is a németül úgynevezett gyűrűs újj (Ringfinger); a magyar nyelvszokás ma-holnap elfelejti már a nevetlen újj nevet. A vérelesztés is figyelemre méltó a magyar olvasó előtt, a ki a Béla névtelen krónikáját ismeri.

A Taara, mint fő-isten, vana isa-nak = vén ise-nek *) neveztetik, mit 'öreg atya' szóval fejezek ki, valahányszor a mondákban előkerül. A Taara-mägi (taara-hegy), Taara hiekene (taara-ligetecske), Taara-tammi (taara-tölgy) stb. bizonyos helyhez és tárgyhoz kötik a fő-istent; az minden hitregének szokása. A dorpatói dómhegyről mondják, hogy az Taara-mägi (taara-hegy) volt; lehet, hogy a Dorpatot jelentő tar-to-nak első szótaga sem egyéb mint a taara.

Egy más nagy istenség az Ukko, azaz öreg. Az Ukko a finneknél is a mennydörgésnek, villám-

---

*) A finn nyelvben isä, az esztben isa atyát jelent; e szót a régi temetési beszéd ise-muc = azaz atyánk, szavában is megtaláljuk. A finn vanha isä, az eszt vana isa = vén atya; mert vana, vanha = vén, mint maha méh stb.

nak, szóval az időjárásnak istene; a termékenység tehát tőle származik. Minden falunak sőt minden külön lakó háznépnek egy szentelt köve (uku kivi = ukko köve) vala, melyen tavasszal a vetés után és ősszel az aratás után áldoztak Ukko-nak. Az Ukko-t is vana isa-nak vagy öreg atyának nevezik, s alig is lehet a Taara-tól megkülönböztetni. — A finn a mennydörgésről azt mondja: Ukko pauhaa, az öreg pattog, az eszt meg: köu müristab, a köu morog. Különbben az esztben piker vagy pikne, pitkne a mennydörgés, s a villám pikse vagy pitkse nooli, azaz a pitkne nyila, mert nooli, finnben nuoli = nyil. Tehát a magyar 'isten nyila', esztül 'pitkse nooli'.

A jumal szó, finnül jumala, istent jelent, s a keresztyénség is elfogadta. Ennek tője jum, azonos a vim szóval, mely a régi magyar vimagguk = imádjuk, im-áldjuk szóban tartatott meg. *)

Általában a természet főbb tárgyai istenesítve voltak, mert a természet istenesítése az első általános hit-vallás. De nem akarok itt abból többet felhozni, a hol csak jellemző körrajznak lehet helye, csupán három alakot vagy nevet említek még, a

---

*) Hogy a vimagguc, vimaggomuc = imádjuk, imádjunk, csakugyan vim-áldani két szóból (vim = isten, és áldani szóból) lett, bizonyítja a cseremisiz nyelv, a melyben jum o = isten és ult = áld; jum-uldem és jum-oltem imádkozni, jumuldamas = imáldomás = imádság; ultemas is áldomás, imádság. Budenz, cseremisiz szótár. (Nyelvtudományi Közlem. IV. köt.)

melyek az istenség és emberek, a menny és föld közt lebegnek, s mintegy hídat képeznek a történelmi mondára. E három alak a Vanemuine, Ilmarine és Lämmekune.

A Vanemuine (így is írják hogy vanamuine) finnben Väinämöinen, evvel tehát azonos alak. Ez a bölcseségnek, különösen a bűbájosságnak, éneknek stb. feltalálója, s ennél fogva istene is. Fählmann (Verhandlungen der gel. Estn. Gesellschaft I. B. I. Heft) a Vanemuine énekléséről következő szép mondát közöl: „Már embernek állatnak megvolt a maga nyelve; hisz máig is van ember, a ki az állatok nyelveit érti. De a nyelv csak a mindennapi szükségre való; azért egybehívatának az állatok egy nagy gyűlésbe, hogy megtanuljanak egy ünnepies nyelvet, az éneklést, az öröm kifejezésére s az istenek dicsőítésére. Összegyülekezék tehát a Taara-hegy ligetében mind, a kiben csak élet és lehelet van. Szívet indító suhogás keletkezik a levegőben, mert az ének istene, Vanemuine, leszálla a ligetbe. Megsimítá hullámozó haját, megrázá ruháját, s húrjaiba kapa. Előjátékkal kezdé, azután dics-éneket zenge, mely elbájoló a hallgatókat, leginkább pedig önmagát. Csendesség vala a gyülekezetben, mindenki figyelvén az éneklésre. Az Ema folyó folyását, a szél sietését állíták meg, a szárnyas és szárnyatlan állatok hallgatózának, még az ingerkedő viszhang is leskelődék a fák közül. Ámde nem mindnyájan, kik jelen voltak, érték meg az egészet. A liget fáji csak az isten leszáll-

lásának suhogását vevék észre, s mikor a ligetben sétáltok s azt az ünnepies suhogást veszitek észre, tudjátok, hogy közel van az isten. Az Ema-folyó a ruhájának zugását vevé észre, s valahányszor tavasszal új ifjúságának örül, úgy kezd zúgni, a mint akkor hallotta a zúgást. A szél a legsivítőbb hangokat fogá fel; némely állatnak a koboz-szeg csikorgása, másnak meg a húrok pengése tetszék. Az énekes madarak, kivált a fülemile és pacsirta, az előjátékra figyelének. Legrosszabbul jártak a halak. Kidugták ugyan orraikat a vízből, de csak a szemig, füleik benn-maradván a vízben; ők tehát csak a száj mozgását láták, s azt utánozzák is, de szótlanak. Egyedül az ember foga fel mindent, azért hat le éneke a sziv mélyéig, s fel az istenek lakáig. S az öreg énekele a menny nagyságáról, a föld pompájáról, az Ema-folyó ékességéről, s az emberek boldogságáról és boldogtalanságáról. Anyyira meg vala hatva maga is, hogy forró könnyeket hullata. Azután fölrepüle az Öreg atya lakására, ott is énekelni és játszani; s van kegyes ember, a ki néha a magasságból a távol hangokat megérezi. Hogy az emberek el ne felejtsek az éneket, időről időre követeit küldi le a földre. Valaha maga s vissza fog jönni, mikor megint boldogság fogja lakni ezen tájékokat.“

Ezen monda szerint Vanemuine éneklését utánozzák a zengő természet, a hangot ejtő állatok és az éneklő emberek. De egy más töredék szerint, melyet Kreutzwald közölt (a Mythische und

Magische Lieder 46. lapján), megfordítva, Vanemuine ezeknek hangjáról találta fel az éneket. Hadd álljon itt ez a töredék is:

Az ének kigondolója,
gondolója és zengője,
Vanemuin', a sokat tudó,
ült a hegyen meghajolva,
ült a fenyűfánál lesve
pacsirtának hívogását,
és rigónak sohajtását,
fülmilének csattogását,
költő nőtény hápogását,
galambok turbékolását,
árva madárnak sirását.
Szavait is ekkép fűzé,
rendezé és kötözé, hogy
zengjenek mint örömdalok,
sírjanak mint a búbánat;
az ifjúnak örömdala,
az aggnak meg búbánatja,
mind ott légyen az énekben,
engesztelő egyességben.

Ilmarine a levegő, de különösen a tűz istene, s mint ilyen istenies kovács. Erről, úgy látszik, valamint a harmadikról, a Lämmekuneról kevesebbet tud az eszt monda. De a finn mondában is a Väinämöinen szerepe legnagyobb; utána következnek Ilmarinen és Lämmikäinen.

A hitregei mondák egyező felfogása szerint, a mostani emberi nemet egy óriási nemzetség előzte meg. Az istenfiak leszállának a mennyből s földi leányokkal házasodván össze, az óriások atyjai

lőnek. A mondák azután az istent, istenfit, óriást és emberi hőst nagyon összezavarják. Így a finn és eszt Väinämöinen, Vanemuine, hol isten, hol istenfi, hol óriás, hol emberi hős. Ezen bizonytalan, de a köz ember nagyságát és erejét felülmúló lények közzé tartozik a finn Kaleva és eszt Kalev is. A név is mondja, hogy a Kaleva és Kalev szintűgy azonos, mint a Väinämöinen és Vanemuine.

Azonban mind a két népnek mondáji nem magát a Kalevát vagy Kalevet dicsőítik, hanem fíjait; az atya láthatatlan háttérbe vonúl vissza. Az ide vonatkozó mondák a finn Kalevala-ban (Kalevala anyyi, mint Kalev hazája), s az eszt Kalev-poeg-ben (Kalev-fíja) vannak kiadva. Látuk már, hogy a Kalev-poeg-ot Kreutzwald Fridrik adta ki (l. 227. lapot).

Kalev Lindát veszi nőül, de harmadik fíjának születése előtt meghal. Linda köveket hord a férje sírjára, s így támadt a revali várhegy, valamint könnyeiből a revali Fel-tó gyült össze. Világra születvén harmadik fíja, ez iszonyú erőssé lesz, s uralkodik az eszt népen. Kalandjait nem beszéllem el, mert azokat a magyar olvasó Szilády Áronnak jeles előadásában találja meg *); csupán a gyermek gyors fejlődését elmondó sorokat idézem :

---

*) Kisfaludy-Társaság évlapjai. Uj folyam. IV. kötet. Pesten 1870. „Rokonaink epikája.“

„Síró gyermekét az anyja
 hasztalanul mind ringatja;
 éj-nap hosszant sír a gyermek.
 Anyja a faluban jött-ment
 csillapító varázs-szerért:
 fütől-fától hijába kért.
 Egy hónapi sírás után
 hallgatott el fija csupán;
 szélttépte a pólya-kötőt,
 üresen hagyta a bölcsőt,
 mászott, felállt s járni tudott.
 Erősen szopta az az anyját,
 kinek büszkeségivé vált;
 bánatában vigasztalta,
 bajaiban ótalmazta.“

Sajátságos egyébiránt, hogy a hősnek nevét nem tudja a hagyomány, s a róla megmaradt monda is csak Kalev fíjának (Kalevi poeg) nevezi; azonképen a finn monda is egyre Kaleva fíjairól (Kalevan pojat) beszél.

Blumbergnek (a 192. lapon) említett munkájában a Kalev-poeg mondának némi, ha szabad úgy mondanom, irodalmi történeteit találjuk. Rosenplänter (l. a 222. lapot) már 1818-ban, adalékaiknak (Beiträge) 11. és 14. füzetében, közlé a Szalme-énekeket, melyeket azután Neus az eszt népdalok közzé sorola, Kreutzwald pedig, a pleszkói esztek-től vett dalokból kiegészítvén, a Kalevi-poeg első énekébe iktata. Egy nyáj-örző nő egy csibét, fajd-tojást és varjufit találván, azokat haza viszi. A kis csibéből Szalme lett, a tojásból Linda költ ki; a varjufi pedig árva leánynya lesz. Szalménak és

Lindának sok kérője akad; Linda erős Kalevet választja férjül; az úgynevezett Szalme-énekek tehát igazán elejét teszik a Kalev mondának. — Rosenplänteren kívül Knüpffer és Neus is közlöttek volt egyes töredékeket különböző vidékekből.

Blumberg azon kívül a Kalev fijának nyomait és a Kalev-monda lel-helyeit is egy térképen előállítja, mely mutatja, hol fordulnak elő azon nyomok, s mely vidékek voltak a Kalev-mondának leggazdagabb lel-helyei. A térkép szerint a Pejpusztónak, s annak déli része a pleszkói tónak vidékei, az Ema-folyó, a Vörtz-tó s a Revali vidék a Kalev mondának hazája. A Pejpusztó nyugati oldalának középtáján van a régi Vagia, melyet Lett Henrik is megemlít. Ott, a mostani Livherczegség éjszak-keleti szegletében, néhány négyszeg mélyföldnyi területen, a Kalevi poja sängid, azaz a Kalev fijának ágyai, nem nagy távolságban vannak egymástól. Ezek öt hosszukás részben mesterséges nagy halom, melyek leginkább szarvaik, vagyis két végbeli töltéseik, meg jól megválasztott helyiségeik által különböznek a hun síroktól (Hünengräber). Az öt halom egy ellipsist képez, melynek csucsa a Pejpusztó éri; hosszának átmérője 40 versztnyi. Ezen ellipsis közepén van a Kääpa patak, mely a Jegel tóból eredvén s a Rojel vagy Kiava patakkal egyesülvén Omedo mellett a Pejpuszba foly. Abban a Kääpa nevű patakban, a Saaren-hof melletti híd táján, fekszik a Kalev fija híres kardja, mely olyan nagy szerepet játszik a

mondában, mint az Atilla kardja. A legdélebb „ágy“ Alats-kivi (Alsó-kő) mellett van. A monda szerint az óriás Kalev a Pejpusz partjáról homokot horda, hogy magának ágyat készítsen. Hordás közben a ruhája széléből csurgott ki egy kevés homok, s így támadt a halom, mely most is 40 láb magas, s tetején 80 lépés hosszú és 50 lépés széles. A két végbeli emelkedés paitse (fej-alj, fej-vég, mert pää vagy pea fej) meg jaluts (láb-alj, láb-vég, mert jalg, jala láb). A többi négy „ágy“ hasonló alkotásu; mindegyiknek iránya a kelet-nyugatot mutatja. Ezen halmok rendeltetését nem tudni; a monda Kalev fijának tulajdonítja.

Dorpattól 20 versztnyire délfelé, Terafer mellett, az Elva folyó partján Kalev széke van, egy elliptikus emelkedés, mintegy amphitheatrum, melynek hossza 50, széle 36 lépés. A monda szerint itt üle valamikor a Kalev óriás, lábát és képét mosván a folyóban. Mind ezeket újabban leírá Bertram, kinek ‚Wagien‘ czimű munkájából vettem e néhány adatot. *)

Az ország nyugati részében most legkevesebbet látszanak tudni a Kalev-mondáról: pedig hogy ott is ösmerték vala, bizonyítja egy 80 éves öreg, Jakab, kitől Kreutzwald legtöbbet tanúla ifjú korában; a Kalev fijának úszása Finnországba, s ottani kalandjait csak Jakab tudta még. „A Kalevi-

---

*) Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen von Dr. Bertram. Mit einer Karte. Dorpat 1868.

poeg bevezetése is leginkább az öreg Jakab közléseiből van szerkesztve,“ úgymond Blumberg.

Sokat lehetett már s lehet talán még összegyűjteni; de talán még több veszett ki örökre a nép emlékezetéből. Mert igaza van az eszt éneknek, a mely így szól: „A régi dalokból ezer darab a levegőben van elszórva, ezer a hóban eltemetve, ezer a sírokba szállott, s a negyedik ezeret a szolgaság vesztette ki. Azt pedig, a mit a „munk“ (szerzetes vitéz) eltakart, a pap imádsága elnyomott, ezer nyelv sem győzné elmondani.“

Mi és mennyi a mondai hagyománynak történelmi alapja, azt legalább még most nem lehet meghatározni, ha ugyan valaha meghatározható volna, miután t. i. a rokon népek összes hagyománya együvé került és egybe leend hasonlítva. Kétségen kívül a történelem előtti korba nyúlik fel a mondai hagyomány legnagyobb része.

Minden hagyománynál régibb pedig maga a nyelv, melyre hadd vessünk most egy hasonlító pillantást.

X.

A magyar nyelv rokonsága.

(Az eszt nyelv a finn-nek egyik tájnyelve. A nyelvbeli rokonság határozott jellemű. Csak az eredeti szók dönthetnek. Minden nyelvnek kétféle, belső és külső története van. A nyelvek változnak. Az ősv nyelvnek táji elágazása szüli a rokon nyelveket. A rokonságot egyes szók, azután a grammatikai alakok bizonyítják. Az egyes szók közt a szám-nevek kitűnnek. A magyar nyelv általában a finnnekkel, különösen pedig az ugor nyelvekkel rokon. A finn-ugor nyelvű népek mostani és hajdani lakásai.

A nyelvekből vont tanúság hiteles történelmi bizonyíték.)

Eddig is több ízben volt alkalma észrevenni az olvasónak, hogy némi rokonság lehet az eszt és magyar nyelvek közt; jogosult tehát azon érdek, melyet nem pusztán kíváncsiság, minőt bármilyen csinos anekdota is ébreszthet, hanem komolyabb tudni-kivánás költ fel, mely a valóság iránt keres tájékozódást. Ily biztos tájékozódás pedig korunknak egyik sürgető követelménye. Mert valamint felette gyarló volna azon miveltség, mely a természet, a szám- és mennyiség vagy az emberi gondolkodás törvényeihez nem is sejtene: azonképen nagyon hiányos volna azon nemzeti tudomány is, mely a nemzeti nyelv történeteivel nem gondolván,

egyedül ama látszattal érné be, a mely okvetetlenül, a hely és idő körülményeihez képest, a nemzeti nyelvet környékezi. Ilyetén látszat nélkül pedig sehol sem szűkölködik az ember, még ha legtudatlanabb társadalomban él is. De az európai nemzeteknek, korunk szigorú parancsainál fogva, mivel társadalmakat kell képezniök. Mivel társadalom semmiben sem érheti be a látszattal, hanem mindenben a valóságot követeli; s méltán várja a tudománytól, hogy szerezzen neki helyes tájékozottságot. Ezt várja itt is az olvasó.

Az eszt nyelv, mint láttuk, a finn nyelvnek úgyszólván egyik nyelvjárása; a mely viszonyban állhat tehát az eszt nyelv a magyarhoz, abban bizonyosan a finn is áll. Szóval, az úgynevezett finn kérdés kerül itt elő, a melyre nézve a magyar olvasó nincs még eléggé tájékozva, s azért nem is érdeklődik úgy iránta, mint mivel társadalomban nemcsak illő, de szükséges is. Pedig, hogy némi homályos vonzódás nyilatkozik a magyar társadalomban is a nemzet eredete, rokonsága iránt, tagadni nem lehet, hisz azt bizonyítja már azon igen gyakran, s némi büszkeséggel emlegetett állítás, hogy a magyar keleti faj. Minden jó és minden rossz tulajdonságát avval szoktuk hirtelen megmagyarázni, hogy azt mondjuk: Hja! a magyar keleti faj. De ha megkérne valaki, mondanók meg szívesen, miben áll a magyarnak keletisége? bezzeg, nagyon felakadnánk, s bizony nem tudnók megmondani, orosz vagy szerb szláv-ság-e? mert ez is

hozzánk képest keleti, vagy törökség, mongolság, tatárság, vagy épen sinaság, közönségesen khinaság-e? Hasonlóképen azt szokták mondani, hogy a magyar nyelv keleti: de hogy a keleti nyelvek közül melyikkel volna hát rokon, s miben állana eme rokonság? arra nézve megint csak nagyon határozatlan feleletet tudnánk adni. Azt pedig sokan, még tudományos emberek is, épen nem szeretik, hogy a magyar nyelv a finn nyelvekkel volna szorosabb viszonyban; azért is, ha már ezt a kellemetlen rokonságot egyáltalában tagadni nem lehetne, legalább sok más nyelvvel való rokonságát is igyekeznek bebizonyítani, mint az akadémiai nagy szótár. A magyar nyelv, e nézet szerint, universalis rokon volna: de hogy így a rokonság jelleme általában semmi, az is bizonyos. Mert a mi fejér is, fekete is, meg azután egyúttal zöld, veres, sárga stb. is volna, arról azt kellene mondani, hogy nincs is színe. De mi előtt hozzá fognánk ennek a különös valaminek természetét kutatni, kénytelenek volnánk felmutatni létét. Mert nagy kétség lehet ám, vajjon találkozik-e ilyen mindenféle színű színtelenség? s vajjon igazán ilyen csuda-e a magyar nyelv?

Csak előítélet találhatója kellemetlennek a finn rokonságot; az előítéletben pedig nincs igazság, s azért szükségtelen azt akár mentegetni akar megczáfolni. Elég az, hogy az előítélet már magában nem lehet igaz.

De azon nézet, mely szerint a magyar nyelv nemcsak a finn nyelvekkel, hanem a szanskrit, a

sinai, a mongol, a török - tatár nyelvekkel is egyaránt rokon volna, szintén nem érdemel megczáfolást, mert ennek sincs tudományos alapja. Előleg is az bizonyos, hogy a nyelvek közt vagy van különbség vagy nincs; s ha van különbség, tehát az is bizonyos, hogy az onnan lett, mert némely nyelvek között származási rokonság van, mások közt meg nincsen. Ha különbözik a sinai nyelv a szanszkrittól, s mind a kettő a mongoltól, töröktatártól (a minthogy valóban különböznek is egymástól): az onnan van, hogy a sinai nyelvnek és a szanszkritnak nincsen azon egy származása; valamint a mongolnak és töröktatárnak is más származása van. Hogy ne volna különbség a nyelvek közt, azt senkisésem állítja, nem is állíthatja, a ki p. o. csak tótul és magyarul, vagy németül és magyarul, ért s általában grammatikát tud. Áll tehát a másik, t. i. az, hogy van különbség a nyelvek közt, s áll ennek alapja is t. i. a nyelvek különböző származása. Ezek így lévén okvetetlenül, milyen tudomány lehet már azon nézet, a mely hiszi és tanítja, hogy a magyar nyelv a finnek, de a szanszkritnak, a sinainak, s ki tudja még mi más nyelveknek is rokona? Ez a nézet épen annyira szükölködik minden valódi tudományos alap nélkül, mint amaz ostoba előítélet, mely restelli a finn rokonságot.

Ha előítélet által nem vagyunk elfogulva, s ha be nem akarjuk érni az alaptalan nézettel: a tájékozódás nem nehéz, mert szabadon, s tisztán látó szemmel nézzük a nyelvrokonsági kérdést. Némi

készület mégis szükséges, melyet azonban maga a magyar nyelv nyújthat.

Ugyanis bizonyos, hogy ma sok idegen szót keverünk a magyar nyelvbe. Miért? Mert a görögök voltak a tudományok első kezdőjei, s azokat újabb Európa a görögök tanítványaitól, a rómaiaktól vette ált. Ezért minden újabb európai nyelv egy rakás latin és görög szót vett fel; a magyar nyelv sem kerülhette azt el eddig, s nem fogja jövőben sem. Tehát a magyar nyelvben már is sok latin-görög szó divatozik, s ezentúl is fog divatozni. Ilyen szók mint: grammatika, logika, astronomia, geographia stb. olyan közönségesekké lesznek, mint atya, anya, testvér, haza stb. szók.

Az is bizonyos, hogy sok szó kerül a német, francia, angol stb. nyelvekből a magyarba, mint-hogy e nyelvek irodalmaiból sokat tanulunk, s kell is hogy tanuljunk.

De valamint az újabb időben ezekből a nyelvekből, úgy régibb időben más nyelvekből, jelesen a szlávokból, sok szó került a magyarba. Került abba a törökből is.

Ezeket szem előtt tartván, egyszeribe világossá lesz előttünk, hogy a magyar nyelv jelleméről meg származási viszonyáról akarván tájékozódni, szükségképen az idegen szók, bármi nyelvből kerültek is a magyarba, félreteendőek, mert ezekben a magyar nyelv jelleme és származása nem nyilatkozhatik, bár ha hozzá tartoznak is a nyelvnek külső történeteihez.

Ezennel azt is általlátjuk, hogy minden nyelvnek igazán kétféle történetei vannak, azok, melyek eredeti származását illetik, s azok, melyek a már származott és létező nyelvnek külső viszontagságairól tanúskodnak. Az idegen szók mind meg annyi adat a nyelvnek s az azon beszéllő népnek külső viszontagságairól: de a nyelvnek belső történeteit, származását, rokonságát, jellemét és szellemét azok nem világosíthatják fel; ezt csak a nyelvnek saját eredeti szavai tehetik.

De legitt azt is általláthatjuk, hogy a magyar nyelvnek akár külső akár belső történetei megértéséhez sok nyelvismeret kell. A tudomány nem könnyü dolog. Könnyü tréfálózni, külső hasonlatokkal játszodozni, még könnyebb a tájékozatlan olvasót mulatni, vagy bámulatba is ejteni: de a játék csak játék; a mulatás kedves lehet ugyan, de nem oktat; a bámulás nagy lehet, de nem világosít fel.

Tudván már, hogy a nyelv belső történeteihez csak az eredetileg saját szók juttathatnak el bennünket; tehát ezek körül vegyük tekintetbe, hogy mire kell figyelni. Kettőt kell ugyanis mindjárt észrevennünk, ha csak kevéssé is ösmérjük a nyelvet: azt, hogy a szók változtak, s azt hogy sok szó kiesett a divatból s feledésbe megyen. Ennélfogva arról győződünk meg, hogy a magyar nyelvnek mai állapotja és alakja, még legsajátabb eredeti szavaira nézve sem lehet egyedüli tudományos alapunk, hanem hogy a régi nyelvnek maradványait is lehető

szorgalommal össze kell gyűjteni, s a nyelvjárásokban megőrzött, de az irodalmi nyelv által eddigelé mellőzött nyelvmorzsákkal is szaporítani; s hogy ekképen kell kiegészítenünk azt, mit kiindulási alapnak fogunk venni.

A magyar nyelv történeteit alig kísérhetjük fel a XI-dik századig; s fájdalom, az első magyar-keresztény századokból igen kevés jutott reánk. De e kevésben is sok tanúság rejlik. Jelesen kétségtelenné teszi, hogy sok magyar szó annyira elváltozott, hogy újabb alakját alig tartanók azonosnak a régi-vel, ha a változások menete vagy lefolyása nem volna bizonyos előttünk. Így a mai iktat hajdan johtat, a mai irgalmaz hajdan jorgot, a mai magának hajdan muganek, a mai imádjuk hajdan vimadjamuk, a mai fészek hajdan fesz, a mai nevet hajdan mevet, a mai lép hajdan vép, a mai tanítani hajdan tanojtani stb. volt. Így ise annyi volt mint atya, kurk (churchu) annyi mint torok. De e két szó már annak példái, hogy sok, mi a régi nyelvben divatozott, most szokatlanná lett, tehát feledésbe jut. Így a XVI. századig szokásban volt a monnó szó, mely helyett ma „mind a kettő“-t mondunk; még a XVII. századbeli bibliafordításokban a hugy szó csillagot jelent; kaszahugy = kasza-csillag; ma ezt alig használhatjuk. A mony, p. o. tikmony = tyúktojás, is szinte elavult már. S ki nevezi ma az asszonyt némbéri-nek, mely kifejezés hajdan közönséges vala?

De a változatlanul megmaradt szók jelentése is gyakran elváltozott. A mai nyelvszokás az állat szón azt érti, mit a német nyelv Thier-nek, a latin animal-nak nevez: hajdan szélesebb jelentése vala, azt jelentvén, mit az újabb lény szó fejez ki. A régi nyelv tehát istennek három állatjáról, azaz három lényéről, substantiájáról beszélhetett, ma nem lehetne a substantiát állatnak nevezni. A bibliai nyelvben megvan még az asszonyi állat szó, de az már igazán botránkoztat bennünket. A czimbora hajdan társaságot, és czimborás társat jelent vala: ma a czimbora társ; hogy itt a czimbora szót a régi jelentésben mertem használni a német Gilde kifejezésére, bizonyosan föltetszik, talán vissza is tetszik.

Az én te ő személyes névmások többesei most:

- 1) mí   tí   ők, vagy erdélyiesen:
- 2) mű   tű   ők, vagy
- 3) mink, tük, ők.

Látni való, hogy az ők csak a 3. sorba illik, nem pedig az 1. és 2. sorba is; tehát némi hézagosságot mutat erre nézve a mai nyelv. Azonban a Temetési Beszédben világosan ott áll: „iv imádságuc mia“, mit most így mondunk „ő imádságuk miá(miatt).“ S íme, a nyelvnek mutatkozó hézagossága nincs többé, mert hajdan a személyes névmások többes számai így hangzottak:

miv, tiv, iv, — egymásnak megfelelően, vagy:

mű, tű, ű. S valamint mondjuk: miv imádságunk, tiv imádságtok, úgy mondták hajdan: iv imádságuk. Az iv-et *ü*-nek ejtvén, a nyelvszokás egynek vevé az *ő* egyes számbeli alakkal, melynek többese *ők*. Kiment tehát a szokásból az iv, vagy *ü* többesi alak; de azért most is érezzük még a veszteséget, mert az *ők* szót csakugyan nem értjük ilyen szólásban: *ők* imádságuk, mint kellene, ha egészen megfelelné a *mí* és *tí* szóknak, a melyek így járnak: *mí* imádságunk, *tí* imádságtok (*ü*, vagy iv imádságuk), — hanem csak így mondjuk: *ő* imádságuk. Világos tehát ebből is, hogy az *ő* ilyenkor nem egyes számbeli alak, hanem az *ü* vagy iv régi többes számbeli alak helyét foglalja el.

Az említett Temetési Beszédben un uttei szó is előfordul, mely 'boldogultjai' helyett áll. Egészen ismeretlen szó már, mely hihetőleg a finn *onne*, eszt *ön(ne)* = boldogság, szerencse szóval áll kapcsolatban.

Összetett magyar szókban is rejlenek becses tanúságai a régi nyelvnek, p. o. a Sajó = Sav-jó = Salzach vagy Salzfluss, Héjó = Hévjó, Berettyó = Berek-jó szókban a jó folyót jelent, s azonos a finn *joke* eszt *jöge*, folyó szóval; a vogul nyelvben is *já* = jó, folyó.

A néhány felhozott példa bizonyossá teszi azt az állítást, hogy a nyelv sokféleképen változott,

nemcsak a szók hangjaira és jelentésére, hanem arra nézve is, hogy sok kiesett már a használatból.

Ha mind ez a magyar nyelven úgy szólván igen rövid idő alatt esett meg: mennyivel inkább változhatott el az összes nyelv, ha mostani alakját azon nyelvek alakjával hasonlítjuk össze, a melyekkel származási viszonyban, mint testvér vagy még távolabbi oldal-rokon áll! A ki bármely közel rokon nyelvről azt vélné, hogy azonosnak kellene lennie azon nyelvvel, a melynek rokona, az általában igen rosszul van tájékozva, mert azt követeli a rokontól, mit még azon egy nyelvnek különböző nyelvjárásai sem igazolnak. Magyarországon legtöbbit tudunk a német és szláv nyelvről. A német irodalmi nyelv általában ismeretes előttünk: de bezzeg avval nem érjük be, ha p. o. a szepesi német falvak vagy az erdélyi szászok nyelvét meg akarnók érteni. Nem nehéz olyan német nyelvjárásra is találni, a melynek hangja azt mondja ugyan fülünknek, hogy német volna, de a melyből nagyon keveset bírunk felfogni. Hasonlóképen különböznek egymástól a számos szláv nyelvjárások is. Tehát azonosságot az ismeretes nyelvek különböző tájnyelvei vagy nyelvjárásai sem mutathatnak fel.

A rokon nyelvek eredetét valamely ős nyelvnek táji elágazásaiban vagy járásaiban találjuk fel. Azon elágazások eleinte alkalmasint nem erősebben különbözének egymástól, mint bár mely mostani nyelvnek táj-nyelvei. De ezen különböző ágak közt

a hely- és idő-távolság lassankint oly nagy változásokat szült, hogy most önálló különböző nyelvek gyanánt állanak előttünk. A rokonsági jellem azonban félreismerhetlenül nyilatkozik rajtuk, sőt úgy tünnek elő, mint egy közös ősi nagy birtoknak örökösei, melyek egyfelől szilárdan ragaszkodnak közös örökségökhöz, másfelől ki is zárnak abból minden nyelvet, a melyek más örökséghez tartoznak. Innen világos az, hogy ha a magyar nyelv a szanszkritnak, vagy a sinai vagy a mongol nyelvnek volna rokona, mint azt az akadémiai nagy szótár erősen vitatja, neki ezekkel közös eredete volna, tehát ezekkel egy közös örökségben osztoznék. Ugyde azt lehetetlen a sinaira meg a szanszkritra nézve állítani, minthogy az elsőnek nincs is olyanféle grammatikai alakja, milyen más ázsiai és európai nyelvnek van; az utóbbinak grammatikai alakja pedig annyira különbözik a magyar nyelvétől, hogy ma holnap minden iskolás gyermek belátja a kettőnek nagy különbségét. A mongol nyelvnek grammatikai alakja csakugyan hasonló a magyar nyelvéhez, e kettő közt tehát okvetetlenül nagyobb érintkezés lehetséges, mint a sinai meg a magyar, vagy a szanszkrit meg a között van. De hogy a magyar nyelvnek, grammatikai hasonlósága mellett is, nem közös eredete van a mongol nyelvnek, azt már a számnevek különbségei is teljesen bizonyítják. Ezek a számnevek t. i. azt hirdetik fenhangon, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvcsoporthoz tartozik.

A nyelvrokonságot először egyes szók, másodszor a grammatika bizonyítja. Lássuk tehát a magyar nyelv rokonságát előbb egyes szókon, azután grammatikai alakokon is; de minthogy itt egyebet tájékozásnál nem is vár az olvasó, mind a kettőből csak némelyeket mutatványul közlünk.

Magyar.	Eszt.	Finn.
él	elä, ela	elä
élő	eläv	elävä
élet	elu	elo
éltet (élet)	elat	elättä
em-ni	ime	íme
emő(csecs-)	imav	imävä
emtet	imeta	imettä
eme (disznó)	ema	emä
emse	—	imise
est, estve	öht	ehtoo
a d	and	anta
ág	oksa	oksa
agg	ukko	ukko
al	al	ala, ale
al-fél	al-pool	ala-puoli
alá	ala	alle
alól	alt	alta
ár (becs)	arv	arvo
ár (fűrő, szűrő eszköz)	ora	ora
ár, ár-viz	järve	järve
új	uud	uute

ör (szolga)	orja	orja *)
öv	vöö	vyö (olvasd vüö)
öt	viid	viite
öl	süle	syl (olv szül)
ősz	sügise	syys, syyksy
vim-ád (imád)	jum-al	jum-ala **)
egér	hiire	hiire ***)

Az eddig közlött szókban többféle hangváltozás tűnik elő. A magyar *a* magánhangzó helyett a megfelelő szókban *u*-t vagy *o*-t találunk, mint: *aggu*, *ág oksa*; *e*, *é* helyett is hol *u*, hol *o*, hol *ö*-t, s *e* és *i* is váltakoznak egymással. De ilyenén hangváltozásokat a magyar nyelv is mutat fel; a régi

---

*) Az ör is egy kiavult szó. Sz. László 3-dik decretumában: „qui dicuntur evvrek vel servi.“ A szolga szláv szó s azt jelenti, hogy hallgató, szó-fogadó; e szláv szó kiszorította az eredeti ör szót, melynek megfelelője az eszt orja és finn orja. Az ör (szolga) és őr (vigyázó, felügyelő) alkalmasint csak hangra nézve, nem származásra nézve is egyenlők. Mert a déli vogulban is uri őriz, urp őr, de ör (szolga) ott chulap, azaz hallgató.

**) E szókban szép adat kerül elő magyar mythológiánkra nézve; lásd a 318. lapot.

***) Az egér szónak megfelelője vogulban *tänger*, mordvinben *šejer* és *čei*, votjában *sir*, esztben-finnben *hiire*. A vogul *t* előhang *š*-, *h*-vé változik a megfelelő szókban, sőt a magyarban el is vész. A vogul szó behangjában *ng* van, melynek *n*-je eltűnván, a magyarban csak *g*, s a mordvinben *j* marad meg. De a *g*, *j* két magánhangzó közt enyészni szeret, a mikor a magánhangzó hosszúvá lesz, innen *hiire* az esztfinnben. — Ilyen hangváltozást találunk ebben is: vogul *täkus*, finn *syksy* és *syys*, magyar *ősz* szóban.

muga most maga; fazék és fazok, hajlék és hajlok, héj és haj, taréj és taraj stb. ma is egymás mellett divatoznak. Az *i* és *e* váltakozása szinte gyakori a mai magyar nyelvben, nemcsak az ilyenekben: részént részint, keze = kezi, még = míg, édes ides stb., hanem sok másban is.

Föltetszőbb az, hogy magánhangzóval kezdő sok magyar szónak az esztben és finnben *h*-val, *j*-vel, *s*-szel kezdő szó felel meg, mely *h*, *j*, vagy *s* (sz), *š* (s), más rokon nyelvben *t*, mi az egér szó alatti jegyzet által világossá lesz. A szók előhangjában tehát *t*, *s*, *h*, *j* hangok váltakoznak, sőt el is enyésznek. Jeles példa erre az enni szó, melynek tője *ev*, *e'* vagy *öv*, *ö'*; innen *evő*, aztán *e*-tet vagy *é*-tet stb. Az esztben *söö*, a finnben *syö* (olv. szüö), de már a vogulban *té*, az osztjákban *tev* felel meg neki. Tehát *é*-tet az esztben-finnben *sööt*, *syöttä*, a vogulban *tétet* vagy *titet*.

Magyar.	Eszt.	Finn.
kél	käu	käy
kelt	käuta	käyttä
(köl-ik)	kulu	kulu
költ	kuluta	kulutta
kő, köv	kive	kive
kéz	käd	kät
kéve	kubo	kupo
köt	kudo	kuto
köz (közsz)	kesk	keske stb.

De nagyon sok *k* előhangu eszt és finn szónak magyarban *h* előhangu szó felel meg, p. o.

hó, hava	kuu	kuu *)
(luna et mensis)		
háj	—	kuu
hal	kala	kala
hal (moritur)	kool	kuole
hall (audit)	kuul	kuule
hály-og	kale, kalo,	kalvo
három (harm)	kolm	kolme
hat	kuud	kuute
haz, ház	koda	koti, koto
ho, hol	ku-, kus	ku-, kussa
hova	kuhu	kuhun(-ka) stb.

Szintoly gyakori az a tünemény is, hogy a *p* előhangú eszt és finn szóknak magyar *f* előhangú szók felelnek meg, mint:

fa	puu	puu
fajd	püü	pyy
fal, falni, falat	pala	pala (falat)
falu	paljo	paljo (sok) **)
far	perä, pera,	perä

*) Alkalmasint a hó, kuu fénylőt jelent, s vele kapcsolatban van a régi magyar hugy (kasza-hugy), mely csillagot tett vala. Vogulban is chus és kus csillag.

***) Paljo tulajdonképen = sok, de inkább főnévi jelentéssel, miszerint = sokaság. A mordvinben velä raj és falu; tehát a mordvin is sokaságot ért a falu, velä szón. Ennél fogva helyes a finn-eszt paljo szónak egyeztetése a magyar falu szóval. Vogulban paul, pajl a falu. (Lásd Budenz: Magyar és finn-ugor nyelvekbeli szó-egyezések 480. számát, a Nyelvtud. Közlemények VI. és VII. kötetében.)

faz-ok, fazék	pada	pata
fecske	pääske(pääsoke)	pääske
fed	peet	peittä
fe, fő, fej,	pää, pea	pää
fejnze	—	pääkkä
fék	päitsed (többes)	päitse
fél	poole	puole
feleség	poole	puoliso
fél (timet)	pelg	pelkä
felhő	pilve	pilve
fesel (feslik)	päse	pääse
fész-ek	pesa	pesä
fog, megfog	püüd	pyytä
fogy	puud	puutu
fon	punu	puno
fel	pääl, peal	päällä
felé	pääle	päälle
felől	päält	päältä
fúj, fú	puhu	puhu stb. stb.

---

vaj	voi	voi
vén	vana	vanha
vér	vere	vere
véres	verise	verise
(vés) vésü	vesime	veitsi
vésni	—	veistä
világ	valge	valkea
villog	vilgu	vilkku
vi, vinni	vii	vie-

víz	ved,	vete
vő	väi	vävy stb.
—————		
száz	sada	sata
száj	suu	suu
szád(szádolni)	suud	suuta
szarv	sarve	sarve
szem	silm	silmä
sziv	suäme, süame	syöm sydäme stb.
—————		
négy	neli	neljä
név	nime	nime
nyal,-ni	nool	nuole
nyel,-ni	neel,	niele
nyíl	noole	nuoli stb. stb.
—————		
tél	talve	talve
teli	täud	täyte
tölt	täut	täyttä
tev-tenni	tege	teke
tó, tava	soo	suo
toll	sulg	sulka
tő, töve	tüve	tyve
tüdő	täü	täty
tetü	täi	täi
tűz	tule	tule
szél (ventus)	tuule	tuule stb. stb.
—————		

máj	maksa	maksa
mar-ni	mur-d	mur-ta
men, men-ni	mine-	mene-
meny	mini	miniä
méreg	mürki	myrkky
méh	mesi-lase	mesi-läise
méz	med	mete
mézes	—	mesise
mi, a mi	mi-s	mi
mit	mida	mitä
milyen	—	milline
milyes	—	millise
mi, mü	meie	me, nyö
mony	muna	muna
mos-ni	mösk-	— stb.

---

lé, lév	leeme	lieme
légy	lind, lend	lintu, lennikäise
lel, löl	lei-d	löy-tä
lő, löv, löni	löö-	lyö stb. stb.

Bár mi nagyok legyenek is e mutatványban a hangváltások, szabályosságuk szintűgy szól a rokonság mellett, mint az illető szók hangj egyezése. S mind a hangbeli egyezés, mind a szabályos hangváltás egyedül a közös származás által fejthető meg. A nyelvek rokonságát t. i. csak a közös eredet okozza.

A számnevek kiváltképen jeles bizonyítékai a rokonságnak. Tanúság végett az eszt és finn számnevek mellé a vogul neveket is felhozom.

Vogul.	Magyar.
1. äkve, aku	egy
2. kit, kitä; kit, kitag	két, kettő **)
3. korom, churum	három, harm
4. nilä, nil	négy
5. ät, at	öt
6. kat, chot	hat
7. sat *)	hét
8. nála-lu, náal-lov	nyol-tz
9. antal-lu, ontel-lov	kilen-tz
10. lau, lov	tíz
20. kus, chus	húsz
30. vuat, vát	harmin-tz
40. nelimen	negyven
50. ätpen, atpen	ötven
60. katpen, chotpen	hatvan
70. sat-lu, sat-lov	hetven
80. nól-sat, nól-šat	nyolczvan
90. antelsat, ontel-šat	kilenczven
100. sat, šat	száz
1000. sater, šater	ezer
Eszt.	Finn.
1. ühd	yhte
2. kahd,	kahte **)

*) Az *s* a rokon szókbán a magyar *sz* hangu; ellenben *š* = magyar *s*. Továbbá *ń*, *l'*, *t'* = ny, ly, ty.

**) A magyar kettő dualisi alak, mint a vogul kitä

3. kolme,	kolme
4. neli	neljä
5. viid	viite
6. kuud	kuute
7. seitse	seitse *)
8. kahe-sa	kahde-ksan
9. ühe-sa	yhde-ksän
10. kümme	kymmenen
20. kaks kümmend	kaksi kymmentä
30. kolme „	kolme „
40. neli „	neljä „
50. viis „	viisi „
60. kuus „	kuusi „
70. seitse „	seitsemän „
80. kahesa „	kahdeksan „
90. ühesa „	yhdeksan „
100. sada	sata vagy
1000. tuhat	tuhante

Ezen számnevekből kitetszik, hogy 1—7-ig egyszerű s a hangváltozások ellenére azonos szók. A vogul, magyar, eszt és finn (valamint a többi finn és ugor) nyelvek együttlétében támadott eme hét számnév. — A 8-as és 9-es összetett szók,

---

vagy kitag, azért önálló, s nem lehet attributiv; nem mondhatjuk: kettő ember, hanem csak: két ember. A vogul kit (két) és kita vagy kitag (kettő) közt ugyan ilyen a különbség.

*) A finn-eszt seitse tulajdonképen seitsemän, s annyiban nagyon hasonlít a magyar hetevény-hez (Sieben-[gestirn]).

igy: 2—10, 1—10, azaz: kettő hiján tíz = nyolcz, egy hiján tíz = kilencz. Ezt a két számnevet akkor alkották az illető nyelvek, mikor nem valának többé együtt, hanem az eszt-finn már elvált volt a vogul-magyartól. Azért az eszt és finn 8-as, 9-es azonos nevek, kivéve hogy az esztek kopott állapotúak; a vogul és magyar 8-as csak felében azonos egymással. A nyolcz nyilván nyol-tíz összevonva nyol-tz (azért írtam is így, s nem nyolcz-nak). A tz (cz) mint a tíz-nek összevonása, ismeretes: ismeretlen a nyol. De megvan a vogulban is, hol lau(lu) lov tizet jelent, de nála-lu, vagy nól-lov = nyolcz. E nál, nól szemlátomás szerint azonos a magyar nyol(-tz)-val, tehát okvetetlenül kettőt jelent. Hasonlóképen alakult a magyar kilen-tz (kilen-tíz) és a vogul antal-lu, vagy ontel-lov, a melyekben a kilen és antal, ontel is okvetetlenül egyet jelentenek.

De az egyszerű 10-es és a sokszorozott 10-esek még inkább bizonyítják, hogy azokat az eszt és finn nyelvek elváltan és magokban alkották: míg viszontag a vogul és magyar nyelvek is egymás szomszédságában alkották a magokét. Csak így támadhattak a 20-as vogul kus, chus, magyar húsz, a 40-es, 50-es 60-os: nelimen = negyven, ätpen vagy atpen = ötven, katpen vagy chotpen = hatvan. A 70-es, 80-os, 90-es is, bár eltérnek egymástól a vogulban és magyarban, mégis nagyon atyafiasok. A vogul sat-lau vagy sat-lov annyi mint hét tíz, a mit a hetven is jelent; mert

a magyar van, ven s a vogul men, pen tizet jelentenek (a török nyelvekben is). Különös a vogul 80-os és 90-es. A nyelv a 8-nak és 9-nek alkotására kivonáshoz folyamodván így: kettő hiján tíz, egy hiján tíz, ugyan ezt az utat tovább is követte a 80-os és 90-es alkotásában. S mivelhogy amott a kettőt és egyet a 10-ből vonta ki, tehát inkább hajtván az analogiára, mintsem a logikára (mit gyakran megenged magának a nyelv), itt is ugyan azokat a 100-ból vonta ki, ezt mondván: nól-sat vagy nól-šat = kettő hiján száz és 80-at értvén rajta, s antel-sat vagy ontel-šat = egy hiján száz és 90-et értvén rajta.

Az egyszerű 10-es, mint látjuk, a vogulban lau, lov, a magyarban tíz, az esztben és finnben kümme, kymmenen (olv. kümmenen). A két utolsó s valamennyi szorosan vett finn csoportbeli nyelv (liv, vepsz vagy éjszaki csud, vot vagy vatjalaiset) ugyan azon szót választotta az egyszerű tizesnek kifejezésére, a mellyel azután a sokszorozott tizeseket is kifejezik így: kaksi kymmentä = két tíz, kolme kymmentä = három tíz, neljä kymmentä = négy tíz stb. Már ez maga bizonyítja, hogy a finn csoportbeli nyelvek, mint mondva van, szorosabban tartoznak együvé, mint a vogul és magyar nyelvek is. De ezen nyelvek egyszerű 10-ese sem áll magánosan. A vogul lau, lov megvan a lappban (log), meg a cseremiszbén (lï) is; a magyar tíz megvan a votjákban és zürjénben (das) is. A sokszorozott 10-esekben pedig a magyar két-

féle összetételeket mutat. Negyventől kilenczvenig t. i. az alapszám (négy, öt, hat stb.) ven, van szóval van összetéve, mely tizet jelent; a harmincz nyilván = harm-tiz, a húsz pedig hu-tiz, melynek hu-ja okvetetlenül kettőt jelent. A magyar tehát a sokszorozott tizesek kifejezésére kétszer használja a maga szavát tizet (hu-tiz, harm-tiz), hatszor pedig a ven-t, van-t, melyet különben nem ismer. A vogul nyelv még nagyobb változatosságot mutat fel. A maga egyszerű 10-esét, a lau-t, lov-t csak a hetvenre használja így: sat-lau vagy sat-lov = hét tiz. A húszra (kus, chus), negyvenre (neli-men), ötvenre (ätpen, atpen), hatvanra nézve (kat-pen, chot-pen) a magyarral egyez meg; a harminczra nézve nagyon magában áll (vuat, vat); végre a nyolczvanat és kilenczvenet sajátképen kivonás által fejezi ki, mint láttuk.

A 100-ra nézve a vogul, magyar, finn, eszt (és valamennyi finn és ugor csoportbeli) nyelvek egyik: száz, sat, sata.

De az 1000-re nézve megint elválnak a finn csoportbeliek az ugor csoportbeliektől; amazokban tuhat, tuhante lévén 1000, mi german, vagy ha jobban tetszik, ind-german eredetű: ezekben ezer (magyar), sater, šater (vogul), t'âres (osztják), šurs (zürjén) lévén 1000, mely a hangok változásainál fogva eredetinek mondható.

Tehát a számnevek jeles tanúsága azt vallja nekünk, hogy minden finn-ugor nyelv egymással rokon, azaz közelebb állanak egymáshoz, mint bár

mely más nyelvekhez; továbbá, hogy a finn-ugor nyelvek rokonsága két szorosabb csoportra oszlik el, a finn csoportra meg az ugor csoportra, a melyhez a magyar nyelv tartozik.

Ezt az általános és szorosabb rokonságot a grammatika is hirdeti. Attól félvén, hogy fárasztónak találja az olvasó, ha a grammatikai bizonyítást is, bármi röviden, felhozom, abból csak két adatot közlök: a birtokos ragozást, mely az általános finn-ugor rokonságot mutassa meg, s az igének tárgyi ragozását, mely az ugor csoportot, tehát a magyar és vogul nyelvet jellemezze.

A birtokos névragozás példája legyen a lapp, magyar és vogul nyelvből véve; a lappból különösen azért, mert az némileg közép helyet foglal el a szorosan vett finn és ugor nyelvek között, sok tekintetben eltérvén a finnektől, s az ugorokhoz közeledvén; s mert hírét is először vette a magyar nyelvtudomány.

Lapp.	Magyar.	Vogul.
gietta-m	kez(e)-m	kat(e)-m
gietta-d	kez(e)-d	kat(e)-n
gietta-s	kez-e	kat-ä
gietta-mek	kez-mük(ünk)	kat-u
gietta-dek	kez(e)-tek	kat-en
gietta-sek	kez-vök(ök)	kat-(a)nl

ied'aid-am	kezei-m	katan-em
ied'aid-ad	kezei-d	katan-en
gied'aid-es	kezei(-i)	katan-e
gied'aid-ämek	kezei-nk	katan-u
gied'aid-ädek	kezei-tek	kantan-en
gied'aid-äsek	kezei-(i)k	kantan-l

A figyelmes olvasó maga egybevetetheti az egyes birtokos ragokat a három nyelvben; egyébiránt a grammatikai rokonság szembe ötlő, s bátran fel lehet szólítani, a ki a magyar nyelvnek rokonságát a finn-ugor csoportokon kívül álló más nyelvvel vitatja, mutasson fel tehát ilyen grammatikai bizonyítványt. Különösen a lap nyelv birtokos ragozása annyira közel jár a magyarhoz, hogy szinte felfoghatóvá lesz Sajnovics véleménye, ki 1770-ben ilyen czimű könyvet ada ki: „Demonstratio, Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse“, azaz: Bizonyítás, hogy a magyarok és lappok nyelve egy. *)

A másik grammatikai adatot az igeragozásból veszem. Az igeragozás minden nyelvben alanyi, meg az alanyat magát tárgygyá tevő ragozás, melyet reflexivnek nevezünk, s mely az úgynevezett szenvedő vagy passiv ragozással összevág. P. o. ismerek, ismersz, ismer, ismerünk, imertek,

---

*) Azt hiszem, hogy minden magyar olvasó tudja, hogy Sajnovics János a bécsi csillagász Hell Theodorról a lappok földjén jára, s így módot talála megismerkedni azok nyelvvel.

ismernek stb. alanyi ragozás, a melyben t. i. csak az igető meg az alany foglaltatik, amaz létet, állapotot vagy cselekvést, ez meg azt fejezvé ki, a ki van vagy cselekszik. Ismerszik azt teszi, hogy az alany ismer, még pedig maga magát ismeri; tehát itt az alany tárgygyá is van téve, az ige reflexiv. A magyar ik es igék mind ilyen reflexivek voltak eleinte, habár most némelye áltható (transitiv) jelentésű is. Ilyen reflexiv igeragozás van a finnben is; a latinban a deponens s a görögben a medium eredetileg reflexivek.

De a magyarban olyan igeragozás is van, mely az alanyon kívül az alanytól különböző tárgyat is kifejezi, mint: ismerlek, hol én, az első személy, az ismerő, s te, a második személy, a tárgy; itt az alany és tárgy tehát két különböző dolog. Hasonlót látunk ebben: ismerem, ismered, ismeri, ismerjük, ismeritek, ismerik. Az ismerő mindenütt az alany; de az is ki van fejezve, a mit ismer, t. i. rajta kívül mást vagy másokat, mik szükségképen mindig a harmadik személyben gondoltatnak. Az ismerlek és ismerem stb. alanytárgyi ragozás, mert az alanyon kívül ettől különböző tárgyat fejez ki. Ilyen igeragozás nincs a finnben (tehát az esztben sincs), nincs a latinban, görögben stb. Ez az alanyi-tárgyi, vagy rövidebben mondva (mert az alany úgy is benne van minden igeragozásban), tárgyi igeragozás az ugor nyelvcsoporthoz sajátja, minélfogva tehát a magyar nyelv legszorosabban az ugor nyelvek csoportjához

tartozik. S ez legdöntőbb bizonyíték a magyar nyelv rokonságának kérdésében.

A magyar nyelv az alanytól különböző tárgynak megjelölésében annak számbeli különbségét nem fejezheti ki, mert ismerlek egyaránt jelenti: ismerlek téged, és ismerlek titeket vagy beneteket; ismerem egyaránt jelenti: ismerem azt és azokat stb. A vogul nyelv még a tárgynak számbeli különbségét is ki bírja fejezni. A következő példa először az alanyi, azután a tárgyi igeragozást mutatja a vogul kiet, magyar követ igével.

Alanyi igeragozás.

Vogul.	Magyar.
kietém	követek
kietén	követsz
kietí	követ
kieteu	követünk
kieteen	követtek
kietét	követnek

Tárgyi igeragozás.

Vogul.

kietilém	követem az egyet stb.	kietiaum	követem a kettőt stb.	kietianem	követem a sokat stb.
kietilén		kietian		kietian	
kietitá		kietiaägä		kietianä	
kietilu	kietiau	kietianu			
kietileén	kietiaen	kietian			
kietianl	kietiaen	kietianl			

M a g y a r.

követem		követjük	
követed	azt	követitek	azokat
követi		követik.	

Bizonyosan tájékozva lesz az előhozottak által is az olvasó, hogy a magyar nyelv általában rokon a finn nyelvekkel, s ezekkel inkább, mint bármely más nyelvvel a földkerékségen; de továbbá, hogy legszorosabban az ugor (vogul, osztják, mordvin stb.) nyelvekkel rokon. A finn-ugor nyelvek egy általános rokonságot tesznek, melynek két külön csoportja van: finn és ugor csoport.

Hol laknak ma a finn-ugor nyelvű népek? A lappok a skandináv félsziget éjszaki tájékaik lakják, részint a norvég, részint a svéd hatóság alatt; a finnek az úgynevezett Finnországnak lakosai a Botniai és Finn tengeröblök által képezett nagy félszigeten; az esztek a Finn tengeröblől déli partjaitól fogva délfelé a Dünáig terjednek, habár a Livherczegség felét a lettek birják; a zürjének, permiek, votjákok a Dvina és éjszaki Káma mellékein és az Uralnak nyugati részein tanyáznak; a vogulok, osztjákok az éjszaki Uralon és a Szoszva, Konda meg az éjszaki Obi mellékein délfelé Tobolszkig és az Irtis folyóig vadászatnak, a földmivelés és az orosz keresztyénség csak most terjedvén köztök, egyszersmind el is oroszosítván őket; a cse-remiszek, mordvinok a közép Volga vidékein vannak

még, a régi Bolgárországnak tájain; onnan kezdve a nyugati finnekig és esztekig találkoznak maradványai vagy új telepei a finnségnek, mind éjszakon Ingriában, a Ladoga és Onega meg a Fejér-tó (Bjelosero) vidékein, mind déliebben a Tvéri kormányzóságban stb. A magyarok Magyarországon, Erdélyben, Moldovában és Bukovinában laknak, egyéb telepvényeket nem tekintve is Oláhországban és Bécsben; a hol, (Bécsben t. i.) a 10,000-nél több magyar nem tud és nem akar annyi községi szellemet kifejteni, a mennyit száz paraszt háznép régen kifejtett volna.

De hát a magyarok mikor és hol érintkeztek volna a lappokkal, vogulokkal s a többi nagyon nem díszes atyafisággal? holott ők Ázsiából jöttek ki Magyarországra, s a mi még több, holott ők a világ ostorának, a híres Atillának utódjai? így kérdez nagy kétkedéssel a nemzeti előítélet. — Az előítélet, természeténél fogva, nem tud se nyelveket se történeteket, az vakon és siketen születik. Tájékozódásunk ellenben meggyőz bennünket a nyelvi rokonságra nézve, mely csak a közös eredetnek és igen sokáig való együtt lakásnak lehet okozatja. A magyarok elődjei okvetetlenül nagyon sokáig, mielőtt ide, a Tisza és közép Duna mellékeire vették, ott laktak volt, a hol többi nyelvrokonaik, ha erről mit sem tudna is az ismeretes történelem; mert a nyelvek tanúsága hitelesebb a történelem tudósításánál, ha ilyen találkozik, s ha nincsen, pó-

tolja a történelmet. Igyekezzünk tehát történelmileg is a rokonsági kérdés felől tájékozódni.

A gótok a Krisztus utáni első századokban a Balti tengertől fogva a Fekete tengerig uralkodának; hatalmukat, mint tudjuk, a hunok semmisíték meg 375 tájban, s ezután a gótok részint a Dunán átkelve a római birodalom tartományaiban hadakoznak inkább, mintsem békésen laknak, részint a Kárpátokon által jövén a mai Erdélybe és Magyarországra vonulnak, hol mint Atilla hűbéresei a hunok hadjárataiban vesznek részt. A gótok lakása és uralkodása tehát a Balt- és Fekete-tenger közti téreken a hunok feltünése és győzelme által szűnt meg.

Egy dán tudós, Thomsen Vilmos, a finn nyelveket alaposan megtanulván, ezekben egy jelenséget, t. i. a germán nyelvek befolyását kutató ki. A germán nyelveken Thomsen a skandináv és a gót nyelveket érti. A gótok nyelvét Vulfila bibliai fordításából ismerik; a legrégebb skandináv nyelvet pedig azon rún- emlékekből fejtegették és fejtegetik, a melyek a Kr. utáni III. századig érnek föl.

Ezen germán nyelvek hatása a finn nyelvekre különböző nyelv-alaki fokokat tükröztet vissza, minél fogva föl kell tenni, hogy a finn nyelvek sok századon keresztül voltak kitéve annak a hatásnak. Ez tehát részint történelem-időbeli, részint történelem-idő előtti.

A történelem-időbeli hatás leginkább a skandináv nyelvektől származott. Megkülönböztető jel-

leme abban áll, hogy más a lapp, s más a finn nyelvre nézve, nagy különbség lévén azon szók között, melyeket a lapp és azok közt, melyeket a finn (eszt) nyelv vett föl a skandinávból. Ha egyezés is kerül elő, azt vagy véletlenül találkozó kölcsönvevésnek, vagy annak kell tulajdonítani, hogy az idegen szó az egyik fölvevő nyelvből a másikba ment által. Egyébiránt a lapp kölcsönvételek általában a norvég nyelvből, a finn kölcsönvételek pedig a svédből valók, mi a történeti viszonyok által is meg van fejtve.

A történelem-idő előtti hatás a skandináv nyelveknek olyan alakját tünteti fel, mely oly régies, mint a gót, sőt néha ennél is régiesebb. A lapp nyelv kölcsönvételei azon régi éjszaki nyelvből valók, melyet a legrégebb rún- emlékek tárnak fel, s mely a Kr. utáni első századokban az egész skandináv félszigeten, a dán szigeteken és Jutia félszigeten az Eider folyóig el vala terjedve. — A finn nyelven mutatkozó történelem-idő előtti hatásból pedig azt kell következtetni, Thomsen szerint, hogy azon idő alatt a finn törzsbeli népek sokkal közelebb laktak egymáshoz, mint jelenben. Legalább másfél vagy két ezer év előtt érezék a gót nyelv hatását, alkalmasint több század lefolyásáig. Ezen idő alatt pedig a mai Oroszország belsejében laknak vala, mert különben nem érintkezhetek volna a gótokkal.

S ezen gót nyelv, azt állítja Thomsen, régiebbnek kellett vala lennie a Vulfila nyelvénél. Sőt azt is lehet következtetni a kölcsönvételekből, hogy

azok részben egy éjszaki (skandináv) nyelvből, részben talán olyanból valók is, mely közös skandináv-gót volt.

A finn kölcsönvételek mindenféle tárgyra és viszonyra nézve történtek: állami és jogi viszonyokra tartoznak p. o. kuningas király, ruh-tina herceg, valta hatalom, hallita uralkodni, tuomita itélni stb.; ruházatra tartoznak: hame öltöny, ruokkeet nadrág, kauto felső csizmabőr stb.; szerszámokra, fegyverre tartoznak: ansas gerenda, antura hó-talp, szántalp, nakla szög, niekla tü, miekka kard stb.; szántás-vetésre: humala komló, kakra zab, ruis rozs, atra eke, leipä kenyér, laukka pázsitos-hajma stb.; természeti tárgyakra: kulta arany, rauta vas, tina ón, multa mállott föld, por stb.; elvont viszonyokra és tulajdonságokra tartoznak: armas kedves, irgalmas, autuas boldog, hurskas, többnyire van hurskas derék, jámbor, kaunis csinos, szép, kiusa kísértet, tarve' szükség, viisas bölcs stb. stb.

Ilyen sokféle kölcsönvétel nem származhatik múló érintkezésekből, annál kevésbbé hadakozó találkozásokból, hanem tartós és állandó együttlakást föltételeznek.

Jordanis, kinek nagyatyja egy Kandak nevű alán fejedelem „notarius“-a vala, midőn Atilla fíjainak veszte után a volt hűbéres népek a hatalmas ember örökségében osztozának, s ki maga is, mielőtt keresztyénné vált, notariuskodott (ego ipse, quamvis agrammatus, Jordanis, ante conversionem

meam notarius fui), 550 táján írta meg a gótok történeteit, tehát 100 év múlva Atila halála után. Jordanis föld- és néprajzi tudomása következő:

Skandinaviát Scandza szigetének nevezi (mit egyébiránt a skandináv szó is jelent); abból származtatja ki a gótokat, de sok népei között a rerefenneket (alkalmasint lappokat) és a finneket is megemlíti, kik a skandináv földmivelők közt legszelidebbek (Finni mitissimi, Scandzæ cultoribus omnibus mitiores).

Germaniának határosa Scythia, mely Jordanis felfogása szerint, magában foglalja a mai Lengyelországot, egész európai Oroszországot, Moldovát, Havaselföldet, sőt Magyarországot és Erdélyt is; nyugaton a Viszló választja el Germaniától. Ezen roppant terjedelmű Scythiának egyik részében, a Tisza mellékein és Daciában a gepidák laknak vala. Dacia a Dunán innen van, úgymond Jordanis, magas hegyek veszik körül, mint egy korona, a melyek bal vagy éjszaki oldalában a Viszló ered. Ennek mellékein roppant nagy téreken, a vend népes nemzet lakik, melynek sok neve van, de közönségesebb nevei szklaven és ant. — A Viszló torkolatjainál a vidivárok, ezek után, a tenger partján az esztek laknak, egy igen békés nép (Aesti pacatum hominum genus). Ezek mellett délfelé a vitéz akatzir nemzet tanyázik, mely nem földmivelő (gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara). Ezeken túl a Fekete tengertől kezdve a bolgárok szállása terjed, „kiket, úgymond Jordanis, a mi bűneink tettek

hiresekké (quos notissimos peccatorum nostrorum mala fecere)“. Azután már a legvitézebb hunok két ága következik, az ultziagir-ok és szavir-ok, a kik azonban külön-külön laknak. Mert az ultziagirok a Kherszon mellett tanyáznak, a merre a nyereszkező kalmár az ázsiai terméseket szállítja (Európába). „A hunugurok pedig onnan ismeretesek, mert azoktól hozzák a becses szőrü bőröket, s mert sokan rettegnek tőlök (quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium: quos tantorum virorum formidavit audacia).“

Jordanis idejében tehát a Viszló mellékein lakó vend vagy szláv nemzetet és a vidivar népen kívül, a Balt tenger mellékein az esztek, délfelé (a Neszter és Deneper folyók mellékein) az akatzirok, azután a Fekete-tengertől kezdve (a Don és közép Volga mellékein) a bolgárok, végre a hunok valának a mai közép és déli Oroszország lakosai. De a hunok két ágra lévén szakadva, az egyik ág, az ultziagiroké, délfelé a Kherszon mellett tanyázott, a másik ág, a szavirok, lakását nem jelöli meg Jordanis, hanem így folytatja: „A hunugurok pedig onnan ismeretesek stb.“ E helyen tehát vagy hézag van, vagy Jordanis értelmében a szavirok és hunugurok egyek. A szavirokat Priscus is, ki Atillánál követségben jár, és Procopius, Jordanis kortársa szavir-unnok-nak nevezik. A hunugur név Priscusnál unnugur és onogur-nak van írva, földjüket pedig a Ravennai földrajz-író Onogoriának nevezi.

Miféle nyelvű népek lehettek azok? A Balt tengermellékein lakó esztek (aesti) a mai esztek elődjei-e? Már az a közös jellemzés, mely szerint az esztek békés nép (pacatum genus), s a skandináv finnek a skandináv félsziget legszelídebb mivelőji, bizonyítja, hogy Jordanis különbözőknek tartja mind a Viszló melléki szlávoktól és vidivároktól, mind a gótoktól, a kiket nagyon magasztal, mind a többi megnevezett népektől is, de magok közt egyenlőknek hiszi. Azon helyen, a hol Jordanis a híres Hermanarik gót királynak alattvalóit előszámlálja, más nép-neveket hord össze: de ott 180 évvel előbb történekekről ír; s föltéve, hogy „notarius“ nagyatyjáról sok tudósítás maradt volna is nemzetségénél, mégis nagy bizonytalanság borong a népneveken. Jordanis szerint Hermanarik legyőzte volt (domuerat) a gótokat, scythákat, a thuid-okat (Thuidos in Aunxis), a vasinabronk, merens, mordemsimnis, caris, rocas stb. ismeretlen nevű népeket; továbbá a herulokot, vendeket, antokat, szklavenokat (Veneti, Antes, Sclaveni); végre bölcseségével és vitézségével az eszt népet is, mely a German (Balt) tengernek igen hosszú partjain lakik, tevé alattvalójává. Hermanarik tehát Scythiának és Germaniának valamennyi népein uralkodék (omnibusque Scythiae et Germaniae nationibus ac si propriis laboribus imperavit). Kiket ért itt a scythák nevén Jordanis? Szlávokat nem, — mert azokat külön nevezi meg, mint az eszteket is; tehát olyan népeket ért, melyekről az író egyebet nem tud, mint neveiket. Minthogy pedig a

finn nyelveknek nagyon régi kölcsönvételei, mint láttuk, világosan a finn népek tartós és békés közlekedését bizonyítják a gótokkal és egyéb skandináv germánokkal: föl lehet, sőt föl is kell vennünk, hogy Hermanarik birodalma nemcsak az esztekre, hanem sok finn népségekre is kiterjedett vala.

A hunok föllépése roppant változást okozta közép- és nyugati Európában; a népek költözése, vagyis a germán népek omlása a nyugati római birodalomra, onnan származik; s ezt az iskolában is tanuljuk. De az két más kevésbbé észrevett nagy tény is idézett elő: a szlávok, kik a germán népek által fel voltak tartóztatva, most ezek elmozdulása következtében, dél, kelet és éjszak felé kezdenek kifolyni; a finn népségek pedig a hun lökés által nyugat-éjszak felé tolatnak, s kezdik a mai Finnországot bélelni. Az esztek már a Hermanarik idejében a Balt tenger keleti partjait bírják vala; hihető, hogy éjszaki testvéreik is már akkor kerülnek meg a Finn tengeröblöt. Azt a nézetet, melyet sok finn tudós vitat, hogy a finnek és esztek csak a VIII. század folytában kezdték volna mostani lakhelyeiket elfoglalni, úgy hiszem, azon állapot is megczáfolja, melyben az eszteket a német hódítás korában találtuk. Hogy egy nép elfoglalt földjét annyira sajátjává tegye, miszerint az hitregéinek színhelyévé is váljék, arra három-négy száz év nem elég; annál kevésbbé arra elég, hogy az a nép ott föld-szülöttjének

(autochthon) látszassék, milyenek az eszt nép valóban látszik.

Az akatzirokról bizonyossággal állíthatjuk, hogy se german se szláv nép nem voltak; ugyan ezt kell állítanunk a bolgárokról és a hunok két ágáról, az ultziagirokról és a szavirokról, valamint a hunugurokról is, ha nem azonosak a szavirokkal. De azt is, majdnem hasonló bizonyossággal, állíthatjuk, hogy azok mind vagy finn-ugor vagy török népek voltak.

Ezt a bizonyosságot pedig azon nagyoló vonásokból meríthetjük, melyek szerint a közép- és éjszaki Európának és az éjszak-nyugati Ázsiának néprajzi viszonyai nyugatról kelet felé, következők voltak: „A keltek után következének a germánok, ezek után a szlávok, emezek után a finn-ugorok, és csak ez utolsók után a turkok vagy törökök; végre a turkok megett, kelet felé találjuk a mongolokat.“ Ezek mind egy óriási folyamképen, keletről nyugat felé nyomulának egymás után. Mint a szélvész feltartóztatja a folyam habjait, sőt visszafelé is hajthatja ideiglen óráiglan: úgy nagy események, mint Dsingizkhán hódításai, megszakaszthatták eme néprajzi viszonyokat; de mihelyt a természetnek vagy az emberi szenvedélyek fergetegje megszűnik, a folyamnak habjai és a természetes néprajzi viszonyok megint az előbbi rendbe térnek vissza.

A turkok neve csak 545 tájban kezd ismertessé és félelmissé válni, s azóta mozdúl mind

közelebb-közelebb Európa felé, míg Konstantinápoly megvétele és a Török birodalomnak megalakulta után keleti Európában, a népek költözése végkép megszűnik. Ezt az ismeretes európai történelemben legnagyobb eseményt a hunok kezdték meg, s a törökök fejezték be.

Miféle nemzetiségűek voltak a hunok? Mongolok-e? Bizonyosan nem, mert azok még később lépnek fel a történelem színhelyén; mert a hunok maradványai nem mutatnak mongol jelleget.

Turkok voltak-e? Lehet; csak nagyon különös, hogy a turk név sokkal később tűnt fel, még pedig az Altaji hegységen. Ellenben a hunugur és sok nép-név, a melyben ugor, ogor fordul elő (kurtugur, kotrigur, utrigur, onogur, stb.), az ugor nemzeti névre látszik mutatni, melyet már Jordanis híresnek mond, s mely mindjárt még hiresebbé lesz. Az a hagyomány, hogy a hunok a magyarok eleji voltak, nem bizonyíthat semmit a hunok nemzetiségére nézve, mert csak a XI. és XII. században keletkezik, s visszafelé, a magyarokról következtet a hunokra, kiket csak hírből ismert a hagyomány. De mint-hogy törökök nem voltak, a hunok ugorsága valószínű.

Az akatzirok még ismeretlenebbek. Ha igazán abban a névben a későbbi kozarok neve lappangana, mint sokan gondolják, akkor ők lettek volna az első törökféle nép Európában; mert nagy valószínűséget találunk a mellett, hogy a mai csuvasok a kozarok maradványai.

A bolgárok sokáig szerepelnek a történelemben. Kétfelé szakadván, az egyik rész a régi hazában maradt a Volga és Káma mellékein, s alkotó a nagy Bolgárországot. A cseremiszek és mordvinok is ezen országhoz tartoztak volt; ezeket tehát a régi bolgárok maradványainak tekinthetjük.

Jordanis kora után, 574—582, az ogor név még jelesebben tűnik elő. Theophylactus Simocatta szerint t. i. az Altaji hegységről terjeszkedő és győző turkok az ogorokat is megtámadják. „Az ogor nép, úgymond az író, igen hatalmas mind számra mind hadi gyakorlatra nézve. Az a Til folyó mellékein lakik, melyet a turkok feketének neveznek (a Káma és Volga viselik vala az Etil, Edel, Til nevet). Az ogorok legrégebb fejedelmei Uar (Var) és Cheunni valának, kiktől némely ogorok Uar, Var-nak és Chunn-nak neveztetnek.“ Ezek-től a var- és chunn-októl Justinianus császár idejében elszakada egy rész, magát avarnak, fejedelmét pedig khagánnak nevezvén el. „A szarszeltek, unnugunok (alkalmasint a Jordanis hunugurai), szabírok és más hun népek meghódnak az ál-avaroknak“, kik Baján vezérlete alatt hamar nagy hatalomra vergődnek, s az avar birodalmat alkotják a Tisza és Duna mellékein, melyet csak Nagy Károly szüntete meg. A pannoniai avarokat is hunoknak nevezék a nyugati latin írók, szintúgy, mint a byzantinusok; mi látjuk, hogy ugorok voltak, mit Eginhardt is mond, midőn írja, hogy a Nagy Károlyhoz küldött avar követek jugurok (missi quo-

que Hunnorum Chagani et Jugurri). A jugur, ugor, ogor név e szerint méltóságot, tisztséget jelenthet vala, nem tulajdon-, hanem köz-név lévén, a miért is sok népnévhez ragadt, vagy inkább sok nép viselte azt. De akár hány ugor népet nevez is a történelem, az mind nyelvére nézve rokon volt egymás közt.

A byzantinusok és a nyugati írók az ugorokkal ismerkedének meg: a skandináv Other pedig 850 tájban megkerülé a skandináv félszigetet, s a Jeges tengerből a Fejér tengerbe, abból a Dvina torkolatába, s ezen fölfelé evezvén egy mívelt tartományba juta, melyet Beorma-, vagy Bjarma-landnak nevezte, melynek emléke a mai Permben áll fenn. A skandináv kalandorok előtt azután híres vala a Bjarmaország, melynek gazdagságát rabolni járának sokáig. A régi Bjarma-ország területén most zürjének, permiek és votjákok laknak, kiknek nyelvei hasonlóképen az ugor nyelvekhez tartoznak.

Még Other fölfedező utazása előtt jöttek ki a Kámán és Volgán túli éjszaki részekből a magyarok, kiknek régi hazájokban sok volt a nyuszt és nyest (mint a magyar krónikák is emlegetik). Már ezen külső körülmény is az ugorok eredeti fészkére mutat, ha a magyarok származását keressük. De oda mutat, minden kétséget eloszlatván, a nyelv s, mint tájékozódásunkból világos. Tehát még a IX. század elején is egész mai Oroszországban, némely nyugati részeinek kivételével, leginkább finn-ugor népetek találunk. A magyarok nyelvbeli ro-

konsága ennél fogva a IX. század elején uralkodott földrajzi viszonyokból is ki volna következtethető, ha a nyelvek útján nem lehetne reája eljutni; pedig ez az út igazán csalhatatlan és nem csalatkozható.

Erre a kérdésre tehát, hogy a magyarok hol és mikor érintkeztek a finn népekkel? az a határozott felelet: A mai Oroszországban még pedig sok századon keresztül. De mielőtt a mai európai Oroszországot elérték, még régibb ázsiai ősi fészkekben is sokáig kell hogy együtt laktak legyen a finn-ugor népek, mert különben nem alakultak volna az illető nyelvek, melyek tanúsága hitelesebb és bizonyosabb minden egyéb tanúságnál.

A germán népek elmozdulta után a Neszter és Deneper tájékairól, a szláv népek kezdének terjedni, kik a Kárpátok megett a Viszló mellékein tanyásztak volt. Ezeknek legtávolabbi ága, a litvai lett ág, az eszt népekkel találkozik és ütközik össze; egy más szláv (lengyel) ág a Deneperig ér, hol Kiev város keletkezik; egy harmadik ág éjszakiabbra nyúlik az Ilmen taváig, hol Novgorod város épül, nem tudni, tisztán szláv lakosok telepedése vagy skandináv vendégek által is. Ugyan azon időben Heraclius császár (612—640) a Kárpátok megöl a szerbeket és horvátokat birodalmának északi nyugati határaitra telepíti, hogy ezeket az avarok ellen biztosítsák. A szlávok eleinte a hunok, azután az avarok főhatóságát tisztelik: de ezek hatalmának széltemállása után annál szabadabban

terjeszkedének. Az éjszak-keletre terjeszkedő szlávok mindenütt finn népekre találának. Az orosz író Nestor (1100 táján) előadásából azt lehet kiolvasnunk, hogy a találkozó finnek és szlávok igen egyenlők voltak, mert egyik nép a másik hódításán nem törekedett. Azonban a hadakozást és rabló hadjárásokat szerető skandinávok, a Finn tenger-öbölből (hihetőleg a Narva folyó és Pejpusz tó, meg a Néva folyó és Ladoga tó útjain) a finnek és szlávok földjeire járnak, s így történt, hogy 862-ben Rurik, Sineus és Truvor testvérek kezdik meg finnek és szlávok közt az új birodalom alkotását, mely ma Orosz birodalom neve alatt legterjedtebb földrajzi nagyságu a földkerekségén. Más két skandináv hős, Askold és Dir, Kievet foglalják el, mely a kozaroknak adózik vala. Már Rurik utódja, Oleg, elveszi Kievet Askold és Dir társaitól, s oda teszi által Novgorodból az uralkodó széket. A skandináv hódítók hamar elszlávosodnak, s a görög keresztyénséget fogadván el, azon ellentétet is megalapítják, mely a lengyelek, kik a római egyháznak lettek hívei, és az oroszok közt mai napig fennáll.

Az orosz név (Ros, Russ) nyilván a finnek-től jutott a többi európai népekhez, mert a finn ruotsi-nak nevezi ma is a svédet; ruotsiak voltak tehát a Rosz-birodalom alkotói. Ezen ruotz, ruosz, rusz név úgy emlékeztet a birodalom alkotójira, mint a frank, bolgárnevek az illető országok hasonló nevü alkotójit hozzák emlékezetünkbe. A

rosz, rusz név az uralkodókról az alattvalókra men-
vén által, most már jó sok népet foglal magában,
s különösen a finn-ugorokat fogyasztja.

A magyarokat, midőn a bizantinusok előtt
föltetszenek, a kik őket turk névvel nevezik, a
kozarok szövetségében találjuk. Ezeknek egy ka-
bar vagy kavár nevű csapatja, társaiktól elszakad-
ván a magyarokhoz áll és ezekkel annyira egyesül,
hogy Constantinus Porphyrogenetus szerint, a ki
950 tájban írta, eltanulták a magyarok nyelvét,
mint ezek is a kabarokét, minélfogva nálok két
nyelv divatozik vala Constantinus idejében.

Nagyon érdekes a magyarok turk neve és
két nyelvüské. Vannak, p. o. a pétervári tudós
Kunik, kik a turk név miatt azt vélik, hogy a
magyar nemzet két népből állott össze, törökfélé-
ből, mely a győző, s finn- vagy ugorféléből, mely
a legyőzött fél vala. E véleményt avval is támo-
gatják, hogy a magyarok lovas vitézek voltak, mint
a török népek; finn vagy ugor nép pedig soha sem
tűnt volna ki mint lovas vitéz. A győző fél, mely
számra kisebb vala, elfogadta azután a számosabb
győzött félnek nyelvét, a mi másutt is mindannyi-
szor megtörtént.

A mi a lovas hadakozást illeti, azt bajos nem-
zetiségi jellemnek elfogadni, mert az a földet jel-
lemzi, a melyen valamely nép forog. A legéjsza-
kiabb népeknek az iramszarvas vagy a kutya teszi
meg azt a szolgálatot, melyet a déliebb puszták
népeinek a tevé. A lótenyésztő tartományok népei

pedig, bár honnan származtak is különben, bizonyosan hamar felismerik a lónak jeles tulajdonságait, s nem mulasztják el hasznukra fordítani.

Valóban, szeretnők tudni, miért hitták vala turk névvel a magyarokat? Hisz a magyar nyelv csakugyan közelebb áll a finnhez, mint a törökhöz; hát még ugorsági jelleme mennyit tanúskodik a törökség ellen! De valami van mégis benne, mi se ugor se finn nyelvben nincsen, s a mi törökféle nyelvből került abba. Ilyen szók, mint alma, árpa, búza, oroslán, teve, majom, borz, kapu, kasan, kalpak, balta, koboz, kefe, kalauz, buzogány, tengely, kender, teknő, böles, szatócs, bélyeg, bicsak, papucs, betyár stb. stb. török nyelvből valók. De azokon kívül vannak számosan olyanok is, melyek hangváltozás, különösen *r* által tűnnek ki *z* helyett, mint: iker t. ikiz, ökör t. öküz, tenger t. deniz, borju t. buzagu, bor t. boza, tér-d t. tiz, nyár t. jaz, ír (finnül kirja, csuvasul sir = scribit) t. jaz, karó t. kazik, gyűrű t. jüzük, szűr(ni) t. söz stb. Az ismeretes török nyelvekben a felhozott szók mint *z*, *s* hangnak: mint lettek tehát *r* hangukká a magyarban, mely az *s*, *sz*, *z* hangot épen nem kerüli, s mely a megfelelő finn és ugor szók *t*-jét is *z*-vé változtatja, mint láttuk a viz, finn vite, vogul vit; száz, finn sata, vogul sat stb. szókon? Bizonyosan a magyar nyelv nem változtatta meg ama szók *z*, *s* hangját, hanem *r* hanggal vette által, olyan nyelvből, melyben ilyen hangúak valának. Nemcsak valószínűséggel, de némi bizonyossággal

állíthatjuk, hogy a kabarok nyelvéből valók az *r*-es török nyelvü szók. Ilyen *r*-es jellemet csak a csuvas nyelv mutat fel az összes törökség ellenében. Ha tehát a kozarok a kabarokkal egynyelvüek voltak, a mai csuvasokban a régi híres kozarságnak végső maradványát találjuk fel.

A byzantinusok (Bölcs Leo, Constantinus Porphy.) azonban nem azért nevezék turkoknak a magyarokat, mert ezekhez a kabarok állottak — kiket pedig nem neveznek úgy, valamint a kozarokat sem — hanem bizonyosan azért, mert a Volgán túlról jöttek, a merre, úgy tudják vala, a névéről már nagyon ismeretes turkság tanyázott.

A magyarok a finn-ugor népekhez tartoznak a nyelvi rokonságnál fogva; ez a rokonság pedig csak igen-igen sok századon keresztül tartott együtt-lakás által fejlődhetett ki.

XI.

Pétervárott.

(Schiefner. Gőzhajói ismeretség. Orosz ezredes, ki a magyar háborúban részt vett. Kronstadt. Néva. Pétervár. A szent képek előtti tisztelgés. Nevszki prospekt. Bázár. Nyári kert. Császári tud. akadémia. Kunik. Izsák egyháza. Nagy Péter szobra. Séta a Néva szigeteire. Az orosz birodalom hitvallási viszonyai. Felekezetek. Császári gyűjtemények. Nagy Péter háza. Kirándulás a vidékre.)

Revali tartózkodásunkat igen kellemessé tették volt Schiefner Antalék. Schiefner is mint Wiedemann, a pétervári császári tudományos akademiának tagja, s többi közt Castrén *) hátra hagyott munkájának kiadása által Pesten is régolta ismeretes. Ő is esztországbeli születés, mint Baer és Wiedemann,

---

*) Castrén Mátyás, finn tudós, azon időben, melyben Regulynk tartózkodék Sz. Pétervárott, nagy tudományos utazására készül vala, melyet azután a császári akadémia segítségével Ázsia éjszaki népei közt, a zürjénektől kezdve, úgy szólván, a Sina birodalom határáig vitt véghez. A szamojédek nyelvéről tett nyomozásai egészen új teret nyitottak meg. De számos más nyomozásai is az ugor, tatár és mongol népekről nagy becűek. Castrén korán elhalván, az akadémia megbízásából Schiefner adta ki hátra hagyott munkáit.

s érti és beszéli az eszt nyelvet. Családjával fürdés végett jött volt Revalba, mely szerencsés véletlen nekünk nagyon használa.

Oroszország nem vala utazási tervembe foglalva, de Pétervárat még sem mellőzhetém el. Mert ha igaz, hogy Moszkva városa az oroszország szive nemcsak földrajzi, hanem egyéb tekintetben is: Pétervár meg régi finn földön épült, tehát szorosan a Balti tartományokhoz tartozik. Azután Pétervár, Schirren szerint, azon ablak lévén, melyet Nagy Péter azért csinált magának, hogy rajta kinézhesen Európára, hadd nézzek én is azon be az Orosz birodalomba; az én betekintésem mindenesetre ártatlanabb lesz, mint Nagy Péternek kitekintése.

A Konstantin nevű gőzös füstölög vala, midőn reálépénk a sürgő forgó sokaság közzé, mely a partot és hajót egyaránt bélepte volt már. De látnivaló, hogy a kíváncsi nézők s az érdeklődő kísérők és bucsúzóok száma jóval nagyobb lesz az utazókénál. Schiefner és neje szivesek valának minket elkísérni, s azért nem is úgy érezők magunkat, mintha idegen helyen volnánk, a honnan más idegen helyre szándékozunk. Gyönyörű délutáni idő lévén, a szem örömeit múlata a sokaságon, a szép hajón, a kikötő környékén, de leginkább az emelkedett város részén s az Olausz tornyán, a melyeket alkalmasint örökre készülünk elhagyni.

A kabinek elfoglalása és az utazási pogyász elhelyeztetése után Schiefner a hajó kapitányával ismertete meg, ki finnországi s jól beszél finnül, le-

génysége is mind finn; de a kormányzás nyelve svéd. A kapitány erős, de nyájas, szép ember. A kormányon ülő finn embernek képe olyan barna, milyenre a szél, nap és eső csak barníthatja; de szeme élesen szűrő, mint a sasé. Nagyon edzett alak ez a kormányos. — Kicsi dolog is nagy viszonyokat jellemezhet. Az bizony kicsi dolog, hogy a Revalból Pétervárra utazó gőzösnek kapitánya és legénysége finn, nem német, de nem is orosz, kivált ha tudjuk, hogy a gőzhajó egy finn társaságé: mégis azt bizonyítja, hogy a Balti tartományokban se az orosz se a német nem tölti meg a hajózás kivánta ember-számot; az első talán azért nem, mert nem szereti a tengert, a másik meg azért nem, mert itt nincs elég embere. A finntól kitelik a szám, s az a tengert is szereti, s látjuk, hogy a finn pénz a finn határokon kívül is kereskedik. Ámde a hajó kormányzása nyelve svéd! Ez megint a svédnek mind társadalmi mind szellemi elsőbbségéről tanúskodik, vagy legalább arról, hogy a finn legénység is érti a svédet, mely máig is nagyon uralkodik Finnország nyilvános és magános viszonyaiban.

Schiefner sok embert ösmervén a hajón, többi közt Tilésiusnevű állami tanácsossal („Mr. Tilésius de Tilenau, Conseiller d'État actuel“) is megismertete.

A készülődésnek, rakodásnak vége van, a csengettyű az indulást jelenti; a kísérőktől búcsúzunk, mert nekik le kell sietniök; megmozdul a hajó, a kerekek locsolása mind hallhatóbbá lesz; s már a hajónak másik oldaláról nézzük a parton

állókat, s búcsút integetőket. Hamar kiérünk a kikötőből. Az idő szép, de kis szellő mégis leng, s a kikötőn kívül oly erősek a hullámok, hogy a hajó ingása szinte kellemetlenné válik. A mint azonban távozzunk a parttól, úgy csendesülnek a hullámok is; s az utazó társaság a legkedvezőbb időt élvezheti. Szemeink vissza-visszatérnek a távozó Olausztoronyra, mely mind vékonyabbá és alacsonyabbá lesz, míg egészen elenyészik. Most már partnélkülnek látszik a Finn tengeröböl, a melyen Pétervár felé sietünk.

A hajóskapitány és Tilésius kellemes társalgása hamar otthonossá teszi a hajón. Az utóbbi német egyetemeken tanult és sokat utazott ember, s úgy látszik, nagy érdeklődéssel viseltetik a középkor művészete iránt, a melyről szeret beszélni. A politika dolgait inkább kerüli, hogyses keresné, pedig a francia és angol folyóiratok és újságok censora Pétervárott. Tudniillik ott a külföldi folyóiratok vagy hírlapok egyetlen számát sem lehet a közönségnek kiadni, mielőtt azt a censura meg nem vizsgálta.

De semmi társalgás sem lehet olyan kedves, mint a néma andalgás estve, a napsütötte fényes sima tengeren. A jelen pillanat képeivel a multnak emlékezései vegyülnek, s úgy látszik, egymást felvilágosítják; gondolatjaink pedig szabadon szökdösnek a jelenből a multba s onnan vissza, nem kér vén, nem is adván feleletet, hanem csak gyönyörköd vén a változatos képeken. Nyílt szemmel való

álmodozás ez, nem elmélkedés, de azért élvezetes, pihentető. A napnak fényes arcza a hajó megett időzik, vagy igen lassan hanyatlik, s arannyal önti be a tengert. Úgy tetszik nekem, hogy a hajón csupa elégedett, ép ember ül vagy mozog, s az még nevei a boldogság érzetét.

Azonban az idő múlása nem állapodik meg soha sem; a nap már régen a hullámokba merült, s a holdvilág nélküli, de nem sötét éjnek nyirkos lehellete mindenben megérzik, a mihez csak nyúl a kéz. S végre is, hogy a reggelt jobban élvezhesse az ember, a kabinbe búvik, és jót alszik.

A nap jó magasan jár vala már, midőn július 13-kán a hajó fedélzetére lépénk, a hol az utazó társaság össze kezdett volt gyűlni. — Egy Karlstedt nevű orosz ezredes van itt, ki meg akarna velünk ismérkedni, úgymond a reggeli köszöntés után Tílésius úr. Szívesen vesszük kivánságát, s nyájasan közeledik az ezredes.

Karlstedt helsingforszi születés, tehát Finnországból való. Külseje szerint szerény, beszéde szerint mivelt ember; Pétervárhoz azért megyen, hogy németországi fürdőbe utazhassék. Mint hadnagy és kapitány 1849-ben részt vőn az orosz hadjáratban Magyarországon, Eperjestől Váczig, innen Debreczenen, Nagy-Váradon által Világosvárig. Nagyön szívesen emlékezik Magyarországra, melynek alföldjét össze-vissza járta. Ezért óhajta velünk megismérkedni; mi meg kellemetesnek találók társaságát a hajón és Pétervárott is. Egyet mást be-

széle magyarországi tapasztalásaiból, többi közt azt, minő nagy hasznát vette egyszer a finn nyelvnek. A kholera-betegség, mint tudjuk, nagyon pusztít vala az orosz seregben. A kapitány tehát csak theával, vajjal és hússal éle, úgy gondolván, hogy ezen életmód által ment lesz a betegségtől. Egyszer elfogyván vaja, mindenképen azon vala, hogy megint tiszta írósvajat szerezzen magának. Az alföld valamely pusztáján menvén csapatjával (a pusztának nevére nem emlékezett már), egy tiszta külsejű magános házat pillanta meg, úgymond. Arra felé fordítá tehát lovát. A ló-dobogásra kilépe egy csinosan, tisztán öltözött paraszt nő, s megállá az ajtaja előtt. „Hogyan értessem meg magamat ez asszonymal? gondolkodám, úgymond. Megkísértém tehát az orosz nyelvvel, azon tevén a kérdést, van-e írósvaja? „Nem tudom“ — felele a nő, s annyit értek vala magyarul, hogy mit felel az asszony. Megkísértém német nyelven a kérdést. — „Nem tudom.“ — Megkísértém svédül. — „Nem tudom.“ — Megkísértém francziául, mert szorultságomban eszembe sem juta, úgymond, hogy ha németül vagy oroszul nem ért az asszony, francziául vagy svédül hogy érthetne! — „Nem tudom.“ — Mit tegyek, gondolám magamban, s finnül fakada ki belőlem ez: *anna minulle voita!* S az asszony nagy szemet mereszte reám, vállamra tevé a kezét s fejével intvén beszalada a házba. — Mi lesz ebből? gondolám. S ime a nő egy tálat hozva jó vissza, a tálon pedig egy nagy írósvaj-czipó, mintha reggeli harmattól dideregne,

úgy villog felém. Nagyon megörülék s egy maréknyi huszast (mert az orosz sereget ezüst pénzzel fizetik vala) vonék ki zsebemből, s az asszony elé tartám, hogy vegye ki a vaj árát. A magyar nő pedig két huszast szede ki belőle, avval és szeme elégedettségével azt jelentvén, hogy a vaj meg van fizetve. — „Nagyobb jótétemény nem érhetett volna akkor, úgymond az elbeszélő ezredes és akkori kapitány, mint az asszony szivessége,“ a kiben még azt is dicséré, hogy csak két huszast vett, mikor akár ötöt, akár tizet is vehetett volna. Utóbb megtanulta a tiszt, hogy a finn voi magyarul is vaj; a magyar nő tehát a voita szón szerencsésen vajjat érte. *)

A kedvező időben s a mulatságos társalgás közben a hajó, úgy látszott, sebesebben halada, s mind közelebb-közelebb érénk Pétervárhoz. Az éles szem a távolság ködében már csillámlást veszen észre; nem sokára többen is látjuk, hogy a kék levegőben csillagok fénylenek. Ezek Pétervár aranyos kupolái és tornyai. Karlstedt és Tilésius vetekedve mutogaták: az ott a sz. Izsák kupolája, ez itt a

*) Anna minulle voita azt teszi: adj nekem vajjat. Ebben csak az utolsó szónak értelmét sejtette meg a magyar nő. Az anna = adj, jobban van elburkolva; ant = ad, de a lappban is add. A minulle = nekem, már egészen különbözik a magyartól. Minä én, minun enyém, minulle nekem stb. Ámde többes száma: me, myö vagy met = mí, mú vagy mink; a két első alakra nézve szinte azonos a magyarral; a harmadik is annyiban egyező a magyarral, hogy finnben a többes szám jelelője t, magyarban pedig k.

Mária mennybe menetele egyházának tornya stb. Minden pillanatban erősebbé lesz az aranyos csillóság, mely valóban különös érzést támaszt bennünk.

E közben Kronstadt erősségei és városa sietnek felénk, s nem sokára meglátjuk az árboczfák erdejét a kronstadti kikötőben. Már által megyünk az egymással szemközt álló két nagybástya között, melyeknek számos ágyú felénk nyújtóznak ki a kőfalak lyukain; de minket nem bántanak, mí nem vagyunk az angol hajóhad, a melylyel Napier Károly tengernagy 1853-ban ide akart jönni, hogy Kronstadtot reggelire, Pétervárat pedig ebédre megvegye. Az angol tengernagynak ez állítólagos kérdését Karlstedt nagy jó kedvvel mondá el, hozzá tevén, hogy kár volt Napiernak megfelekeznie ígéretéről, mert, úgymond, nincs az a hajóhad, mely itt büntetlenül ált birna hatni. — Kronstadt Pétervárnak kulcsa; azt már Nagy-Péter 1703-ban kezdé megerősíteni, s azólta folyvást nevelték erősségeit, a melyek Miklós czár alatt a mostani kitünő állapotra jutottak. A város a 25,000 katonasággal együtt mintegy 50,000 lakost számlál. Kikötője nem csak az orosz balti hajóhadnak fő állomása, hanem a pétervári kereskedésnek is fő helye, itt rakodván ki és be az árukat hozó és vivő nagy hajók; innen kisebb hajók hordják Pétervárba és hozzák ki onnan azokat.

A hajóhad nem vala a kikötőben, a tengeri gyakorlatok most folyván Viborg és Szveaborg között.

Kronstadt irányától kezdve a jobb part emelkedést mutat, s Oranienbaum látszik meg, a mely csak nyolcz versztnyire van Kronstadtól. Azontúl nem sokára Péterhof következik, a melynek szökő vizei a Versailles-éit felülmulják, úgymond Karlstedt. Oranienbaum és Péterhof császári palotájit és kertjeit lehetetlen mellőznie annak, ki Pétervárba jő, folytatá. — Megnézván, a mi a gőzhajóról látható, ebédhez ülénk le az ékes teremben, mert a hajó jövedelmezése is azt követeli, hogy az utas itt ebédeljen.

Az alatt mind jobban közeledénk Pétervár felé, s midőn ebéd után a hajó fedelére siettünk, jobb felé a közel parton Péterhof épületei és kertjei valának láthatók, előttünk pedig az igen kiemelkedő Sz. Izsák kupolája, és sok más aranyos kupola és torony csillogtak. Már a Néva torkolatjában vagyunk, melynek vize olyan színű és olyan tiszta, mint a tenger vize. Pétervár síkságon terjedvén a Néva két partján, az érkezőnek egyéb meglepő látványt nem mutathat az aranyos kupoláknál, melyek pedig sülyedni látszanak, a mint hozzájok közeledünk. Már a Néva kőpartjai és szép ház-sorai jönnek elénk; már benne vagyunk a városban. A mit a hajóról láthatni, a sülyedő Izsák kupolája, a nagy-szerű folyó, a széles kőpartok, a beláthatatlan hosszúságba elnyúló házsorok, mind a terülő nagyságnak képét mutatja. Ezt avval a képpel hasonlítván össze, melyet a buda-pesti Dunáról hoztunk emlékezetünkben, a Duna kicsiny, Pest pedig igazán nagyon kicsiny.

A budai oldal, a magasan álló királyi palotájával, kitűnnék a Névának bármelyik partja felett, ha annyira készületlen és rongyos nem volna. — Terjedelemre nézve Buda-Pest elenyészik Pétervár előtt.

A hajó megáll, kiköt; előttünk nem nagy távolságban a Miklós-híd (Nikolai híd) fogja által a szép folyót. Az ezredes szives a Kayser szállodába elvezetni, a hová maga is száll.

Itt vagyunk tehát Sz. Pétervárott. A Néva folyó a csak 60 versztnyire ($8\frac{1}{2}$ mélyföldnyire) távoli Ladogából, mely Európának legnagyobb tava, valóban tengernyi tó, a Finn öbölbe önti nagy vizmennységét. Kifolyásánál több ágra oszlik. A leg-hatalmasabb ág, a melyen bejöttünk, a Nagy-Néva (Bolsaja Neva); ez és a Kis-Néva (Malaja Neva) a Vaszili osztrov-ot (Vaszili sziget) képezi, mely két híd által, a már megnevezett Miklós-híd és egy hajóhíd által van összekötve a bal parton terülő várossal. Szállodánk is a Vaszili osztrovon van. Tovább haladván fölfelé a Néván, a Nevka szakad ki belőle, mely maga is Nagy-Nevkára és Kis-Nevkára oszlik, több szigetet képezvén. A Vaszili sziget partján ott vannak a tőzsde, a tudományos akademia, az egyetem, a Pál-hadiakademia, a szép művészetek akademiaja stb. Ezek tehát mind közel vannak szállodánkhoz. A Kis-Néván túl a pétervári erősség van, a mely egy nagy hajóhíddal van összekötve a balparttal. A császári paloták az arsenál, az Izsák temploma, a ministeriumok palotái stb. a balparton vannak, a melyen a város legnagyobb

része terjed. Ezt a balparti várost három csatorna környékezi egymásután, a Mojka-, Sz. Katalin- és Fontanka-csatornák.

Alig hogy egy keveset rendezkedtünk az új szálláson, s a város térképén tájékozódunk, az áltöltözött ezredes lépe be hozzánk, azt javasolván, hogy esti hat és fél órakor sétát tegyünk kocsin. A Miklóshídon általmenvén az Izsák templomán túl a Nevszki-proszpekten menjünk végig, s megfordulván a Nyári kerthez hajtsunk. „A kert előtt kápolna van, ott kalapot kell emelni“, figyelmeztete az ezredes, mit jó tudnia az idegennek, hogy kellemtelensége ne legyen. Azon a helyen Sándor császárra támadás történék egyszer, azért építtetett oda a kápolna, a melynek szentjét nagyon tisztelik. Az ezredes, ki holnap reggel utazik tovább, a Nyári kertben fog hozzánk csatlakozni, ha dolgában eljárand. A kitüzött időig tehát kiki még végezhet valamit.

Ezt az időközöt én arra használám fel, hogy egy helszingforszi levelező ösmerősömet, Forszman Györgyöt, kinek irói neve Koszkinen, *) felkerestem. Már Dorpatban megtudtam volt, hogy Forszman most Pétervárrott bújja az állami levéltárakat, s hogy őt a finn egyháznál lehet megtalálni. Kime-

---

*) A forsz (fors) svéd szó vizesést, vízzuhatagot jelent; Helszing-forsz tehát = Helszing-vízzuhatag; Tammerforsz stb. Forsman, vizesés melletti lakos. Finnben a vizesés koski, koskinen pedig vizesés.

nék tehát a fogadóból, s egy drojki-st *) szólíték meg azon néhány szláv szóval, amelyet tudok, hogy vigyen a finn egyházhoz. A drojkis elértvén engemet, elhajta. A Miklóshíd elején is kápolna áll; itt vala először alkalmam látni, mily nagy az oroszok külső kegyessége. Kocsisom, igen fiatal legény, oly nagy mozdúlatu hajtással vete magára keresztet, hogy szinte megijedtem, azt vélvén, baja van, leesik üléséről; mert sok felé nézvén, észre sem vettem volt a kápolnát. Ezt azomban meglátván, elértem a dolgot. A drojkisok mind tisztelegnek, a kocsikban ülők nagy része is ugyan azt teszi; a gyalogok földig borulnak le, s még vissza tekintve is keresztelve meghajtják magokat. Minthogy pedig a templomok és kápolnák meglehetősen sűrűn vannak a városban, a külső kegyesség gyakorlására igen sokszor és néha gyorsan egymásután van alkalom. Sok elmenő azomban nem tiszteleg; ezek vagy idegenek lehetnek, vagy nem oroszhitűek, mert Pétervárott számosan laknak nem oroszhitűek is. Már a finn egyházi község evangélikus; s tudom, hogy eszt evangélikus község is van itt, a melynek lelkésze Dorpatban vala az eszt nép ünnepélyén; vannak német és svéd evangélikus, vannak továbbá német, holland, francia reformált egyházi községek; van egy örmény község; vannak zsidók is.

---

*) Az orosz bérkocsi, mely többnyire egylovas, drojkisnak neveztetik; drojkis tehát bérkocsis.

Drojkisom egy kis kérdezködés után elvívé oda, hova menni akartam. Az egyházhoz tartozó épületek jókorák; két és három emeletesek; mind olyan karban látszók, mintha épen most meszelték volna sárgára; maga a templom is nagy, és külseje ugyanazon színű. Azt olvasom róla, hogy az első finn templom 1734-ben épült; a mostani épület 1804-ben szenteltetett föl. Iskola is van mellette. Ha vett értesülésem igaz, a pétervári finn község 15,000 lelket számlálna. De úgy hiszem, e számban benne vannak azon evangélikus finnek is, kik a városon kívül, a környéken, laknak. Mert sok falu Pétervár körül finn, a min annál kevésbé lehet csudálkoznunk, mert a város finn földön épült. A most Vaszili-nek nevezett sziget az előtt finnül Jänkesen saari = Nyúl-szigetnek neveztetett volt.

Abba a lakásba menvén be, a hol Forszman van szállva, a háznépet — néhány asszonyt megegy urat — a kávé asztalnál találám. Németül jól tudnak; divatos öltözetjük meg s a nagyon szép bútorzat kényelmes létet tanusítanak. Forszmant nem találván hon, s jegyemet ott hagyván hamar elbucsúzáam az idegenektől. Visszatértemben, közel a Névához, a hol már nem tévedhettem, elbocsátám a kocsist s gyalog ögyelgék. Föltetszének a végetlen sorban álló kompok és hajók, melyek mind tüzifával valóznak megrakva; a fa többnyire nyír és fenyű. A finn egyház épületeinek udvarain is nagy tüzi farakásokat láték. A hosszú és kemény tél itt bizonyosan sok fát emészt el. Azt pedig az udvarokon

rakják fel, nem igen lévén használható pinczék a városban, mely alacsony helyen épült, a hol a föld vize nagyon fenn jár.

Az utcák kövezete apró éles kavics, az tehát gyalog embernek elég rossz. Ámde a járdák szélesek és táblás kövekkel kirakvák. A Néva kőpartja nagyszerű, gránitból való. Az utcák igen tágosak, különösen a Néva-partok nagyon szélesek. A terjedtséghez képest tehát a két és három emeletes házak alacsonyaknak látszanak.

A Miklóshíd irányában egy aranyos tornyu kisebbséle egyház áll, mely a Gyümölcs-oltó Boldog Asszonynak van szentelve, s melyet nyitva találván megnézék. Egy képíró az egyik oltár képét másolja, egy pap nagy gordon hangon énekel vala, míg néhány jövő menő hív leborúlva imádkozék. Sok az arany mindenütt, mi a hatásnak inkább árt, legálább érzésem vagy ízlésem szerint. A Miklós-hídon lévő kápolna Sz. Miklósnak van szentelve, a kinek szobra mozaik, s a ki Miklós czárnak patronusa vala, s azért róla neveztetik a híd is. Ez gránit lábokból és öntött vas ívekből áll. Gyönyörű híd, mely a jobb part felé a kápolnánál ketté ágadzik, a hol az áltmenő hajóknak kinyílik. Alacsonyan fekszik, mintha nem félénének a Néva áradásaitól, melyek pedig néha iszonyúak. Így az 1824-ki áradás a víznek rendes színe felett 13 lábba 4 ujjra emelkedett volt.

Visszatérvén a szállásra Tilésius urat találám ott. Ennek segítségével is végre akarván hajtani

az ezredessel megállapított tervet, ő a kocsit az Izsák egyházához rendelé, mi meg gyalog menénk oda.

Az épület a Néva felé nyílt és igen nagy téren áll, a melyhez képest alacsonynak is tetszik; pedig ha mellette van az ember, akkor látja meg csak, milyen roppant nagy és magas az. Már az egyház talpazatja meg lépcsőji is bámulatosak, mert nagy gránit-koczkákból valók. Görög keresztet képezvén az épület, az tehát négy egyenlő homloku; mindenik homloka két sor oszlopokon (peristylen) nyugszik; egy sor hat oszlopból állván. E szerint 48 oszlop díszíti a templom külsejét. De milyenek ez oszlopok! Mindegyike egy gömbölyü csiszolt kőszál (monolith), veres finn gránitból, melynek átmérője hét láb, magassága pedig hatvan láb! Miután bámulva megnézte az ember a gyönyörű és tömérdek oszlopokat, nem akarva is a munkára és fáradságra gondol, a melybe az iszonyu gránit sziklák kivágása, idehozása, felállítása és művészies kidolgozása került. Én t. i. a nagyszerű és felette pompás épület jellemét abban találnám fel, hogy szépsége a munkát és költséget juttatja eszünkbe s hogy inkább ezeknek roppantságával ijesztőleg hat reánk, mintsem nyájas szépségével el birná felejtetni velünk, hogy nyögő fáradság készítette.

Az ajtók be lévén már csukva, mert estve felé járt az idő, csak külsejét nézhetők meg az egyháznak, mennyiben alólról látható. A nagy bronz ajtók rajzai, díszítései oldalt és felyül a szemöldö-

kön, mind nagyon tökéletesek. Mindenik oldalon örök hevernek vala, a kik közeledésünkre felugranak, s magyarázni kezdék az alakokat. Semmi sem alkalmatlanabb a nézőnek, a ki az előtte álló tárgy hatását érzi és magába mintegy szívni ohajtja, mint a tolakodó magyarázat, a melyet nem értünk, s ha értenők sem kívánunk. De abbeli alkalmatlankodást nem lehet sehol kikerülni. Azomban itt annál kellemetlenebbnek látszék, mert az örök külseje s heverő helyeik, hogy úgy mondjam, nagyon is falusiasak lévén, nem illenek vala az épület komoly és nagyszerü méltóságához.

A nagy kupolát négy kisebb és alacsonyabb kupola veszi körül. Mindegyike meg van aranyozva. A nagy kupolát még egy nagy aranyos kereszt díszíti. De a sok arany ellenére is, melyet közel állván úgy sem láthatni, az épület színe komor. A bronz-alakok feketék, a gránit tömeg pedig az oszlopokban, lépcsőkben barna-veres, mi hasonlóképen sötétnek látszik. Ez talán még neveli az egésznek azon hatását, mely inkább ijesztő, mintsem nyájas.

Ezúttal beérvén avval, a mit az épületből láthattunk, a Miklós czár lovas-szobra előtt álló kocsiba ülénk, hogy a kocsis, a kivel nem tudánk beszélteni (mert Tilésius nem kísérhete), a vett utasítás szerint a Nevszki-proszpekten végig vigyen, s azután a Nyári kertbe fordúljon. Pétervárott a nagy utcákat proszpekteknek nevezik; ezek közt a legnagyobb a Nevszki nevü, melynek hossza 4 verszt,

tehát egy fél mélyföldnél hosszabb. Lassu ügetéssel menvén a lovak (két lovas hintóban ülünk vala), megnézhetők a házak külsejét s a boltok orosz felírásait, a melyek csak néha francziák, angolok vagy németek is egyszersmind. Fényképező műhely és fogorvos majdnem minden második házon jelentik magokat; a péterváriak tehát igen szépek lehetnek, vagy legalább nagyon szeretik magokat lefényképeztetni, s igen rossz foguak. Az évnek más szakában, különösen télen, mikor itt szánokon jár a díszes közönség, ezt megláthatná az idegen: most a nagy útca nem néptelen ugyan, de a divatos sétálók nélkül szűkölködik. A nagy hosszú utcát azomban nemcsak a házsorok teszik nevezetessé, hanem az is, hogy ott majdnem minden keresztyén felekezetnek egyháza van, jelesen: római katolikus, holland reformatus, luterános, örmény; ott van a Kazáni egyház is, mely Pétervárott az Izsák után legjelesebb orosz egyház, egy félkört képező kettős oszlop-sorral, a római Sz. Péter egyháza mintájára. Nevét a Boldogasszonynak egy csudatevő képéről vette, melyet 1579-ben vittek el Kazánból, s 1821-ben hoztak volt Péterváriba. A Fontanku csatornán az Anicskov-híd van, melyet négy műcsoport ékesít; mindeniket egy ló és annak zabolázója képezi. A ki Berlinben a királyi palota előtt a két ágaskodó lovat látta, melyek mindenikét egy ember tartja, az mindjárt észreveszi, hogy itt azoknak hasonmásait találja. Valóban is mind báró Klodt

művei, s a berlini két csoportot Miklós czár küldte ajándékba IV. Fridrik Vilmos porosz királynak.

A Nevszki proszpekten a Gosztinoj dvor (vendég-udvar) is van, azaz bazar. Ezt más alkalommal gyalog kerülők meg, csudálván nagy terjedését, melyben, a leírás szerint, mert magam bizony meg nem olvastam, 340 bolt és tár van. — Az elnevezések általában nevezetesek, mert elbeszéllik nekünk, hogy honnan kerültek az intézet és első használóji. A gosztin szó a német Gast, latin hospes; az első kereskedők Oroszországban német hansza városbeliek voltak, a kik mint vendégek úgy jártak keltek az országban. S mai napig a kereskedőt vendég = gosztin-nak nevezik az oroszok. Egyébiránt a kupecz szó is jár, melyet a magyar nép is jól ismer, s mely meg azt mutatja, hogy a magyarok közt a tótok eszközlötték egyszer a kereskedést. A gosztin szónál pedig ki nem emlékezik nálunk, hogy a magyar városok első lakójit, kik hasonlóképen többnyire németek voltak, a régi magyar királyok is vendégeknek (hospites) nevezték vala? A bazar szó perzsa, s ennek hasonmása a magyar vásár szó. A nyugati ázsiai népek közt a kereskedeésre nézve, alkalmasint a perzsák vitték valaha ugyan azt a szerepet, melyet a németek keleti Európában. A bazar szó azután a török nyelvü népekhez, s ezektől mind az oroszokhoz mind mi hozzánk is került. A török bazar günü = magyar vasárnap meg azt mutatja, hogy ünnepen, tehát a hétnek ünnepnapján tartattak a sokadalmok. A ma-

gyar nyelv mégis már meg akarja különböztetni a vásár-t a vásár-naptól; de a magyar vidéki vásárok mai napig vasárnapokon tartatnak. *)

A kocsis nem hajta végig a Nevszki proszpekten, s úgy hamarább megfordúla a Nyári kert felé, mely hasonlóképen a Névához ér. Ez volna a péterváriak kedves sétáló helye; mi a jelen mulatókat nem találók épen nagy számmal. A kert igen nagy; fáji öregek, de itt-ott a gondos kéz hiját látszanak mutatni. A szobrok, melyek sok helyütt előkerülnek, mintha porosak volnának, sőt némelyek csonkák is. A mulató épületek terjedelmesek és csinos építésűek, de azokon is valami hiányzik. Szóval, az egész hely olyan színben mutatkozik, mint ha igen vagyonos gazdája meghalt volna,

---

*) Másutt is (lásd a 332. lapot) meg volt említve, hogy az idegen szók mind meg annyi adat a nyelvnek s az azon beszéllő népnek külső viszontagságairól. Ezt tanúsítják a gosztin, bazar, vásár, kupecz szók, de tanúsítja a következő is: Az orosz nyelv a jobbágyot, vagy inkább örökös szolgát, kresztyán-nak nevezi. A kresztyán szláv szó a magyarban keresztyén, hogyan lett hát, hogy az orosz nyelv valahol és valaha az örökös szolgát keresztyénnek nevezte el? Ezt az orosz, ki maga is keresztyén, a mongol uralkodói utódoktól a kazáni és más khánságbeli uraktól vette által. Ezek muhammedán hitűek és urak lévén, az orosz keresztyén jobbágyot csak egyszerűen keresztyénnek neveztek vala; nekik tehát keresztyén annyi volt mint szolgál. A khánságok meghódítása után is maradt a régi nevezet, annál inkább, mert számos előkelői orosz család a régi 'tatár' uraktól származik.

s annak ápoló gondját az örökös csak fél kedvvel folytatná.

Végig sétálván a kertben mind hossza mind széle szerint, kimenénk, kalapot emelve a kívül álló kápolna előtt, hogy meg ne sértsük a kegyes szokást, s haza hajtánk; mert a pétervári hosszú nyári napnak is vége lett. Azon benyomással eltelten, melyet a látott tárgyról elhoztunk, ülénk a thea-asztalhoz, Forsman úr társaságában, ki azonnal hozzánk sietett, mihelyt jegyemet vette volt. Ő a Ladoga éjszak-nyugati partjain tevéen egy utazást, most a pétervári levéltárakban gyűjti az adatokat, melyeket történeti munkájiban fel fog használni. Nagyon örülék, hogy vele megismérkedhettem.

Forsman (Koskinen), még szinte fiatal ember, a mennyire szikár termete és gyenge szakála bizonyosan nem véníti, a helszingsforszi egyetemen a történelem tanára. Néhány munkájit, úgymint a Finn népek régiségeiről való ismeretek (Tiedot Suomen-suvun muinaisuu-desta), a Buzogány-háború (Nuija-sota), mely a finn falusi népnek zendülését beszéli el azok ellen, kik azt IX. Károly királylá léte előtt nyomorgatták volt, a Livekről, melyet franczia nyelven a finn tudós társaság évkönyveiben adott ki, a magyar akadémiában megismerttettem vala; most a Finn történetekből tankönyvet ír, melynek első füzete megjelent már. Koskinen nemcsak a finn történelmi tudománynak legbuzgóbb, s ha nem csatlakozom, talán legjobban készült mivelője, hanem

általában is a finn nemzetiségnek nagyon tüzes védője és előmozdítója. A finn irodalmi társaságnak is tevékeny tagja, ki nagy részeit maga dolgozta ki azon nagyobb egyetemes történelmi műnek, melyet a nevezett társaság több (5—6) kötetben ad ki.

Nem sokára Karlstedt ezredes is, ki minket hijában keresett volt a Nyári kertben, belépe, s így beszéllgetve a látottakról, elég vígan és elégedetten töltők az első pétervári estvét.

A pétervári tudományos akadémiát Nagy Péter alapította 1724-ben; statutumait Leibnitz készíté. De azzá, mi most, csak II. Katalin czárné alatt lett, ki maga is kedvellé a tudományt. *) Az akadémia

---

*) Nem lesz helyén kívül megemlíteni, hogy II. Katalin a híres szótáron nagy kedvvel és kitartással dolgozgata. Maga beszéli el Zimmermannhoz írt levelében 1785. máj. 9. „Önnek levele kivont a magányból, melybe majd kilencz hónapig bezárkoztam vala. Bajosan találná ki, hogy mivel foglalkoztam; megmondom tehát, mert ilyesmi nem mindennap történik. Valami két—háromszáz orosz gyök-szóból álló jegyzéket készítettem, s azokat annyi nyelvre fordítottam volt, a mennyit csak elő lehetett kerítenem; számuk kétszázon felül van. Naponként egy-egy szót vevék elő, s azt mind azon nyelvekben leírom, a melyeket kaphattam. (Washington is a Katalin készítette szójegyzéket minden amerikai kormányzónak és tábornoknak megküldé, hogy a különböző nyelvekből a megfelelő szót összerakassék.) . . . Pallas tanárt hivatám magamhoz, s meggyónván neki bűneimet, abban egyezénk meg, hogy ezen hasznos fordításokat kiadjuk“ stb. — Így megjelent: *Glossarium com-*

három osztályból áll: a matematikai, orosz nyelv és irodalmi, meg történelmi és philologiai osztályból. Van 21 rendes, 55 tiszteletbeli (köztök 1 külföldi) s vagy 200 levelező tagja. A korona évenként 300,000 rubellel vagy 1,200,000 frankkal látja el.

Megtudván Schiefnertől, hogy Kunik r. akadémiai tag, ki történettudományi munkáiról nálunk is tiszteltetik, Pétervárott van, s az akadémia épületében lakik, más nap reggel fölkeresém. Szállása a földszínek egy részét, mely igen magos, foglalja el, s a Névára tekint; az tehát fekvésénél fogva igen kedves. A mellett nagyon tágas, kényelmes. Kunik erőteljes, nagyon mozgékony férfi; az ember azt hinné, hogy nem szokott könyvek közzé temetkezni. Hogy talán nőtelen, azt mindjárt szobai társasága árulja el. Két kedves kis ebe a padolat lágy szőnyegén hever; egy dörmölő czicza egyik pamlagon nyújtózik felgömbülő háttal az idegen ember közeledtére, míg egy galamb egyik könyves szekrényről a másokra repdes. „Szinte vártam, hogy felkeres“, így fogadván engemet, hamar meglőn az ismeretség. Minthogy csak egyikét napot szánhattam Pétervárnak, úgy tervezénk, hogy holnap körül fog vezetni a császári palotákban s egyebütt; a következő napon pedig kirándulást teszünk a vidékre. Tudományos érdekű beszélge-

---

parativum Linguarum totius Orbis. Pétervárott 1787. (Lásd: Vorlesungen über die Wiss. der Sprachen. Von Max Müller. Übersetzt von Dr. Carl Böttger. II. Aufl. Leipzig, 1866. I. köt. 120. lapján.)

tésünk pedig a finn és ugor népek őstörténeteire csapongva. Kuniknek az a véleménye a magyar népről, hogy török hódítók és finn hódoltak vegyületéből származott. Mert, úgymond, a finnek nem voltak lovasok, ellenben a török népek azok voltak. A magyarok is lovas vitézek lévén, azok tehát, Kunik véleménye szerint, nem igen lehettek tiszta finnek. Ezen alítás úgy képzei a magyar nép alakulását, hogy a hódító törökök a hódolt finnek közt elfinnesedtek. Azért neveznék az azon kora byzantinus írók turkoknak a magyarokat; azért finnes a magyar nyelv.

A mi annyiszor megtörtént, hogy a hódító a hódoltnak nyelvét elfogadta (pl. a német frankok, lombardok, gótok mindenütt a legyőzöttek nyelvét fogadták el; így a skandináv roszok vagy oroszok a Deneper mellékein, s az ugor bolgárok a Duna jobb partján, a mai Bolgárországban, a legyőzöttek szláv nyelvét sajátították el): az a győző turkoknál is történhetett, hogy a legyőzött finnek nyelvét magokévá tették, elfelejtvén saját nyelveket. A kisebb számu győző mindenütt a nagyobb számu legyőzött közt enyészik el.

Azomban Kunik nem tudja vala még, hogy a magyar nyelv finnes ugyan, de az ugor nyelvcsoporthoz tartozik; finnessége tehát olyan, milyen általában az ugor nyelveké. Az ugor népek pedig csakugyan lovas népek. A hunokat nem említvén, a kiknek ugorsága szintén nagyon valószínű, a bolgárok, de kivált az avarok bizonyosan ugor népek

voltak, s mint lovas győzők ismeretesek. Abban tehát nincs különösség, hogy az ugor-magyarok is lovas vitézek.

Érdekes beszélgetésünket Europaeus belépése szakítá félbe, ki egy fáradhatatlan finn buvár, s most Pétervárott tartózkodik. Öröme nagy vala, engem ott találni. Azomban ez úttal el kelle hagynom Kunikot, mert a mai napnak is megvan határozott feladata. — —

Karlstedt ezredes elbucsúzván tőlünk, az Izsák-egyházba sieténk, hol Tilésius vala kalaúznunk és magyarázónk. Az egyház belseje pompás; a néző eleinte meglepő zavarodást érez, mintha a fény és nagyság vetélkedése bántaná; s mintha tulságig sok volna az aranyozás és a becses kövek csillogása. Lassankint hozzá szokik a szem, s az ítélni akarás, mely tetszéssel vagy nem tetszéssel nyilatkozik, legyőzi a zavarodást. A fő kupolának mennyezetét befoglaló roppant nagy kép (a Boldog asszony imádkozik, jobbán keresztelő János s balján evangelista János lévén), s a nagy ikonosztáz (képtartó) vagy oltár legelőbb is szembe tűnnek. Két száznál több kép ékesíti az egyház belsejét. A képek rajzait a szent zsinat előbb gondosan megvizsgálta, ha vajjon mindenben legszorosabban megegyeznek-e az ortho-doxia követeléseivel, s úgy festették azokat a legjelesebb képirók; az elkészült képeket újonnan a művészeti akadémia vizsgálta meg a művészet szempontjából. E szerint csak jeles munka vétetett föl az egyház képei közzé. A nagy ikonosztázon három egymás felettisorban

harminczhárom kép van. Némely csoport egészen aranyos, csak az arcok és kezek festvék. A fő-sorban ott vannak az üdvözítő és a Boldogasszony; az üdvözítőnek jobbján a dalmat. Sz. Izsák, kiről az egyház neveztetik, Sz. Miklós és Sz. Péter; a Boldog asszony balján Sz. Névai Sándor, Sz. Katalin és Pál apostol. A Névai Sándor (Nevszki Alexander) a Rurik nemzetségéből való novgorodi fejedelem lévén, a Néva mellett 1240-ben nagy győzelmet vőn a svédeken és finneken, s az orosz egyház szentjei közt Nevszki, azaz Névai, Sándornak dicsnevéről ismeretes. Az ebben a sorban lévő szentek a czárok véd-szentjei, a kik az egyházat építették, Pál czártól kezdve a most uralkodó II. Sándorig.

Az ikonosztáz előtt lévő malakhit oszlopok, úgy mondják, egyetlenek magok nemében; hasonlóképen a lapis lazuli-oszlopok nagyon becsesek, de hatásuk a malakhit oszlopok mellett csekélyebb.

Az ikonosztáznak másik sora fejr márvány, párkányzatában rámos képek vannak.

De minden, a hová a szem csak néz, pompás, mind a leggondosabb művészi kéznek munkája, ha izlésünknek kevesebbé tetszik is a sok arany.

Hét nagy csillár függ az egyházban, annak kivilágítására, mely ünnepélyes alkalomban történik, mikor a kupolák is meg vannak világitva. A kik látták, nem győzik csudálni.

Az egyházban nincs orgona; de énekesei nagyon híresek.

Ámuló csodálkozással nézegeti az ember a tárgyakat, melyek sokasága nyomasztó. Még a bronz kapuk alakjai is kitűnők.

Más alkalommal fent is jártunk az egyház tetőin. Az épület magasságát, terjedelmességét, szóval roppantságát jobban érezi az ember fenn, mint mikor alatt körüljárja, vagy bent nézegeti. A kis kupolák feletti tornyokban harangok függnék, melyek szavát nem hallottuk. A nagy kupola feletti tornyot 24 finn gránit oszlop környékezi. Felülről azonban a szem gyakran elfordul az épületről s a városra vonzódik, melyet onnan egész terjedtségében láthatni. Kár, hogy az ég alja nem volt tiszta. De a láthatónak képe nagyszerű; sajnálkozásomra eszembe jut a Pestnek képe a budai vár ormáról, mert ez nagyon is kicsi a Pétervárhoz képest. Az orosz székesvárosnak már 1864-ben 550,000 lakosa vala; s aránylag téresebb helyen épült mint Pest, melynek három-négy terjedelmesebb épületen kívül csak közönséges, bár szép, lakó házai vannak, s mely úgy össze van szorítva, hogy egyetlen egy nagyobb tere van.

Nem tehetek róla, az Izsák egyházánál mindég a fáradság és költség juta eszembe. Mikor a nézéstől szintén unatkozásig megtelve jöttünk ki, azt kérdezém: ugyan mennyibe kerülhetett az mind? S Bastin könyvében *) találok, hogy 1818-tól

---

*) Guide du Voyageur à St. Pétersbourg etc. Par Bastin, St. Pétersbourg, 1867.

1839-ig az épület 28 millió frankba s megint 1840—1864-ig 93 millió frankba került. A nagy összeghez járulnak még a belső díszítés költségei, melyek hasonlóképen nagyok. Bastin szerint a mezezetek festvényei közel egy millió frankban vannak; az oltárok aranyos vagy bársony takaróji 359,020 frankba kerültek. A szent edények, gyermekatartók stb. mind nagyon becsesek. A nagy ikonosztáz malakhit és lapis lazuli-oszlopjainak nem anyaga, hanem csak elkészítése 895,000 franknyi.

Az Izsák-egyháza a Néva felől nagy nyílt téren áll; ha a Néváról megyünk oda, bal felé az admirális, jobb felé pedig a senatus és a sz. zsinat palotái vannak. Az admirális és a senatus közötti téren, szemközt az Izsákkal, Nagy Péter lovas szobra van felállítva. Nagy Péter hajadon fővel egy kőszikla szélén ágaskodó lovon ül, a Néva felé néz, s kezét kinyújtja, mintha a tulsó parton álló épületekre mutatna. A ló egy kígyót tapos lába alá. A lovas szobor egy nagy gránit sziklán áll, melyet egy közel faluról hoztak ide. A kőszikla eredetileg 45 láb hosszú, 25 láb széles és 30 láb magas volt; de faragás közben két felé vált, s összeragasztaték. Most 14 láb magas, 20 láb széles és 43 láb hosszú; a szobor maga 17 $\frac{1}{2}$ láb magas. A kőszikla tehát nem mutatja a szemnek azt a tömérdekséget, a melyet a leírások után képzelt magának az ember: de a szoborral helyes arányu. Két oldalán ez a felírás olvasható: „Petro primo Catharina secunda; Petru pervomu Ekaterina vtoraja.“ Az ünnepélyes

felmutatás 1782. aug. 7-kén vala. Nagy Péternek ezen lovas-szobra elsőnek tartatik Sz. Pétervárott.

A néző könnyen egybehasonlíthatja a Miklós czár lovas-szobrával, mely az Izsák egyház ellenkező terén áll, s a mely 1859. jun. 25-kén lepleztették le. A czár teljes katonai egyenruhában, sisakos fejfel ül lovon. A láb-alja (pedestal) különböző színű granitból való, de tulságos magos. A domboru-művek a czár élete főbb jeleneteit ábrázolják. Az egész szobor oly feszesnek látszik, mintha egy óriási lovas játszó báb volna. A feszes egyenruha és sisak, úgy látszik, a legjelesebb szobornak is árt. Mennyivel nemesebb a Nagy Péter szobra!

Az admirális épülete a város középpontja mintegy; onnan ágaznak szét mint legyező szárnyai a főbb utcák: a Nevszki proszpekt, a Borsóutca (gorochovaja) s a Feltámadási (Voszneszszenszky) proszpekt. Az admirális terén a Télipalota és az Etat-Major palotája közt a Sándor oszlop van, melyet I. Sándor czár 1832. aug. 30. Sz. Nevszki Sándor tiszteletére állíttatott fel. Ez az újabb idők legmagosabb kőszáli (monolith) oszlopa; láb-alja és fejezete nélkül 84 láb magas. A kőszál eredetileg 102 lábnyi volt, de rövidebbé tevék azért, mert attól tartanak vala, hogy 14 lábnyi átmérőjü vastagsága nem fogná megbirni a 102 lábnyi magosságát. Az oszlop láb-alja 25 láb magos és ugyanannyi láb széles, s hasonlóképen egy gránit kőszikla; a fejezet 16 lábnyi magas, a rajta álló angyal 14 s a kereszt 7 lábnyi; az egész oszlop összes magossága tehát 146 lábnyi.

Ha eszünkbe jut, hogy Pétervár mocsáros helyen épült, elgondolhatjuk, hogy nemcsak az Izsákegyház és a Sándor-oszlop, hanem általában minden nagyobb épület levert czölöpökön áll, mint a velencei Márk-egyház és általában Velenceze városa. — —

Miután a délelőtti napot és a delet a Néva bal partján eltöltöttük, a délutánt egy kirándulásnak szánók a szigetekre. Azon képzeletben, melyet leírások után szerez magának az ember Pétervárról, alig jut hely olyan szép fákkal és pázsittal ékeskedő szigeteknek, minőket valóban a Nagy Nevka széltágozásai között találunk; annál kevesbbé képzelhetünk pedig magunknak olyan szép és sok kertes nyári lakokat, milyenekkel már e szigetek be vannak építve. Ehhez képest a Duna partjai Buda-Pesten sivarok, kietlenek.

Számtalan csolnak és igen sok apró gőzhajó jár minden irányba a Néván. A csolnakázó sétálás azért kedves mulatság, mert a nagy tiszta víztükör gyönyörködteti a szemet, s egyúttal a város nagy terjedelmét és változását mutatja fel a Néva partjain. Kiérvén mintegy a városból s a szigetekbeli nyári házak közzé jutván, melyek nagy részint fából valók, ékes faragványu verandákkal s virágos kertekkel, az utazó azt gondolhatná, hogy valami svajcezi tavon találja magát, melynek környékén nincsen hegy. Csupán a hosszú világos est emlékeztet bennünket, hogy éjszaki tájékon vagyunk. A jegenye- és nyirfák, valamint a fenyvek, lehető

dúsak; nem látszik azokon sínylés, mint a Nyári kert fájin; annyira kedvező a talaj a fa-növésnek, hogy a tavali nagy szárazság sem tett itt kárt.

Az 1868-ki nyár t. i. az éjszakai tartományokra, de különösen Oroszország éjszakai részeire nézve rendkívül száraz és forró vala. Emlékezünk az erdő- és gyép-égésekre, melyekről a hírlapok értesítettek volt. Szemtanúk beszélek nekem, hogy Pétervár néhány hétig folytonos füst között mintegy fuldoklott, mert a vidék köröskörül égett. A fák tehát mindenütt sokat szenvedtek, mi a Nyári kertben most is látható. De a Néva szigeteiben annyi a talaj nedvessége, hogy ott a rendkívüli forró szárazság nem árthatott. E szárazság következtében már keleti Poroszországban, még inkább Litvania, Liv-Eszt-országban és a határos orosz kormányzóságokban igen nagy inség vala. De Finnországban, a forró szárazság ellenére, vagy talán általa, igen dús aratás örvendezteté meg a néhány rossz évet kiállott földmivelőt.

Késő estve érkezénk haza a szigeti sétából. Theázás alatt kezembe vevém a „St. Petersburger Zeitung“ junius 17—29-diki számát, s abban a hires morsanszki pernek ítéletét találtam. Már többször emlegették volt e pert, azért jól esék a hivatalos tudósítás. Helyén lesz azomban itt egy tekintetvetni Oroszország hitvallási viszonyaira.

A roppant orosz birodalomból, mely 394,000
 □ mélyföldnyi, tulajdonképen,
 az európai Oroszország 88,032 □ mf.
 a kaukazi helytartóság 8034 " "
 nyugati Sziberia (Tobolszk
 és Tomszk) . . . . 42,742 " "
 keleti Sziberia (Irkuczk) 12,786 " "
 összesen 151,694 □ mf. terület
 csak állami területnek tekinthető; egyéb ázsiai bir-
 toka még gyarmati terület.

Az így vett Oroszországban, a statisztikai ada-
 tok szerint, van

a 151,694 □ mf.-ön	65.575,000 lakos.
a 6850 " " Finnországban	1.843,000 "
a 2315 " " Lengyelországban	4.972,200 "

Nem tekintve itt Finnországot, melynek lakosságát a finn statistika 1865-ben 1.843,253 lélekre becsülte, kiknek legnagyobb része (1.802,000 felül) evangélikus; nem tekintve Lengyelországot, melynek legnagyobb része (3.805,000) katolikus, a tulajdonképi Oroszországban 59 millió lélek az orosz vagy az orthodox egyházhoz tartozik. Mind a mellett, hogy azt a törvények túlságig ótalmazzák (lásd itt a 164—166 lapot), vannak mégis szakadások vagy, ha tetszik, eretnokségek benne. Megemlítettük már a raszkolnik-okat (a 29. és 170. lapon), de hogy miért válnak el az uralkodó egyháztól, azt itt fogjuk röviden előadni.

Az orosz egyház folytonos összeköttetésben volt a konstantinápolyi patriárkasággal, míg a gö-

rög birodalom fennállott. Az orosz metropolita 1328-ig Kievben székel, azután Moszkvába költözik által; mert az orosz fejedelmek hatalmát a Deneper mellékein a litván fejedelmek váltották fel. Kiev is a jagellók idejében Lengyelország alá került. A keleti vagy görög birodalom mind inkább a nyugatiak segítségére szorúlván az elhatalmaskodó törökök ellen, a konstantinápolyi pátriárka készvára, a nyereendő segítség reményéből, a pápa felsőségét elismerni. Az unio a két egyház közt meg is kötötték a florenczi zsinaton 1439. jun. 6. s azt ott a moszkvai metropolita Izidor is aláírta. *) Hiu igyekezett: a keleti püspökök nem akarván a latinokkal való egyesülést, azt visszautasították; hogy Oroszországban foganatja lett volna, annál kevesebbé hihető, minthogy egyházi tekintetben nem vala még független a konstantinápolyi pátriarkától.

A görög vagy keleti császárságnak véget vetvén a török hódítás, az orosz egyház viszonyának is meg kellett változnia a régi egyházi felsőbb-

*) Az unio föltételei: A keleti egyház a római pápa felsőségét elismeri. A sz. lélek kifolyását illető dogmát mind a két fél, eddigi felfogása szerint tarthatja meg. A purgatoriumot a görögök is elismerik. — Azon unióban, melyet Possevin jezsuita a régi Lengyelországban, s Hevenessy és Bárány jezsuiták, Lippai és Kollonich esztergami érsekek támogatásával, Magyar- és Erdélyországban eszközölének, a fennemlített három czikkon kívül az egyesülő görög egyházra nézve még az alsó papság házassága, a kehelynek a laikusok általi élvezete, s a savanyított kenyér is foglaltatik. — A florenczi zsinaton elfogadott egyesülési formulát lásd Gieseler: Lehrbuch der Kirchengeschichte. Zweit. Bd. IV. Abtheil. pag. 541 etc.

séghez. A függés megszűnt, s a moszkvai metropolitát 1589-ben a keleti pátriárkák ötödik pátriárkának ismerék el, a ki alá akkor három metropolita és hat érsek tartozik vala.

Az orosz egyház szertartásos könyvei a görög könyvekből voltak fordítva. Lehet, hogy már az első fordítás által, lehezhogy utóbbi másolások által is sok változás jutott azokba; szóval, a használatban lévő szertartásos könyvek egyben másban különböztek vala egymástól s az eredeti görögöktől. Úgyde az orosz egyház hívei nem annyira a theológiával, mint inkább a külső szertartásokkal szoktak vala gondolni. Azon óhajlás támada tehát, hogy az egyházi könyveket meg kellene a becsúszott hibáktól tisztítani, s a moszkvai pátriárka Nikon (1652—1665) állá emez törekvés élére. Egy Moszkvában 1667-ben tartott zsinat jóvá is hagyá a liturgiai reformatiót, s azt az egyházi használatba bevinni határozá. Ámde sokaknak nem tetszik vala ez újítás, s nem akarák a javított liturgiai könyveket elfogadni. Az alkalmazott kényszerítés még nagyobbítá a szakadást. A kik az új könyvek miatt elváltak a nagy anya-egyházról, azokat *raszkolnik-oknak* (elváltak) vagy *sztaroverczi-knek* (ó hitűek) nevezték és nevezik. — Később még nagyobb oka is lőn az elválásnak. Tudjuk, hogy Nagy Péter 1721-ben megszüntette a moszkvai pátriárkaságot, magát tevén az egyház fejévé, s az egyházi ügyek elintézését az általa ki-nevezett szent zsinatra *) bízván (l. a 166. lapot).

*) A szent vagy igazgató zsinat 12 felsőbb papból s egy császári procuratorból áll.

1723-ban a konstantinápolyi szent szék is a zsinat pátriárkai jogát elismeré. Az eleinte Moszkvában székel, azután Pétervárba költözött által.

Ezen változás, melyet Nagy Péter hajtott végre, jobban érdeklé az egyházi életet, mintsem a liturgiái könyvek új kiadása, az is tehát ellenszenvet támaszta sokakban; s a mai sztarovercziek vagy raszkolnikok neve mögé azok is bújnak, kik a czári püspökség ellen vannak; s megérthető, miért hajlandó az orosz kormány a raszkolnikok üldözésére.

De van olyan felekezet is az orosz egyházban, melynek létezését is bajos felfognunk, a szkopczi-felekezet. Skopecz, többes számban szkopczi, herélt, vagy, a régi magyar bibliai kifejezés szerint, meddő. E különös felekezet a társadalom fennállását veszélyezteti, s a törvény szigorúan üldözi. Ami előttünk még megfoghatatlanabb, a szkopczi-felekezet a vagyonosabb osztályok közt is talál hívekre, mit a morsanszki per mutat, mely a tambovi büntető törvényszék előtt folyt le. Az ítélet szerint elítéltettek: 1) Plotizyn Maxim, Kuszmin, első czimborabeli kereskedő és tiszteletbeli polgár Morsanszokban, azért hogy maga is a szkopczi-felekezethez állott, a szkopczikat ótalmazta, eretnek tanaikat terjesztette, rangja jogaitól, három érdemjeleitől és a Sz. Anna-rendtől megfosztatik s keleti Sziberiába száműzetik, a hol legszorosabb felvigyázat alatt lesz. Ugyan abba a büntetésbe marasztaltatik Plotizyn Tatjana Jegorovana, az előbbinek húga. 2) Glin-

csikov Jekaterina Jakovlevna, s azonkívül még tizenkilenc névszerint felhozott férfi- és nőszemély, némelyike egy és több leányával együtt, mert a szkopcezi felekezethez tartoztak s a csonkítókat eltitkolták, jogaiktól megfosztattatnak és számkivételbe küldetnek keleti Sziberiába szoros felvigyázat alá. „Minthogy pedig köztök koros emberek is vannak, a kik talán régen meg vannak csonkítva, tehát az elévülés alapján büntetésök elengedéseért folyamodik a törvényszék.“ 3) Annak elengedéseért két külön megnevezett szkopecz számára is folyamodnak. 4) Kusznezov Jon Ivanov paraszt, azért mert önmagát és tizenegy személyt, köztök saját házanépéhez tartozókat is („darunter seiner Familie angehörige“) csonkított meg, minden jogaitól megfosztatik, s négy évig kényszerített dolgozásra ítéltetik. 5) Némely személy gyanu alatt hagyatik meg. 6) Az előtalált tőkepenzt a törvényszék Plotizyn törvényes örököseinek adja által. 7) A 10,000 rubel, melyet Szeljapukin a rendőr-mesternek ajánlott volt, a kincstárba foly. 8) Az eltűnt tőkepenzek végett további nyomozás nem fog történni.

Sokat tanulunk ebből az ítéletből. Nevezetesen azt, hogy a szkopcezi-felekezethez férfiak és nők tartoznak; hogy számos és vagyonos tagokból is áll, mert az egyik 10,000 rubellel akarta megvesztegetni a rendőrséget. Az eltűnt tőkepenzek felől pedig azt hallottam, hogy egy milliónál többre ment, a mit a szkopcziknál találtak, de mikor a fiskus reá akarta tenni a kezét, csak hült helyét lelé.

A hatóság szinte megijedt, látván, milyen nagy lehet a felekezet elágazása, s hogy azért nem akarták volna a pénznek hová lettét kinyomozni. — Az illetén rajongó felekezet okait csak az orosz társadalom alapos ismerője fürkészhethé ki.

Történelmileg nagyobb fontosságú azon ellentét, mely a lengyel-orosz világban a nyugati és keleti egyházak közt fejlett ki, s mely Lengyelország bukásának egyik fő eszközlője vala.

A Viszló melléki szlávok (a lengyelek) a nyugati vagy római, a Deneper melléki szlávok pedig (a ruthenek, oroszok) a keleti vagy görög egyháznak lettek hívei, mint tudjuk. Ezen hitvallási különbség Litvaniától fogva egész a Magyarországi éjszaki megyékig terjed; Galicziában különösen a Szanfolyó teszen határt a lengyel vagy római katolikus, s a ruthen vagy görög népség közt. A jagellói lengyel királyok alatt Litvania és Lengyelország (melyhez már III. vagy Nagy Kázmér (1334—1370) Kis-Oroszországot hódította volt) egyesülvén, s István (Báthori István) meg a Vásza-ki-
rályok győzelmei még kijebbre terjesztvén a lengyel királyság határait, az eredeti ruthenség az úgynevezett Kis- és Veres Oroszországban s Volhyniában mind a lengyel „köztársasághoz“ tartozott. Lengyelországban tehát elejétől fogva a nyugati és keleti egyház együtt találkozott, s úgy látszik, nagy versengés nélkül, mert az orosz fejedelmek is gyakran mutatának hajlandóságot a római pápához. A két egyház közti legnagyobb, s a nép által is érzett

külömbőség az isteni tisztelet nyelvében áll vala, az a római katolikus községekben latin, a görög egyházi községekben pedig ó-szláv lévén.

Az utolsó jagelloi király II. Zsigmond († 1572.) alatt Lengyelországban vallás-szabadság uralkodék, a katolikusság és görögség mellett a reformatio is nagyon el lévén terjedve. Ámde a jezsuiták által a visszareformálás eszméje lőn a lengyel politika vezetője (lásd az 50. 52. 107. stb. lap), s ezentul nyomják nemcsak a protestánsokat, hanem a görög egyházbelieket is. A Vásza királyok (III. Zsigmond 1588—1632; IV. Ulászló 1633—1648; és öcscse János Kázmér, ki előbb pap és bibornok volt, 1669-ben egy francia kolostorba ment) kész eszközei valának a jezsuitáknak. Possevin Antal jezsuita III. Zsigmond alatt 1590—1596-ig a görög egyházbelieket a katolikus egyházzal való unióra bírá (lásd itt a 403. lap jegyzetét); a király 1596. decz. 15-én egy universale által kihirdeté az egyesülést, egyszersmind megfenyíté azokat, kik makacsan a görög egyházhoz ragaszkodnak. Az uniót azomban csak áltmenetnek tekinték a teljes katolikussá-lételre, azért meg-megváltoztaták a liturgikus könyveket; az uniáltakat mindenképen hátratevék. Így történt, hogy a nemesek majd mind katolikussá lettek, s az uniált egyház a lengyeleknél paraszthit nevet kapott, mi a népben az ellenszenvet a katolikus egyház ellen nagyon fokozta.

A kozákok már IV. Ulászló választása alkalmával egyenlő jogot követelének a nemesekkel s

hogy szűnjenek meg az egyházi üldözések. Az elégedetlenség annyira ment volt köztök, hogy Chmielnicki Bogdán vezér alatt fegyverrel igyekezének magukon segíteni. János Kázmér kénytelen vala békét kötni velök, s megengedni, hogy a görög metropolitának széke és szavazatja legyen a senatusban. Ez ellen fellázada a lengyel fanatismus; a belháboru ismét kitöre, Chmielnicki és kozákjai az oroszokhoz csatlakozának, s Lengyelország 1654-ben Kis-Rutheniát (Kis-Oroszországot) vala kénytelen áltengedni az oroszoknak (Szmolenszket, Kievet, Csernikovot, Szeveriát stb.).

De a vallási üldözések most se szűntek meg Lengyelországban, sőt az 1717. és 1723-ki országgyűlések a protestánsokat és görög egyházbelieket minden jortól megfoszták. 1766-ban már Orosz-, Porosz-, Angol- és Dánországok követelék a lengyel országgyűléstől, hogy egyenlő joguakká tegye a „dissidenseket,” s ezek 1767-ben az úgynevezett lengyel general-confoederatióban fegyveres támadásra egyesülnek az ellenkező párt ellen. A határos országok tetteleges beavatkozása a lengyel ügyekbe az első felosztást 1772-ben hajtá végre. Azon részben, mely Oroszországhoz jutott, II. Katalin czárnő mindjárt visszaédesgeté az uniált görögöket, s vagy egy millió lélek ment által az orosz egyházba.

Miklós czár 1828-ban az uniált egyház ügyeinek vezetésére egy görög uniált collegiumot állíta fel, mely a régi liturgikus könyveket visszahelyezé az egyházakba, s a papok nevelése által kezdé a visz-

szacsatlást előmozdítani. Az 1830-ki lengyel forradalom után pedig, mely az uniált görögöket az oroszok felé hajtotta volt, a poloczki zsinat 1839-ben megszünteté az uniót, s 2000 egyházi község két millió lélekkel megint az orosz egyházzal egyesült. Az ennek emlékezetére vert érem egyik lapján ez olvasható: Az orthodox tannak diadala; másikán pedig: Erőszak szakítá el 1596-ban, szeretet csatolá vissza 1839-ben.

Az 1863—1864-ki lengyel lázadás ólta az orosz kormány már a katolikus egyházat nyomja s mind szűkebb térre szorítja. A nevezett 1864-ki év télelhava (novemb.) 20-kán kiadott ukaz valamennyi római katolikus férfi- és apácza-kolostornak megszüntetését rendelé, a mely a lengyel lázadásban vett részt, vagy a melynek nyolcznál kevesebb tagja van. A titkos rendelet végrehajtása nov. 27—28-kai éjjel történék, úgy hogy minden megszüntetendő kolostorban éjfélkor egy katonákkal kísért tiszt jelent meg, ki a pénztárt lepecsételvén, a szerzeteseknek vagy apáczáknak meghagyá, hogy fél ötig készen legyenek az elutazásra más kolostorokba, vagy a kinek tetszik, 150 rubelt útipénzül kapván, külföldre.

A varsói tizenkét kolostorból kilencz szüntetették meg; mindössze pedig 110 szerzetes- és 4 apácza-kolostor. — Íme a nagy Oroszbirodalomban az egyház terén olyan jelenségek tűnnek fel most, milyenek a nyugati Európában már a mult század másik felében nem láttattak többé. Emlé-

kezzék az olvasó azon egyházi mozgalmakra is, a melyek a Balti tartományokban az 1845--1846-ki években történtek.

Délelőtt Kunik várt bennünket, hogy a császári muzeumokba és más helyekre vezessen. A Miklós-hídon felül, a művészeti akadémiával szemközt két igen különös sphynx áll, melyeket 1832-ben egyiptomi Thébából hoztak el. Szinte kár, hogy szabad ég alatt van e régiség. — A művészeti akadémia mellett továbbá a Rumjanczov tér van, egy márvány-obeliszkkal a Zadunajszkoj Rumjanczov tiszteletére. Ez, II. Katalin egyik vezére, a török háborúban tünt ki, Kagul mellett nagy győzelmet nyervén, s a török sereget a Dunán túl is Sumlánál bekerítvén, minek következtében a porta kénytelen vala a Kücsükkajnardsei békekötésre reá állani 1774-ben, mely Oroszországot a Törökbirodalom urává tette a Fekete tenger vidékein. Rumjanczov pedig azért, hogy az orosz vezérek közt először verte meg a Dunán túl a törököt, Zadunajszkojnak, azaz Dunántulinak, neveztetik.

Kunik mint nyájas háziúr, reggelivel kinála, mert, úgymond, nagyon el fogunk fáradni. Köszönettel vevők gondoskodását, hisz vezérlése alá rendelvén magunkat egész napra, ebben is szót illet fogadnunk. A magános tudósnak csendes háztartását szinte elevenítik a repeső galamb, a dörmlő macska s az okos szemü két kis házi eb.

Gazdájok meg is dicséré az egyiket, ki a galamb őrzője. Egyszer estve tudniillik a macska, vissza nem fojthatván természetes ösztönét, a galamb után ólálkodék, s egy ugrással megfogá szegényt, mely hiába csapkodék szárnyaival. Ámde a kutya észrevette volt a macska hamisságát, s mint a nyíl úgy rohana neki, úgy hogy ez mindjárt elereszté a galambot. — A házi békeség illetén háborításai mellett is, úgy látszik, boldogúl éli világát Kunik. Jó egészséggel, a sikeres tudományos foglalatosság bizony nem utolsó élet.

Általevezénk a Néván. A Téli palota, a hol a császár télen által lakik, s az Eremitage (Remeteség), a melyben a muzeumok és császári gyűjtemények vannak, egymás mellett diszítik a Néva partját; azok meg az admirális, s azután az Izsákegyházi tér, a melyen a nevezett egyház kiemelkedik, s alatta a szenatus palotája bizony olyan épületi sor, melyhez hasonlót aligha sokat lehet találni. De ámbár a paloták elég magosak, a Néva és két partjainak szélességéhez képest távolról mégis alacsonyoknak látszanak, s a némileg fárasztó egyformaságot sem szakítják félbe.

A francziás nevü Eremitage (l'Hermitage) úgy támadt, hogy II. Katalin czárnő 1768-ban a Téli palota mellett magának egy házat építtete, a melybe az udvari zajból megvonulhasson s válogatott társaságban tölthesse szabad idejét; mert a czárnő a tudósokat és művészeket is kedvelé. Az épület tehát neki magánossága lévén, azért nevezte

el remeteségnek. A francia elnevezés nem tetszhetik föl, mert Pétervárott és környékén sok az idegen, különösen német név, melyeket orosz betűkkel a német kiejtés szerint írnak. Petersburg, Kronstadt, Oranienbaum, Peterhof stb. ilyen nevek. Az orosz császári család Nagy Péter után többnyire német tagokból állott; I. Katalin, II. Katalin német születésű asszonyok voltak; a csárnék is sokszor németek, kik a házasság előtt az orosz egyházba térnek, orosz nevet vesznek föl, s azután rendesen az orosz külső kegyességet, a szent képekhez való zarándoklást stb. nagyobb buzgósággal és talán mutogatással is teszik, mint a született oroszok. De visszatérvén II. Katalinhoz, az egészen német-francia miveltetésű asszony vala, s az európai tudósokkal és híres emberekkel németül és francziául leveleze. — A csárnó az addig megszerzett művészeti tárgyakat a Remeteségben állíttatá fel, s megszökülvén az épület, 1777-ben egy másikat építtete melléje, melyet egy íves tornácz kapcsolt az elsőhöz. I. Sándor czár is nagyon szaporítá a művészeti tárgyakat. Miklós czár pedig azt határozván el, hogy együtt legyen valamennyi gyűjtemény, a melyek a császári palotákban széllyel voltak felhalmozva, a müncheni híres építő-művész Klenze által, ki a müncheni Glyptothekát építtete volt az előbbi Remeteség helyett, egy új épületet csináltata, mely a réginek nevét megtartotta. Klenze görög izlésben építé azt. 1840-ben kezdődött, s 1850-ben befejeztetett az építés; a beavatás 1852-ben történék.

A görög izlésű épület nem nagyon illik ugyan a Téli palotához; magában talán kellőnél alacsonyabb is — mint a müncheni Glyptotheka is alacsonynak látszik: de szép és nagyszerű, s az anyag becsességénél és pompájánál fogva oda illik, a hol az Izsák egyháza, a Téli palota s annyi sok más pompás épület áll.

A Remeteség muzeumai a két nyári hó (nyárhó és nyár-utó-hó) alatt zárva vannak: de Kunik néhány osztályban igazgató, s ezen vagy más minőségében a császári család belső embereihez tartozván, mindent megmutata nekünk. Azomban e szó: mindent megmutata! világosan megmondja annak, ki nagyobb szerű gyűjteményeket ismer, hogy jól semmit sem nézhettünk meg. „Itt csak keresztül futunk, hogy némi fogalmunk legyen az egészről, majd azután különösen múlatunk a nevezetesebbeknél“ — így hangzék gyakran sebesen haladó kalaúzunk szájából, ki előtt a császári szolgák igen nagy tiszteletet mutatának. De tessék a Remeteség termeit, a képtárt, szobrászati gyűjteményt, a görög, római, scytha, orosz stb. régiségeket stb. „átfutni“ s olyan fáradt lesz, hogy igazán nézni se nem bír, se nem kíván többé. Az orosz czárok sokat vásároltak össze, ők nem szoktak utolsók lenni, mikor valahol híres tárgy vagy gyűjtemény megvehető. Sok és igen jeles dolog van azokban a nagy terekben összehalmozva, a melyek bútorozása, külső kiállítása nemcsak fényes de izléses is. — A pénzek nagy gyűjteményében Kunik többi közt Ivánnak,

ki Mátyásunk kortársa volt, egy pénz-darabját mutatá, melynek egyik lapján a magyar Sz. László, másikán Iván képe látható. Iván t. i. Mátyástól kérvén és kapván pénzmintát, az orosz pénzen is meghagyta Sz. Lászlót. Érdekes vala látnom azon régi pénzeket is, a melyek még egész darabok, minden veretés nélkül. Ilyen darabokból el kellett vágni a kívánt részt; a rub, rubl orosz szó elvágott részt jelent. A finn nyelv is megtartotta ama régi darab-pénzeknek emlékezetét, mert az apró pénzre-váltást törésnek mondja; sárjen raha = tördelek pénzt, annyi mint: váltok pénzt.

„Üljenek le és pihenjenek egy keveset“, mond kalauzunk, s eltűnik. Nem sokára egyenruhás frakkban jelen meg. „Most a császári szobákba megyünk, úgymond, s a rendhez kell alkalmazkodnom.“ — De mit tegyünk mi? kérdém. — „Oh, az utasok kivétel alá esnek; rajta, menjünk!“ — Tehát nem térünk vissza azokhoz a nevezetesebb tárgyakhoz, a melyeket nyugodtabb megszemlélésre hagytunk; de nem is kívánjuk kalauzunktól, hisz ha többet, mint általános pillantást akarnánk tenni, nem egynéhány napra, hanem legalább néhány hétre kellett volna ide jönnünk. Tehát rajta!

A Remeteségből a Téli palotába menénk által, a melyet akkor tisztogatnak vala. Ezt a palotát is II. Katalin alatt 1762-ben fejezték be. 1837. december 17-kén, alkalmasint a fűtés által, tűz támadta benne, s minden oltó törekvés ellenére, a palota belseje kiége. De már 1839-ben helyre volt

állítva. A teremek nagyszerűek, fényesek; az egyikben az orosz uralkodók, egy másban az orosz tábornok képei függnek. Legigézőbb a császárné tereme, az úgynevezett fehér terem, a legnagyobb szelidébb kilátással a Névára. De ragyogó szépsége, azt mondják, éjjeli kivilágítás mellett még jobban kitűnik, mint nappal. A második emelet egyik termében a korona ékszereit őrzik: a császár és császárné koronáját, a sceptrumot stb. A hozzá nem értőnek szemét is a gyémántok ragyogása és a gyöngyök szelidebb fénye elragadtathatja; különösen ékes a császárné koronája, mely csupa gyémánt. A sceptrumon a híres Orlov-gyémánt fénylik, melyet az elsők egyikének mondanak. — Nem fényesek, de nagyobb történelmi érdekűek azon szobák, a melyekben Nagy Péter maradványait gyűjtik és őrzik. Leghitelesebb képeitől fogva sétáló botjáig mind együtt van; gyaluji, esztergályozó széke szintúgy, mint kocsija, ruháji, látcsövei, könyvei stb. Hét lábnyi magos volt; botjai legalább rendkívül magos ember kezébe valók. —

De Nagy Péternek egy más, szinte még érdekesebb emléke van Pétervárott, melyet az idegenek nem igen mellőznek; s az az első ház, melyet 1703-ban építtete. A Néva jobb partján a második szigeten van, melyet a Kis- és Nagy-Néva képez, nem messze az erősségtől. A Téli palotából tehát oda menénk.

Nagy Péternek háza, melyben lakott, mi szerény és kicsi! Az 55 láb hosszú és 20 láb széles; két szoba és egy konyha. Balkéz felé az ebédlő és

háló, a másik a dolgozó szoba volt; mind oly alacsony, hogy a nagy ember feje a gerendát érhetette. Ott lehet látni egy fa-széket, a melyre, úgy mondják, esténként ki szokott ülni; egy vitorlás csónakot, melyet maga készített stb. Minden a régi eredeti állapotban tartatik meg, mert a kis házra egy mást készítettek reá, mely mint tok úgy foglalja azt magában. Az ebédlő és hálószoba most kápolna, mert benne azon csudatevő kép van, melyet Péter magával visele minden ütközetében. Nagy tiszteletben részesül a kép, s messziről zarándokolnak hozzá. A kápolnában azért örökké énekelve imádkozik az orosz pap azon mély gordon hangon, melyet addig még csak orosz papoktól hallottam. A volt konyhában, mint a kápolnában is, fel vannak aggatva és halmozva a hívők ajándékai.

A kis ház és az erősség közt egy fa-egyház van, melyet hasonlóképen Péter építtetett, s mely 1710-ben szenteltetett föl. Ezt az egyházat is megtartják régi állapotjában; mindent, a mit meg kell ujítani, a réginek mintája szerint csinálnak.

Nagy Péter itt egy erősséget is építtetett, melynek első alapját 1703-ban vetteté; ugyanakkor kezdte ott egy katedralis egyházat is építeni, hasonlóképen fából. De a fa-egyház helyett 1712—1733-ig egy kő-egyház támadt, melyben a császárokat temetik, I. Pétertől fogva. A koporsó felül jelöli a kriptát alul. Fényes ez az egyház is; hisz

minden, a mit eddig láttunk Pétervárott, becses, ragyogó. Az ékes tisztaságot azomban sok helyütt nem találjuk meg. — Az egyház falait szinte elborítják az orosz győzelmek jelei, zászlók, paizsok, fegyverek stb., melyeket a svéd, török, perzsa, lengyel és francia seregektől vettek el.

Haza felé térvén még az egyetem zoologikus gyűjteményét néztük meg, a melyben egy mammutnak csontvázát és egy sokkal nagyobbnak koponyáját lehet látni; sőt üveg alatt egy darab szőrös bőr is meg van belőle. A siberiai jegek alól hozták e maradványait egy kihalt állatfajnak, melyhez fogva az elefánt is kicsiny.

Legalább egy kirándulást tegyünk a vidékre! Czarszkoje Szelo legyen a cél, dönté el Kunik; s minthogy némák vagyunk az oroszok közt, tehát egy fiatal ember fog oda elkísérni.

Más nap reggel beköszönte hozzánk Lerch úr, a ki Kunik felszólítására kísérőnk lesz, mit ő, úgy mond, nagy örömmel fog tenni. Lerch a bokharai utazása és a kurd nyelvről írt munkája által ismeretessé vált a tudós világban; személyisége által pedig nekünk igen kedves kalauzunk lett ez alkalommal; későbbi találkozásunk is vele mind Stockholmban mind Kopenhágában még nevelé iránta való érdekünket. A kölcsönös szives ajánlkozás és köszönő elfogadás után mindjárt készen voltunk az

elindulásra. A fogadó előtt drojkik állván, Lerch beszélni vagy alkudni kezd a kocsisokkal, hogy vigyenek a vasútra. Társaságunk ketteje felül az első drojkira, mely azonnal sebesen elhajt. E pillanatban Europaeus érkezik hozzánk, mi kissé feltartóztat. Én is másod magammal felülök egy drojkira, mely hasonlóképen gyorsan elindul. Visszatekintek, ha jő-e Lerch is, de nem látom jönni. A Miklós-hídra érvén felállok a drojkin, s nem látom se az előttem elmenőt, a mely társaságunk két tagját mintegy elragadta, se az utánam jönni akarót, a mely Lerchet hozza, s a ki egyedül tud oroszul köztünk. Kocsisom a hid kápolnájánál megteszi a szokott tisztelkedést, annyira, hogy a gyeplő kiesik a kezéből. Ez által figyelmessé lévén megnézem az embert, meg is szólítom, a hogy tudtam, s íme észreveszem, hogy holt részeg, alig bír ülni helyén. Józan oroszul se tudok beszélni, mit csináljak a részeggel? Hogy menjen az első kocsi után, a melyet már nem látok, vagy hogy hajtson a vasútra, vagy várja meg, a kinek utánunk kell jönnie, egyiket sem bírom neki oroszul megmondani. Tehát csak ezt kiáltom neki: Czarszkoje Szelo! Visszamorog lógó fejfel; lova azomban elég sebesen fut le a hídról egy utczába be. Jó utczában megyünk-e azt nem tudom, de még azt sem, vajjon részeg kocsisom tudja-e hova vigyen. Megyünk tehát addig, a hol az utczai mozgás-kocsizás már gyérülni kezd. Megállítom nagy bajjal a kocsis, leszállok, s belépek minden boltba, csapszékbe; szólok németül, fran-

ciaul, nem találok senkit, a ki megért. Újra felülök: „Czarszkoje Szelo!” Morog a kocsis és megyen. Úgy látszik mindenből, hogy külvárosban vagyunk már; de az is világos előttem, hogy nem megyünk a vasúti indóház felé, mert alig látok jövő-menő embert. Egyszer megáll maga a kocsis, leszáll üléséről, s úgy teszen, hogy tovább nem megyen. Leszállunk hát mink is. Mindenkit megszólítunk utczán fel, utczán le, nincs ember, a ki németül vagy francziául ért; nekünk pedig sietni kellene a vonatra, melyről ha elkésünk, nagy zavarban lesznek a többiek. Valóban bajban vagyunk. Végre megpillantok valakit, a ki zsidónak látszik, s ha az, bizonyosan ért németül. Úgy is volt. Az idegen szives volt jó darabig szaladni velünk, mig drojkira találtunk; felülénk egyre, mely azután sebesen hajta az indóház felé. Ott, szerencsére, még nem csengettek volt harmadszor, s társaink már várnak vala. Együtt meheténk tehát Czarszkoje Szeloba.

Ez Oroszországnak első vasútja, melyen az utazó hamar kiér Pétervárból kertek közzé, s a vidékre, mely sík ugyan, de keletfelé emelkedő földhátal, melyen Czarszkoje Szelo is van. Nem természetlennek látszik a föld. Az elmaradó falvakban németek laknak, kik leginkább burgonyát termesztenek, s azt nagy mennyiségben, minek a közeli város jó és bizonyos vevője. — Czarszkoje Szelo csak 25 versztnyire ($3\frac{1}{2}$ mélyf.) van. Többnyire faházakból áll, melyek, úgy látszik, nyári lakok. Az

útczák egyenesék, nagyon szélesek, és porosak. A fákon itt is meglátszik a tavali aszály.

Lerch kalauzunk nem vezete mindjárt a császári palotába, hanem az arsenálba, melynek igazgatója nagy bátyja. Ez egy igen nyájas kedves öreg úr, német születésű és miveltségű; mintha Berlinben volna, úgy érezi ott magát az ember. Lakása kertben van, legdúsabb lombu fák között.

Kis mulatás után az arsenálba menénk, mely újabb gótizlésű épület, s nem annyira fegyvertár, mint művészeti darabok gyűjteménye, a melyeket a császárok egybegyűjtöttek. Az épületet Miklós czár építtette. A bejárónál régi hosszú ágyúk vannak, melyeket a dán tengerben találtak, s 1852-ben a dán király ajándéku küldött ide. A XV. századból valók, s azt mondják, a legrégebbi ágyúkhöz tartoznak. — Földszint egy kerek terem van, melyet mintegy középkori fegyveres emberek őrzének; a teremet kisebb szobák veszik körül. Egy csigalépcső vezet az emeletbe. A lépcsőt is szebbnél szebb és ritka fegyverek és zászlók díszítik, minden korból és, úgy szólván, minden nemzettől; a magyar 1849-ki hadjáratból is mutatnak honvédfegyvereket és zászlókat. A felső teremben nyolcz lovas alak van, középkori lovagok teljes fegyverzetben. Miksa német császár paizsát többi közt, ritka műdarabnak mutatják. A török padisahok és perzsa sahok ajándékai is ott fénylenek.

Míg nézegetünk vala, az öreg igazgató is eljőve egyenruhás frakkban, s mint a legbecsesb tár-

gyak legjobb ismerője azokra fordítá figyelmünket. Ő a császár számára le is rajzolta és festötte a ritkább darabokat, például a Miksa paizsát bámulatos pontossággal.

Nemcsak az arzenál, hanem sok egyéb van a császári kertben, mely a palotát körülveszi. Többi közt egy utánozott rom, melynek tornyában Daneker híres Krisztusa, egy fejér márványszobor, látható.

A császári üveg- vagy melegházak akkorák, mint talán sehol sem találni egyebütt. A lakott földkerekségén Pétervár a legéjszakaiabb székváros, egyszersmind a legterjedelmesebb birodalomnak fővárosa. Ezen birodalom czárja teheti, hogy kertjében a különböző égaljak gyümölcsei találkozzanak, s hogy a saját égaljnak gyümölcsei szokatlan időben érjenek. A kertész tehát már földi epret szolgáltat a császári asztalra, mikor a külső természet még hó alatt dermed; s mázsa számra adja be. Látók a cserepek véghetetlen sorait, melyekbe az új epercsemetek el voltak ültetve. A kertész szivességéből szőlőt és barackot evénk (julus 16-kán), a mely nagyon mérközhetik avval, mit Pesten vehetünk; sőt ilyen zamatos őszi barackot nem is igen lehet a pesti piacon találni. A melegházak, a melyekben a gyümölcsfák nőnek, üveges tetőji le valának véve, de hálók védelmezik a madarak ellen. —

A palotát, melynek hossza 700 láb, II. Katalin 1744-ben építteté. A szobrok, az oszlopok láb-

aljai és fejezetei, a vase-ok (nagy csészék stb.), faragványok s egyéb diszitményei a palotának, mind meg voltak aranyozva. Az aranyozás egy millió rubelnél többbe került. Néhány év mulva az arany kopni kezdte. A helyreigazítás elvállalóji fél millió rubelt ajánlának az arany levelekért. — Nem szokásom pénzen adni ócska ruháimat — felelt volna a császárné, legalább így beszéllek az adomát. Most csak a templom kupoláji és a torony vannak megaranyozva.

A palota belseje, a kápolna, a teremek rendkívül fényesek. Az úgynevezett lapis lazuli-terem falai lapis lazuli lapokkal van bevonva, s a padolat elefánt-csont, gyöngyház-virágokkal. Kicsi ugyan a terem, de ritkítja párját. A borostyán- vagy gyantakő-terem azomban a palota csudájának tekintetik, melynek falai csupa gyantakő-lapok. Nagy Fridrik ajánlotta Katalinnak ezt a sok gyanta-követ. A sárga szín, mely néhol foltos, nem teszen kedves benyomást a szemre; de hol van még ilyen terem? Katalin hálószobájának porcellán fala s zöld-beres márvány-oszlopai vannak. A sinai terem a legszebb sinai edények és sinai izlésű diszitmények ékesítik. Szóval, a palota, a kert, s minden a mi benne van, nagysággal és a hol lehet, fényességgel tűnik ki; e két tulajdonság jellemezi a czárok udvarát. — —

Pavlovszk közel van Czarszkoje Szelohoz. A falut II. Katalin czárnő 1775-ben Pál fijának aján-

dékozá. Ez azután 1780-ban mulató palotát építete. Az az 1803-ki égés után kapta meg a mai alakot. Belsejét nem láthattuk. Kertje és annak mulató házai kedvesek. A szép gyep, úgy látszik, a pétervári gyermekek játszó helye. Ott látam először az ugrató hálót. Egy leásott árbocz-fa körül sűrű erős kötélháló van kifeszítve, melynek kerek széle a fához van erősítve. Az egész némileg egy laposra kifeszített esernyőhöz hasonlít, melynek hegye a földben volna és botja mint árboczfa felállana. A kötélhálón, melynek jó nagy kerülete van, ugrálni lehet; mennél nagyobb súlylyal éri a hálót az ugrató, viszont annál nagyobb erővel löke-
tik fel.

Pavlovszk külömben is a péterváriak mulató helye. Ott van egy „vauxhall“, étteremmel és kerttel. Nyárban hetenkint néhányszor zene-mulatság van esti hét órától fogva tizenegyig. E nyárban a hires Strauss-társaság játsza ott kedvelt walzereit. A pétervári közönséget a czarszkoje-szeloj vasút hozza és viszi. Szép időben a szabadban ülnek a vendégek; esőben a teremben. Ez is roppant nagy, véghetetlen soru székekkel, a melyek közt szinte eltévedhetne az ember. Itt a mulatóhelyek sem lehetnek kicsinyek; alkalmasint azért is, mert csak nagy és megtelt helyek adhatják meg a nagy kiadásokat. Mert bizonyosan Strauszék nem ingyen járnak hegedülni Pavlovszkba, holott a bécsiek is szeretik hallgatni.

Egyébiránt a hosszú tél után a pétervári közönség talán még jobban sovárog a falusi kertekbe, mint akár a bécsi vagy a berlini.

Julius 5(17)-kén a Grefve (ejtsd gréve) Berg gőzösön elhagyók Pétervárat: de még előbb Kunikkal felsiettünk volt, az Izsák templom tetejéről megnézni a várost és környékét. Homályos vala az égalj, tehát a vidék távolabb részei nem látszottak jól, de a város képe világosan kiterült előttünk. Még 1702-ben mocsároknál egyéb alig vala itt. Nagy Péter az első győzelmét a távollévő XII. Károlyon, ki Lengyelországban vesztegeti vala idejét és vitézeit, arra használá, hogy itt ablakot csináljon magának, melyen kinézhessen Európára. 1703. tavaszán tehát egy rakás finn, orosz, kozák és tatar embert hajtata ide a Néva torkolatjára, hogy dolgozzanak, építsenek; azután is évenként vagy 40,000 munkást gyűjtete ide oroszosan, azaz erőhatalommal. Tömérdek ember és munka vesztegetésével épültek az első házak és paloták, épült lassankint a város. Sok évig minden hajó és szekér, mely az új városba ment, köteles vala meghatározott mennyiségű követ vinni magával az utcák kikövezésére. Így támadt a város, mely most Európa első városai közt nem utolsó helyet foglal.

A jelen állapot meggondolása közben, a múltból, mely magvait elhintegette, leginkább két nagy ellentét tünedezik fel: az egyik XII. Károly és Nagy Péter, a másik a lengyel és az orosz nép. XII. Károly vitéz katona, szigorú erkölcsös ember, de makacs és önfejű, mint rosszul nevelt és elkényesztetett fiú, s rövid látásu politikus, mint tapasztalatlan gyermek, egy jeles, mívelt népnek nagy politikai hatalmát semmivé tette. — Nagy Péter is vitéz, mert vad ember, szenvedélyes, mint vad ember; de magán uralkodni bíró, mint bölcs, s messze látó politikus, mint senki más az ő korában, egy nagy miveletlen népet vas karral ragadt fel, hogy talaja legyen egy megfelelő nagy politikai hatalomnak.

A lengyel számos nemesség avval vala büszke, hogy ő egyetlen szabad nép Európában, mert választhatja királyait, s mert országának intézködéseit saját kezében tartja. De szabadság-szeretete annyira esztelen és nemleges természetü volt, hogy még a vallási türelemnek sem akart vagy bírt állandó helyet engedni, annál kevesebbé volt képes ön magán uralkodni, azaz szabadságából áldozni az ország javára. Mintha szabadsága ország nélkül is állhatna fenn, úgy cselekvék, s belebukott az ország sírjába. — Az orosz nemesség Nagy Péter előtt alig gyakorlott volt valaha befolyást az ország kormányára, Nagy Péter után pedig soha sem vala törvényes politikai hatása; általában mondhatni, hogy Rettenetes Iván ólta (1533—1584) Lengyel-

ország utolsó felosztásáig, Oroszországban épen semmi politikai tényező nem volt, a mely a czári teljhatalmat korlátozhatta volna. Oroszország hatalmassá lett, mind a mellett, hogy abban politikai jogosultságnak legkisebb árnyéka sem találtatott; Lengyelország megbukott, mind a mellett, hogy ott a nemesség túlságig élvezte a politikai jogokat. De Oroszországnak önjogu Nagy Pétere és II. Katalinja, szegény Lengyelországnak ellenben csak választott Augusztusai és Poniatovszkyja voltak.

I g a z í t á s o k.

1. lap.	alulr.	10. sor.	nyárhava	h. olv.	nyárelőhava
6.	"	felülr.	4. " onnak	"	onnan
23.	"	felülr.	4. " Kassán	"	Kassán
38.	"	alulr.	1. " Malar	"	Maelar
41.	"	"	8. " osztály	"	osztás
54.	"	"	1. " 1629	"	1692
55.	"	"	11. " tizenkét	"	tizenhét
76.	"	felülr.	9. " nyárhó	"	nyárelőhó
145.	"	alulr.	14. " pelyra	"	pelyva
147.	"	"	7. " délután	"	délelőtt
187.	"	"	4. " értekezésöket	"	értekezéseket
211.	"	felülr.	14. " az	"	azt
219.	"	alulr.	7. " orosz,	"	orosz-
304.	"	"	9. " sopius	"	soepius
356.	"	A Thomsen munkájának czime: Den gotiske sprogklasser indflydelse på den finske. Kobenhavn, 1869. Németül is kijött: Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die Finnisch-Lappischen. Halle, 1870.			